

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

Noten

INLEIDING EN VERANTWOORDING

- 1 Het motto van *Weleer*, een uitspraak van de Tsjechische historicus Frantisek Graus.
- 2 Telefonische mededeling Aya Zikken, 13 september 2010.
- 3 Jan Romein, *De biografie: een inleiding*. Amsterdam, 1946.
- 4 Rob Groenewegen, *Te leven op duizend plaatsen. Jo Otten 1901-1940*. Haarlem, 2011, p. 637-638. Michiel van Diggelen, *Ab Visser Biografie*. Groningen, 2013. Biografen die kiezen voor een hoofdpersoon uit de 'subtop' of lagere echelons moeten hun keuzes (vermoeiend) vaak rechtvaardigen. Enkele voorbeelden geeft: Paul van der Steen, 'Zweet van jaren', in: Bindels en Van Melick (red.), *Oude levens, nieuwe kwesties. Dag van de Biografie*. Roermond, 2007, p. 85-86.
- 5 Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland, 1900-2015*. Antwerpen / Apeldoorn, 2015, p. 27.
- 6 'Evenals de historische held bepalen zij het karakter van hun tijd en dragen zij de wereld.' S. Dresden, *De structuur van de biografie*. Den Haag, 1956, p. 210-211.
- 7 Victor van Vriesland in de lofrede voor *Twee negerpopjes*, *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 8 Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*. Groningen, 2015, p. 299.
- 9 A.A. Van den Braembussche, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15/1 (1989), p. 26-60. Citaat op p. 57. Ton Anbeek, 'De kinderziekten van de Nederlandse biografie', in: *Ons Erfdeel* 33/2 (1990), p. 197-207.
- 10 Zie voor situatie tien jaar later: Jaap Goedegebuure, 'Stand van zaken: kinderziekten of atavismen? De renaissance van de Nederlandse schrijversbiografie', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 75-83. In 2010 werd voor het eerst de tweejaarlijkse Erik Hazelhoff Roelfzema Biografieprijs toegekend aan de beste Nederlandstalige biografie.
- 11 W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. Amsterdam, 2014. Bertus Mulder, *De nazi's te slim af zijn. Sophia Louisa Kwaak en het kapitaal van de Frankfurter Schule*. Bornmeer, 2015.
- 12 Margriet Prinssen en Lucie Th. Vermij (sam.), *Schrijfsters in de jaren vijftig*. Amsterdam, 1990. De beschreven schrijfsters zijn: Anna Blaman, Jo Boer, Marianne Colijn, Hella S. Haasse, Tonny van der Horst, Dola de Jong, Clare Lennart, Josepha Mendels, Marga Minco, Marie-Sophie Nathusius, Nel Noordzij, Gerdy Pendel, An Rutgers van der Loeff, Annie M.G. Schmidt, Luisa Treves, Jacoba van Velde, Ellen Warmond, Sonja Wittstein, Ruth Wolf en Aya Zikken. Annejet van der Zijl, *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 2002. Kees Ruys, *Alles is voor even. Het bewogen schrijversleven van Aya Zikken*. Haarlem, 2013. Sylvia Heimans, *Josepha Mendels. Het eigenzinnige leven van een niet-nette dame*. Amsterdam, 2016. Margot Dijkgraaf, *Spiegelbeeld en schaduwspel. Het oeuvre van Hella S. Haasse*. Amsterdam, 2014 is niet gepresenteerd als biografie, maar bevat wel veel biografische interpretaties van Haasses oeuvre (bijvoorbeeld. p. 16). Clare Lennart kreeg geen eigen lemma in Jacqueline Bel en Thomas Vaessens (red.), *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam, 2010.
- 13 De Haan 2015, p. 304 en 305.
- 14 Bart Slijper zet vraagtekens bij het – volgens hem in Nederland vastliggende idee – dat een verantwoording van de gemaakte keuzes (onderstaande paragraaf dus) vereist is in een biografie. Bart Slijper, 'Lijvig en uniform. De schrijversbiografie in Nederland', in: *Tijdschrift voor biografie* 2/2 (2013), p. 47-51, met name p. 48.
- 15 Leon Edel onderscheidt drie soorten biografieën: de documentaire, het portret en de vertelling door een alles-wetende verteller. J.J. Oversteegen, 'De schrijversbiografie: een onmogelijk genre', in: *De Gids* 151 (1988), p. 347. Er zijn meerdere pogingen gedaan tot typering van biografieën. De Britse James Clifford onderscheidt bijvoorbeeld de objectieve, de wetenschappelijk-historische, de artistiek-wetenschappelijke, de narratieve en de fictionele biografie. Hans Renders, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is', in: *Zacht Lawijd* 6 (2007), p. 67-81, citaat op p. 74.
- 16 Hans Renders spreekt van een 'utopie': 'It goes without saying that the theory of the biography, one that a biographer can have at hand and that lets him write the ideal biography, is an utopia.' Hans Renders, 'The Biographical Method', in: Hans Renders en Binne de Haan (ed.), *Theoretical discussions of biography*:

- approaches from history, microhistory, and life writing*. Leiden, 2014, p. 223.
- 17 Monica Soeting en Jaap Bos, 'En nog altijd weten we niet wat de biografie is', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 89-94.
 - 18 Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten*. Amsterdam, 2008, p. 6-7.
 - 19 'Een kloof tusschen andere mensen 'die in iedere kleine, aardse bereikbaarheid nog het geluk denken te vinden; in dat meer geld... in een mooier huis... in positie... al deze bijkomstigheden. Een wedren naar een immer wijkende horizon. Dwaas en pathetisch tegelijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 mei 1934.
 - 20 'Vervloeien tot een ander, uit jezelf treden, een tweede leven leven, dat wonderlijk sterker kan worden dan het eigene. Ik denk dat is niet altijd, maar toch vaak een zegen dit te kunnen, lieverd, al maakt het voor 't gewone leven ongeschikt... wat jij al bent, lieverd.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 juli 1935.
 - 21 Hermione Lee, *Bodyparts, Essays on Life-Writing*. London, 2005, p. 2-3: 'Alternatives, missed chances, roads not taken, accidents and hesitations, the whole "swarm of possibilities" that hums around our every experience, too often disappears in the smoothing biographical process.'
 - 22 In de Engelstalige (sociologische) literatuur is de term 'turning points' gangbaar. Dit kunnen omwentelingen in het leven zijn die de vorm aannemen van 'bekeringen' of meer gangbare omwentelingen zoals een huwelijk of een studiekeuze. Karla B. Hackstaff, Feiwei Kupferberg, Catherine Nègri, *Biography and Turning Points in Europe and America*. Bristol, 2012.
 - 23 Gert J. Peelen, 'Consequent tot het bittere einde. Wissels en piketpalen in leven en werk van H.M. Kuitert', in: *Tijdschrift voor biografie* 3/1 (2013), p. 12-21. Dit nummer van het *Tijdschrift voor biografie* was geheel gewijd aan 'Keerpunten'.
 - 24 Keerpunten in het leven leggen dringend een ordening op aan wat anders een oeverloze reeks van feiten zou zijn geweest. Jan Fontijn, 'Keerpunten in een leven', in: *Biografie Bulletin* 11/3 (2001), p. 98.
 - 25 Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht, 1992, p. 65.
 - 26 Dolf Verroen (sam.), *Herinneringen aan Clare Lennart*. Den Haag, 1975.
 - 27 *Haarlems Dagblad*, 17 januari 1976.
 - 28 *Deventer Dagblad*, 19 december 1969. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
 - 29 Rico Bulthuis aan Dirkje Kuik, 3 april 1985
- (Collectie Stichting Dirkje Kuik, Utrecht).
- 30 Jacques Dane en Hans Renders, *Biografie en psychologie*, Amsterdam, 2007. Leon Edel, *Writing Lives. Principia Biographica*. New York / London, 1984, p. 142-158 (het hoofdstuk 'Psychoanalysis'). Zie ook het hoofdstuk 'Verklaren in de schrijversbiografie' in Fontijn 1992, p. 67-86.
 - 31 Volgens Koen Hilberdink stelt een schrijver van een auteur zichzelf drie vragen: waarom schreef iemand bepaalde boeken, wat heeft de gebiografeerde gelezen en wie heeft de gebiografeerde ontmoet? Rob van Essen en Monica Soeting, 'Blijf bij je eigen taal. Tien tips voor beginnende biografen', in: *Biografie Bulletin* 17/1 (2007), p. 49.
 - 32 Oek de Jong, *Wat alleen de roman kan zeggen*. Amsterdam, 2015, p. 68.
 - 33 Nog vaker dan aan mannelijke auteurs wordt aan vrouwen gevraagd: 'waarom schrijf je?' Margaretha Ferguson in: Anja Meulenbelt (sam.), *Wie weegt de woorden. De auteur en haar werk*. Amsterdam, 1985, p. 95.
 - 34 'Clare Lennart vertegenwoordigt daarmee in de letteren een soort van idealistische mensbeschouwing.' Garnt Stuiveling, 'Liefde voor het leven', in: *Het boek van nu* 7 (1953-1954), p. 187.
 - 35 'Het Leitmotiv van dit boek klinkt telkens weer uit mijn werk op: de onbecijferbare goedheid van het leven.' *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
 - 36 J.J. Oversteegen, biograaf van Cola Debrat, beschreef iemands persoonlijkheid als de 'eigenaardige wijze waarop hij vorm geeft aan zijn werkelijkheid, dit is levenskeuzen doet, moeilijkheden overwint of ondergaat, kansen aangrijpt en, bij een schrijver, beelden vindt voor zijn levensvisie.' Oversteegen 1988, p. 351.
 - 37 Maarten van Buuren, 'De biografie als literair genre', in: Johan Anthierens (red.), *Aspecten van de literaire biografie*. Kampen, 1990, p. 50-61. Bespreking van James Cliffords indeling uit *From Puzzles to Portraits* op p. 58-59.
 - 38 Lytton Strachey, 'Charles Greville', in: *Biographical Essays*. New York, 1949, p. 243.
 - 39 Maaikje Meijer pleit voor het weglaten van een exposé over de voorouders, omdat de biograaf daarmee zijn/haar hoofdpersoon beschouwt als 'product' van die voorouders. Ik doe dat, beperkt, toch. Clare Lennart voelde zich zelf nauw verbonden met haar voorouders en herleidde haar karaktertrekken naar de karakters van haar grootouders en ouders. Clare's grootouders en verre familieleden heb
- ik zo veel mogelijk beschreven in hun relatie tot Clare. Dik van der Meulen en Monica Soeting, *Hoe schrijf ik een biografie?* Amsterdam, 2010, p. 31.
- 40 Dat geldt ook voor W.F. Hermans: 'Wat opvalt in zijn verhalen en romans is het feit dat de familieomstandigheden van de held, of beter antiheld, dikwijls zeer expliciet worden vermeld. Ze zijn een van de belangrijkste verklaringen waarom hij zo handelt en niet anders.' Jan Fontijn. *Opgebouwd uit hetzelfde. Broers en zusters in de literatuur*. Amsterdam, 2011, p. 210-211.
 - 41 Meulenbelt 1985, p. 7. In M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993 werd voor het eerst systematisch aandacht besteed aan de positie van vrouwelijke auteurs in het literaire systeem.
 - 42 Els Kloek in *Trouw*, 20 oktober 2012.
 - 43 Menno ter Braak, *Verzameld werk. Deel 5*. Amsterdam, 1949, p. 204, geciteerd naar www.mennoterbraak.nl.
 - 44 Ik ben het bijvoorbeeld oneens met Mineke Bosch, die schreef: 'De ervaring leert dat biografen mannen er nogal eens vandoor laten gaan met de levens van vrouwen: vaders, vrienden en echtgenoten zijn al snel leermeesters en verklarende factoren, waarmee wordt afgedongen op de 'agency' van de vrouwen in kwestie.' Mineke Bosch, 'Van "bijzonder mens" tot "abnormale vrouw": psychoanalyse, gender en de biografie', in: Bindels en Van Melick 2007, p. 101-115. Citaat op p. 104.
 - 45 Een analyse van de 'heropleving van een interesse voor de auteur, die geen terugkeer is' geeft Bram Leven, 'Mondriaan als landkaart' Life writing en mediatheorie als uitgangspunten voor een interdisciplinaire neerlandistiek', in: *Spiegel der Letteren* 57/4 (2015), p. 407-429. Filosoof Jannah Loontjens stelt echter: 'Nieuwsgierigheid naar de maker van een werk is van alle tijden en zou ook goed verdedigd kunnen worden als een literaire interesse: een interesse in achtergronden, psychologische verklaringen, het scheppingsproces en het levensverhaal. Kortom: de grotere context waarin literatuur ontstaat.' Jannah Loontjens, *Mijn leven is mooier dan literatuur*. Amsterdam, 2013, p. 122.
 - 46 Zie onder andere Rick Honings & Gaston Franssen, 'Literaire fancultuur in Nederland. Bij wijze van inleiding', in: *Spiegel der Letteren* 56/3 (2014), p. 243-247 (themanummer literaire fancultuur in Nederland). Zie ook de inleiding van Rick Honings in: *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*.
- Amsterdam, 2016, p. 9-56.
- 47 Zie ook: Petra Teunissen-Nijse, 'De onbecijferbare goedheid van het bestaan', in: *Goede papieren* 3 (2014), p. 15-19.
 - 48 'Ik ben wel blij toch, dat ik je brieven allemaal bewaarde.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 december 1934.
 - 49 Clare Lennart maakte aantekeningen op de enveloppen van haar brieven aan Frans Coenen, zoals 'zelfanalyse', 'bekentenis der leegte', 'drie novellen'.
 - 50 De brieven van Alexander Voormolen aan Clare Lennart tussen 1936 en 1958 bevinden zich in de collectie van Dolf Verroen.
 - 51 Betty Jansens exemplaar van *Maanlicht* is voorzien van een opdracht van Clare Lennart en een ingeplakte bloem.
 - 52 Twee plakboeken met opschrift en onderschriften bij de prenten in handschrift van Betty Jansen (PT). De ansichtkaarten kreeg Clare van bewonderaars, de prentjes van dieren knipte ze zelf uit tijdschriften en kranten, als inspiratiebron voor verhalen en columns. Zij beschreef de plakboeken in: 'Prentenboek voor grote mensen', in: *Het paard licht*, p. 131-133. Zie over Betty Jansen hoofdstuk 13.
 - 53 'Boekenbezit is ook een biografisch gegeven.' Lisa Kuitert, 'De schelp rond het intellect. Schrijversbibliotheek', in: Lisa Kuitert (red.), *De lezende Lucebert: bibliotheek van een dichter*. Nijmegen, 2009, p. 125-141. Zie: www.hanta.nl/hanta/2014/01/10/de-boekenkast-van-clare-lennart/
 - 54 Bijvoorbeeld in *Weleer* en de foto van babybroertje Dick in bad in *De wijde wereld*.
 - 55 José de Ceulaer, 'Clare Lennart: geen valse romantiek', in: *Te gast bij Nederlandse auteurs. Bertus Aafjes, A. den Doollaard, Pierre H. Dubois, Jan Engelman, Johan Fabricius, Hella Haasse, Heere Heeresma, Clare Lennart, Harry Mulisch, Koos Schuur, A. van Duinkerken, S. Vestdijk, S. Vinkenooog*, 's-Gravenhage, [1966], p. 75.
 - 56 Petra Teunissen-Nijse, 'Het trapje van Clare. Clare Lennarts woning in de Zuilenstraat', in: *De Utrechtse Boekhouder* 1/2 (2011), p. 8-10.
 - 57 In 1980 verbood de Nederlandse Vereniging voor Personeelsbeleid in haar sollicitatiecode het gebruik van de grafologie als selectiemiddel. Dane en Renders 2007, p. 18 en 33.
 - 58 Ab Visser in: *Leeuwarder Courant*, 6 december 1975. Zelf schreef ze aan Frans Coenen: 'Met andere mensen dan jou kan ik alleen maar op kattenmanier verkeren.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1935.
 - 59 Fontijn 2001, p. 105. De serie artikelen is, met een voorwoord van Pierre H. Dubois gebundeld

- in: *Het Vaderland. Schrijversdebuten.* 's Gravenhage, 1960.
- 60 Ik volg de definitie van Lut Missinne: 'Ik beschouw een autobiografische roman als een roman (een narratief dat fictioneel en literair is) waarin de lezer autobiografische elementen herkent of vermoedt. [...] Een autobiografische roman is een roman omdat de lezer een fictioneel verhaal ziet met literaire kenmerken. Hij is autobiografisch omdat de lezer aspecten van het leven van de auteur kan herkennen, hetzij door namen, door feitelijke gebeurtenissen of andere verwijzingen.' Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen, 2013, p. 34.
- 61 Bijvoorbeeld over de omstandigheden in *Twee negerpopjes* en *Ter herinnering aan Rotterdam*.
- 62 Een gezin met drie kinderen, twee zusjes en een jonger broertje, komt (met verschillende kindernamen) voor in de romans *Mallemlen*, *Huisjes van kaarten*, *Serenade uit de verte*, *Twee negerpopjes* en *De wijde wereld*.
- 63 Volgens Lut Missinne beslist de lezer zelf of hij/zij een tekst autobiografisch leest. 'De lectuur wordt niet alleen door de eigenschappen van de tekst gestuurd, maar is steeds het resultaat van een interactie tussen de tekst en het bewustzijn van de lezer. Zijn leeservaringen en leesverwachtingen zullen zijn lectuur kleuren. Beschikt de lezer over voorkennis waarbij het gelezene nauw aansluit, dan zal hij geneigd zijn het ook volgens deze informatie te interpreteren.' Missinne 2013. Zie Riet Paasman, *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters*. Amsterdam, 1996 voor analyses op basis van verteltechnieken in autobiografieën.
- 64 Fré Dommis, *Over Clare Lennart*. Den Haag, 1965, p. 45.
- 65 Jannah Loontjes in: *NRC*, 6 september 2014.
- 66 Aleid Truijens, *Geluk kun je alleen schilderen. F.B. Hotz – Het leven*. Amsterdam, 2011, p. 12.
- 67 Victor van Vriesland: 'Zijzelf karakteriseert hetgeen zij nastreeft misschien het beste waar zij spreekt van 'een droom, die niet verdoezelt, maar die ons aan onszelf onthult'.' Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en vertoog 2*. Amsterdam, 1958, p. 626.
- 68 'Sommigen beschouwen jeugdherinneringen als de 'zuiverste' vorm van autobiografie omdat het kader van de ervaringen beperkt is en de ontvankelijkheid en onbevangenheid groot. Anderen vinden jeugdherinneringen juist gevaarlijk, beïnvloed als zij zijn door dromen, anekdotes en verhalen en gekleurd door nostalgie.' Margot de Waal (sam.), *Vrouwenlevens. Honderd jaar vrouwen over hun leven*. Amsterdam, 1995, p. 12.
- 69 Clare Lennarts aangeboren goede geheugen kreeg extra oefening door het indertijd gebruikelijke memoreren van poëzie op de kweekschool.
- 70 Loontjes 2013, p. 139.
- 71 Zie Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*. Groningen, 2008, p. 9 en 61-88.
- 72 Radio-interview: Lezende schrijvers in het ziekbed (LM).
- 73 Monica Soeting en Jaap Bos, 'En nog altijd weten we niet wat de biografie is', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 90.
- 74 Mineke Bosch in de inleiding van haar biografie van Aletta Jacobs, geciteerd naar Renders 2007, p. 77. Léon Hanssen schreef hierover: 'De werkelijkheid van de biografie loopt op vederlichte voetjes: die van het 'mogelijk', 'misschien', het 'wellicht' en 'het zou wel eens kunnen zijn dat'. Léon Hanssen, 'Naar alle waarschijnlijkheid, misschien...', in: *Biografie Bulletin* 3/2 (1993), p. 176-180, citaat op p. 178.
- 75 De term 'historische sensatie' is van Johan Huizinga uit 1920 in *Geschonden wereld, Verzamelde Werken VII*, p. 490. Hij bedoelde een gewaarwording die vergeleken kan worden met esthetisch genot. Alleen geeft de historische sensatie naast een schoonheidservaring ook een gevoel van direct contact met het verleden.
- 76 Arthur Japin op www.anno.nl.
- 77 Gerard Borst, 'Korter! Korter! Korter!', in: *Tijdschrift voor Biografie* 3/2 (2014), p. 81-83.
- 78 Met (LM) verwijs ik naar documenten in het archief Klaver die geen brieven zijn.
- 79 Ook Wim van den Boogaard sprak haar aan met 'Claartje'. Frans Coenen schreef haar naam als 'Klaartje'.
- 80 Ik citeer naar de tweede druk van *Tooverlantaarn* en *Huisjes van kaarten* waarvan ik, ondanks tien jaar zoeken, geen eerste druk kon vinden. Citaten uit *De blauwe horizon* komen uit de tweede druk (A.A.M. Stols, 1950), waarin deel 1 en 2 van deze roman zijn samengevoegd. Veel artikelen van Clare Lennart in *Het Parool* zijn doorgeplaatst in het *Dagblad voor Amersfoort*. Omdat het archief van *Het Parool* (nog) niet digitaal doorzoekbaar is en dat van het *Dagblad voor Amersfoort* wel, verwijs ik dikwijls naar dit lokale dagblad.
- 81 Citaten uit de bundels *Rouska* en *Maanlicht* komen uit de tweede, vermeerderde druk.
- 82 [Redactie], 'In memoriam Frans Coenen', in: *Groot Nederland*, juli 1936, p. 1.
- 83 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 84 'The biographer . . . is like the professional burglar'. Janet Malcolm, *The silent woman. Ted Hughes and Sylvia Plath*. London, 1995, p. 9.
- 85 Zie ook: Petra Teunissen, 'De klaroenstoten van de seks', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32/2 (2014), p. 65-69 (themanummer Seks in de biografie).
- 86 Elsbeth Etty, 'Doden hebben geen privacy. Het persoonlijke in de politieke biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*. Amsterdam, 2007, p. 97-107.
- Antoon de Baets, 'Postume Privacy en reputatie', in: Renders en Voerman 2007, p. 108-123. In reactie hierop: Bindels en Van Melick 2007, p. 101-115.
- 87 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 juni 1935.
- 88 'Tenzij de biografie zijn morele criteria zou expliciteren, wat op zich een vak apart is, zou hij zich van waarderingen in termen van goed of kwaad moeten onthouden.' Heleen M. Dupuis, 'Het uitspreken van oordelen. De cruciale rol van het bijvoeglijk naamwoord', in: *Biografie Bulletin* 6/1 (1996), p. 32-37. Citaat op p. 33.
- 89 In een noot wijs ik soms op een inconsequenties in haar gedrag of uitspraken.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 maart 1935.
- ## HOOFDSTUK 1
- 1 *Huisjes van kaarten*, p. 68.
- 2 H. van Boven, 'Een en ander over de geschiedenis van De Ekelenburg, als onderdeel van Mullegen', in: *Uth het Oulde-Bruck*: uitgave van de Oudheidkundige Vereniging De Broeklanden 14/5 (1995), p. 14-19.
- 3 Willem Pieter Barendsen was een broer van Clara's grootmoeder. Hij was een man met een passie voor schilderen, had grote bewondering voor Multatuli, maar verfoeide Dickens omdat hij hem huichelachtig vond in zijn maatschappijkritiek. *Weleer*, p. 83.
- 4 Johan Degewij fotografeerde twee schilderijen uit het bezit van het Voerman Museum, een IJsselgezicht en een gezicht op de 'Gelderse dijk' met - ongewoon voor Luite Klaver - een persoon in beeld. Het Voerman Museum heeft de schilderijen niet (meer) in bezit. Interview Johan Degewij, 2008.
- 5 Officieel 'Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie'. Als surnumerair (boventallig ambtenaar) nam Luite Klaver waar voor directeurs van postkantoren in Hattem, Rhenen en Winterswijk. Inleiding van Fré Dommis bij tentoonstelling Luite Klaver in 1955 (LM).
- 6 Anna Wagner, *Jan Voerman. IJsselschilder*. Zwolle, 2007, p. 17.
- 7 Rita van der Hout, *Jan Voerman Junior; Uit de schaduwvandeIJsselschilder*. Zwolle, 2001, p. 19.
- 8 Kunstschilder Meijer Isaac de Haan was bevriend met Gauguin en Van Gogh en schilderde veel Joodse onderwerpen. Wagner 2007, p. 36. *Weleer*, p. 49-50.
- 9 Sint Lucas werd in 1880 opgericht op advies van August Allebé, de eerste directeur van de Rijksacademie, door o.a. de schilders Dirk Gerard Ezerman, Ed Karsen, Johan Brakensiek en Jan Toorop en de 'Tachtigter' schilder-schrijvers Jacobus van Looy en Willem Witsen. Ook Maurits van der Valk behoorde tot de oprichters. Aanvankelijk was Sint Lucas een studentenvereniging, maar vanaf 1887 een kunstenaarsvereniging waarvan in een later stadium ook kunstenaars van buiten de Rijksacademie en van andere disciplines lid konden worden. www.sint-lucas.nl.
- 10 Veel van Luite Klavers werk is nog bij zijn kleinkinderen. Het Voerman Museum in Hattem heeft twee schilderijen. Hij schilderde soms huizen, zoals zijn woonhuis 't Olde Spyker op het landgoed Molecaten.
- 11 Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars (1750-1950)*. 's-Gravenhage, 1969, p. 600. Aan de serie Hattemse 'burgemeesterstuinen' heeft Luite Klaver jarenlang gewerkt, tot vlak voor zijn dood.
- 12 Als landschapsfotograaf gaf Luite Klaver in het artikel 'Lente in het kleine' in het tijdschrift *Focus* (1951) adviezen hoe bloemen het beste te fotograferen. 'Meer bescheiden is het duinroosje, dat met zijn kelkje het zonlicht vangt. Deze ontmoeten we op de helling en op de kruin van het duin. Reikhalzend naar het licht strekt de duindistel zijn benige gestalte uit en bloeit ook op de magere, zandige helling van het buitenduin. Zijn soortgenoot (composiet), de paardebloem, is ook een vroege bloeier en laat al spoedig zijn pluizen op de wind zweven.'
- 13 Theo Nieuwenhuis, K. Siderius en dr. J.C. Costerus, *Planten-Typen. I: Voorjaarsbloemen. II: Meibloemen. III: Zomerbloemen. IV: Zomerbloemen en Sporeplanten*. Amsterdam, 1899, 1901, 1903 & 1905. Aan het eerste deel werkte Theo Nieuwenhuis mee, in de latere delen verzorgde Klaver alleen de zwart-wit illustraties en (per deel) vijftien gekleurde lithografieën.
- 14 J.-P. Verkaik, 'Thijse, Jacobus Pieter (1865-1945)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Voor het belang van Thijse en Heimans zie het hoofdstuk 'De natuur van Verkade' in Dik van der Meulen, *Het bedwongen bos. Nederlanders & hun natuur*. Amsterdam, 2009, p. 109-154.
- 15 Als vijftienjarige begon Jan Voerman jr. in 1905 met het album *Lente* van zijn grootvaders koek-

- en beschuitbedrijf. Hij ging door tot 1939. Van der Hout 2001, p. 19.
- 16 Huwelijksakte nummer 83, Burgerlijke stand, Gelders Archief.
- 17 Clare Lennart citeert hieruit in *Weleer*, p. 111. Een typoscript van de brief berust in het familiearchief Doyer (HCO). Er waren acht kinderen, twee stierven bij of kort na de geboorte. In leven bleven Sara Elisabeth (1856-1917), Anton Assueris (1858-1937), Jacob (Jaap) Wijbrand (1859-1913), de tweeling Johan (1864-1919) en Gerarda Jacoba (1864-1916) en benjamin Dirk Anton (1865- 1938).
- 18 Gijsberta van Hoogstraten werd geboren op 17 maart 1828. Het huwelijk vond plaats op 28 september 1871. Huwelijksakte nummer 77, Burgerlijke stand, Gelders Archief.
- 19 *Weleer deel II*, p. 130-131.
- 20 Clare Lennart citeerde delen uit het dagboek in *Weleer* en haar zuster Eveline publiceerde de dagboekantekeningen vanaf 1891 vrijwel volledig in *Weleer deel II*.
- 21 Scheen 1969 noemt twee vrouwelijke Doyers: Catharina Doyer (1819-1890) en Sonja Elisabeth Doyer (1856-1917), p. 278. Een achttiende-eeuwse voorvader, Assueres Doyer, was predikant van de doopsgezinde Gemeente in Zwolle. Diens tijdgenoot, boekhandelaar Hendrik Doyer, was een gelegenhedsdichter en betrokken bij het 'Nut' in Zwolle. J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd*. Hilversum, 1999, p. 34-35. Aan het eind van de 18e eeuw behoorde zo'n veertig procent van de leden van de familie Doyer tot de Doopsgezinde kerk in Zwolle. Mevr. J.M. Doyer-Brunting aan mevr. J. Harmsen-Gerretsen, 11 maart 1991. Familiearchief Doyer. Meer over de familie Doyer in: A. Doyer-Brunting, E. Klaver en H. van der Velde-Doyer, *Terugblik, een greep uit de geschiedenis van de familie Doyer*. Zwolle, 1981.
- 22 'D.A. Doyer & Co'. Anton Assueris Doyer nam de zaak later over met een compagnon, J. van Terwisga. Terwisga overleed in 1922. De zaak werd voortgezet door C. F. Gaerthé en was eind jaren veertig gevestigd in Den Haag. C.F. Gaerthé aan A.W. Bruna, 26 oktober 1949 (familiearchief Doyer).
- 23 Da Doyer beschreef eigenhandig de inventaris van D.A. Doyers boekenbezit (familiearchief Doyer).
- 24 In 1880 was de Nederlandsche Vereniging voor Tekenonderwijs (NVTÖ) opgericht. Onder voorzitterschap van W.B.G. Molkenboer streefde deze vereniging er onder meer naar om het tekenen als verplicht vak op de lagere school in te voeren. Da Doyer had les van Bartus Korteling, over wie Clare Lennart vertelde dat hij zeer bevriend was geweest met haar moeder. 'Hij was tekenleraar aan verschillende onderwijsinrichtingen, volgens alle getuigenissen een uitzonderlijk goed paedagoog, die voor zijn leerlingen onvergetelijk bleef. In het dagelijks leven een vriendelijk, oprecht, behulpzaam mens. Maar hij weigerde zijn talent op enigerlei wijze te benutten om carrière te maken.' Typoscript lezing 'De prozaschrijver en zijn publiek' (LM).
- 25 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief). Nelly Bodenheimer was een van de Amsterdamse 'Joffers', een groep bevriende vrouwelijke kunstenaressen die aan het eind van de negentiende eeuw les kregen van August Allebé, onder wie Lizzy Ansingh. Clara bezat een werk van Lizzy Ansingh.
- 26 Gerrit Willem Dijsselhof was één van de belangrijkste allround kunstenaars van de Nieuwe Kunst. Hij werkte als schilder, batikker, ontwerper voor meubels, textiel en behang, glasschilder en boekbandontwerper. Yvonne Brentjes, *G.W. Dijsselhof, (1866-1924), Dwalen door het Paradijs*. Zwolle, 2002. Zie ook *Weleer*, p. 176.
- 27 Hun moeders, Helena Clara en Elisabeth Sara Yntema, waren zusters. Sara de Swart volgde vanaf januari 1887 de boetseerklas aan de Rijksnormaalschool voor Kunstnijverheid in Amsterdam. Zij was nauw bevriend met Bouk van Mesdag, de vrouw van Maurits van der Valk. Jaap Versteegh, *Fatale kunst. Leven en werk van Sara de Swart (1861-1951)*. Nijmegen, 2016, p. 28-55. Zie ook: Enno Endt, *Het festijn van tachtig. De vervulling van heel groote dingen scheen nabij*. Amsterdam, 1990.
- 28 Da Doyer schreef dit op 17 februari 1891, *Weleer deel II*, p. 58. In een aantekeningenboekje (LM) plakte Da Doyer recensies uit de jaren 1896 en 1897, o.a. van *De Nieuwe Gids* en voordrachten van Titia van Looy, en een verslag over een schilderijenverkoop bij haar oom Frederik Muller. Ze maakte ook illustraties bij haar 'observaties over Amsterdam'.
- 29 *Weleer deel II*, p. 64 en 65. Eveline Klaver becommentarieert de citaten uit het dagboek: 'Eline Vere, in 1889 verschenen, dus twee jaar voordat Da in Amsterdam ging studeren, vormt voor haar vooral een afschrikwekkend voorbeeld. Ze heeft het niet over de literaire kwaliteiten van Couperus' eerste roman, maar ze legt een ethische maatstaf aan. Je zou kunnen zeggen dat ze het boek als een anti-tendensroman beschouwt: "Nooit zo als Eline!" denkt ze.'
- 30 *Weleer deel II*, p. 51
- 31 Dagboek G.J. Doyer (familiearchief Doyer).
- 32 *Weleer deel II*, p. 137.
- 33 A.M. Cram-Magré, *Dèr Mouw. Adwaita, denker en dichter*. Utrecht, 1981, p. 3. De vernieuwende hbs in Deventer was opgericht in 1872 en mevrouw Dèr Mouw was de eerste directrice. Waarschijnlijk bezocht Da Doyer deze hbs.
- 34 *Weleer deel II*, p. 134.
- 35 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer*. Deventer, 1988, p. 184.
- 36 Financiële afwikkeling van Derk Doyers nalatenschap (familiearchief Doyer).
- 37 Jo Doyer was op 21 september 1894 getrouwd met Veronica Hendrika Veen Valck uit Winterswijk, doorgaans Rika genoemd. Het huwelijk was niet gelukkig. Hun zoontje Dirk Anton Doyer, geboren op 9 augustus 1895 in Aardenburg, stierf nog dezelfde dag. In haar dagboek schreef Da uitvoerig over de botsingen en misverstanden met Rika.
- 38 Al bijna acht jaar eerder, op 12 mei 1891, schreef ze in haar dagboek: 'Ik vond dat het mij wel aardig stond met zoo'n kindje op den arm. Och, had ik er maar eentje. Ik voelde mijn dorheid als bestaan van jongejuifvrouw.' *Weleer deel II*, p. 80.
- 39 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 40 *Weleer deel II*, p. 51
- 41 *De blauwe horizon*, p. 234.
- 42 *Weleer deel II*, p. 11-12. Eveline citeerde haar zuster met instemming in *Weleer deel II*, p. 152.
- 43 Trouwakte Burgerlijke stand (Gelders Archief).
- 44 Rond de eeuwwisseling was er nog een grote kloof tussen de maatschappelijke bovenklasse, waar de Doyers deel van uitmaakten, en middenstanders als de familie Klaver. Een kwart eeuw later, in 1926, schreef Felicie Jehu nog in haar meisjesboek *Zonnekind*: 'Een leuke jongen, jammer dat zijn vader een winkel heeft.'
- 45 *Weleer deel II*, p. 152 en *Weleer*, p. 168.
- 46 Hoe rijk Luite geworden was door zijn huwelijk met Da Doyer, blijkt uit de vermelding van zijn naam in de lijst met kiesgerechtigden van 1902. Kiesgerechtigd waren alleen mannelijke inwoners die vermogensbelasting betaalden. Luite is één van de zeventien kiesgerechtigde inwoners van Hattem, tussen burgemeester, gemeentesecretaris, predikant, plaatselijke adel en grootgrondbezitters. De aanslag van de vrouw gold voor haar man. Bron: 'Opgave van de mannelijke inwoners der gemeente die aldaar over het dienstjaar 1901/1902 zijn aangeslagen in de vermogensbelasting, met aantekening van hen die het te dier zake verschuldigde op
- den 1sten februari 1903 niet hebben voldaan.' Provincie Gelderland, Gemeente Hattem, No 56, Vermogensbelasting. Streekarchief Hattem, Heerde en Epe.
- 47 Dit is het huidige adres. Het huis was in 1899 omgenummerd van C 166a naar C 127. Hierbij hoorde kadasternummer D 1397. E-mail van Gerrit Kouwenhoven, streekarchivaris Epe, Hattem, Heerde, 24 april 2009 (PT).
- 48 Het sprookje bevindt zich bij Da's dagboek in het familiearchief Doyer. Zeer waarschijnlijk heeft Clara het gelezen.
- 49 Da Doyer was niet de enige vrouw die het schilderen opgaf na haar huwelijk. Haar situatie is enigszins te vergelijken met Johanna Stumpff, een van de Amsterdamse Joffers. Stumpff trouwde met de etser Marius Bauer. Na haar huwelijk werkte ze nog een jaar door, daarna legde ze haar penseel neer 'omdat zij begreep dat zij, ging zij met schilderen verder, in de zorg voor haar echtgenoot tekort zou schieten. Al het werk dat nog in haar bezit was, vernietigde zij en zij werd te toegewijde vrouw van Bauer, wien zij voorbeeldig terzijde stond.' Johan H. van Eikeren, *De Amsterdamse joffers*: Maria E. van Regteren Altena, Ans van den Berg, Jo Bauer-Stumpff, Nelly Bodenheimer, Lizzy Ansingh, Coba Ritsema, Coba Surie, Betsie Westendorp-Osieck. Bussum, 1947, p. 11-12.
- 50 Lijst in 'Staat van aanbrengsten ten huwelijk door Mejuffrouw Clara Helena Klaver, wonende te Utrecht, Zuilenstraat 10bis', 23 juli 1947. Bijlage bij huwelijkske voorwaarden (PT). Een ongesigneerd Aquarium in de familiecollectie (Gerda Klaver) zou ook van Da kunnen zijn. Dirkje Kuik heeft bij Clare een stapel aquarellen van haar moeder gezien. Zij vond het mooi 'heel kundig werk, precies geschilderd'. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 51 In het *Deventer Dagblad* van 24 juli 1899 plaatsten de trotse ouders een advertentie.
- 52 De familie Van Loo, de burens van Klaver en bekend als 'boer Van Loo' uit Clare Lennarts werk, kochten ook een deel van de grond. Koopakte in het bezit van de heer Wim Roelofs, huidige bewoner van het voorste deel van De Ekelenburg. De familie Van Boven kocht ruim 2 hectare grasland in de zuidwesthoek van de Zuiderzeestraatweg en Mheneweg voor f2550. Zie: Hendrik van Boven, 'Herinneringen', online publicatie op www.vanboveninoldebroeck.nl. De naam Ekelenburg is waarschijnlijk rond 1800 ontstaan en zal oorspronkelijk als Eikelenburg zijn geschreven.
- 53 Vanaf de Bovenstraatweg tot aan de

- Bovenheigraaf, met een aan de overzijde van de Mheneweg gelegen tuin.
- 54 ‘Opname bij maanlicht’, in: *Maanlicht*, p. 9. De aanleunende boerderij is rond 1917 afgebroken. De Ekelenburg staat nog steeds aan de Mheneweg en is inmiddels een Rijksmonument (monumentnummer 31376).
- 55 Volgens Van Boven 1995 trok het gezin Klaver op 13 september 1900 in De Ekelenburg.
- 56 ‘Vurens’, in: *Scheepjes van papier*, p. 142.
- 57 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 58 De foto was Clara heel dierbaar. Ze noemt de foto ook in *De wijde wereld*, p. 158.
- 59 Eerste versie van *Huisjes van kaarten* (LM).
- 60 Margaretha Coornstra: ‘Eeuwig angst voor verlies: Clare Lennart’, in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006, p. 27.
- 61 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14 en *Weleer deel II*, p. 160.
- 62 De orthodoxie, het ‘bevindelijke’ protestantisme, kwam pas in de jaren twintig op in Oldebroek.
- 63 Een doopbewijs heb ik niet gevonden.
- 64 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1934.
- 65 ‘Ik ben [...] immuun voor Novemberstorm en Novemberregen. Het befaamde zonnetje van binnen, waarvan we zongen op de zondagsschool, schijnt dan heusch.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933.
- 66 Clare bezocht later met haar poezen een homeopathische dierenarts en raadde de zieke Frans Coenen in 1936 een homeopathisch middel aan. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1936.
- 67 Het humanitarisme was een verzamelnaam voor vele alternatieve, idealistische bewegingen tussen 1890 en 1940 zoals vegetarisme, de Rein Leven beweging, dierenbescherming en drankbestrijding. Het echtpaar Klaver wordt genoemd op www.humanitarisme.nl.
- 68 ‘Pastorale in paars’, in: *Maanlicht*, p. 76 en 77. ‘Isabelkleurig’ is de benaming van een vachtkleur van paarden, bruinachtig geel en wit, met geel als overheersende kleur. ‘Paarden’, in: *Scheepjes van papier*, p. 133. ‘Het speelgoedpaardje Bruin’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 40.
- 69 ‘Opname bij maanlicht’, in: *Maanlicht*, p. 9.
- 70 Soms in opdracht van de firma Van Meurs & Co. *Weleer deel II*, p. 32-33.
- 71 *Weleer deel II*, p. 32. Zie ook: ‘Ik reed door het Hollands polderlandschap langs ontelbare laantjes van Middelharnis en onder zilverdoorschoten, paarse luchten van Ruysdael door.’ *Serenade uit de verte*, p. 261.
- 72 Kleinzoon Andries van Onck erfde de collectie en toonde mij de prenten tijdens mijn interview met hem, juli 2008 in Gavirate.
- 73 In het vak- en liefhebbersblad *Floralia* en dagblad *De Telegraaf* werd over de voortvarende kweker uit Oldebroek geschreven. *Floralia*, 22 december 1905.
- 74 *Weleer*, p. 13.
- 75 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 12. Zie ook: ‘Ze beurt de zwaar neerhangende bloem van een donkerrode roos op, zodat ze in het hart met de gouden meeldraden kan kijken en zegt aarzelend, zoekend, vragend: ‘Wat denkt nou die roos?’ ‘Liefde en logica’, in: *Liefde en Logica*, p. 5.
- 76 ‘Vurens’, in: *Scheepjes van papier*, p. 140.
- 77 Clare Lennart noemt een ‘Sientje’ in *Weleer*, dit was Sientje Brem-Jaspers. Telefonische mededeling mevrouw G. van den Bosch, Oldebroek, 30 oktober 2010.
- 78 ‘Opname bij maanlicht’, in: *Maanlicht*, p. 10.
- 79 ‘Het rijtuig’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 44.
- 80 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 12. August Legras schilderde voornamelijk dieren en Afrikaanse landschappen. Buurjongen Hendrik van Boven: ‘Er werd ons verteld dat Klaver bloedhonden had en als die los kwamen, zouden ze op je aanvliegen en je levend verscheuren. Als er verteld werd, de honden van Klaver zijn los, dan durfden wij, als het donker was, niet buiten komen, hoewel De Ekelenburg meer dan 1 kilometer van ons verwijderd was.’ Hendrik van Boven, *Aren lezen*, p. 2-3. Privé publicatie, mij toegezonden door Hendriks dochter Bertha van Boven. De windhonden zijn een terugkerend motief in het werk van Clare Lennart. Bijvoorbeeld in het verhaal ‘Lichtglans’ in het kerstnummer van de *Wereldkroniek*, 17 december 1938, waar ze Ariel en Lene heten. In *Twee negerpopjes* heten de honden, zoals in werkelijkheid, Areski en Viva, p. 22.
- 81 N.V. Jam- en Vruchtenconservenfabriek Zwaardemaker en Co. aan de Westkanaaldijk te Maarssen.
- 82 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 83 Clare Lennart heeft haar grootouders Klaver uitgebreid geportretteerd in haar memoires *Weleer* en ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 103-108.
- 84 Hendericus Jacobus Klaver (Hein) kwam uit een omvangrijke familie Klaver in de kop van Overijssel en was als jonge man van Vollenhove naar Hattem gegaan om bij een timmerman in de leer te gaan. Hij was de zoon van deurwaarder Luite Klaver (28 februari 1807-26 januari 1870), van beroep kantoorbediende, klerk en deurwaarder, en Everdina Maria
- Moulin (2 augustus 1806-8 november 1852), werkzaam als kinderneid. Na de vroege dood van Everdina trouwde Luite Klaver nogmaals, met Johanna Margaretha Petronella Verdier, geboren in 1827. Luite en Everdina kregen zeven kinderen. Hendericus Jacobus Klaver (Hein), was de derde en werd geboren op 21 juli 1838. Op 1 juli 1863 trouwde hij met Everlina Lubberta Barendsen. De genealogie van de familie Klaver is uitgebreid onderzocht door Jan Klaver uit Dordrecht en gepubliceerd op zijn website www.familie-klaver.nl.
- 85 *Weleer*, p. 63 en 77.
- 86 ‘Clare Lennart: boeken en poesen’, in: *Trouw*, 18 april 1959. Zie ook: ‘Helaas, voor altijd zwijgt de cither’, in: Elseviers Weekblad, 13 september 1958, p. 41.
- 87 *Weleer*, p. 31-32.
- 88 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 89 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932.
- 90 Albert Barendsen was bakker in ’s Heerenbroek en wethouder in de gemeente Zalk & Veecaten. Hij was gehuwd met Jellemina Brinkman.
- 91 ‘Oudejaar’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 46.
- 92 Egberta Hendrika Geertruida (Bertha) Barendsen (1875-1945), Clara’s stiefmoeder. Haar broer Otto Barendsen werd pedagoog. Haar andere twee broers, Albert jr. en Willem Pieter Barendsen hadden een handelskwekerij in orchideeën in Aalsmeer.
- 93 Otto Barendsen ontmoette bij de Klavers Maurits van der Valk en schreef over hem: ‘De humor in het werk van M.W. van der Valk’, in: *Elsevier’s Geïllustreerd Maandschrift* 52 (1916), p. 441-448.
- 94 *Weleer*, p. 61.
- 95 Een klasgenoot van Eveline Klaver was ‘buurjongen’ Hendrik van Boven (1901-1985), die woonde op een boerderij/bouwbedrijf aan de zuidoostkant van de kruising van Mheneweg Zuid en Zuiderzeestraatweg. Hendriks zuster Evertje zat bij Claartje in de klas. Zie: Hendrik van Boven, *Aren lezen*, p. 2. Zie ook: Van Boven: ‘1901 - 1950: vijftig jaar van mijn vader’. Online publicatie door Hendriks zoon op www.vanboveninoldebroek.nl.
- 96 ‘De Vlaamse reus’, in: *Rouska* [tweede druk], p. 144. Onderwijzeres Jacoba Seidina komt terug in *De ogen van Roosje*, p. 65: ‘Eens was er een klein zwartje in een rose blouse, dat Jacoba Seidina heette en waar ik op het eerste gezicht verliefd op werd. Maar ze werd niet benoemd.’
- 97 *Weleer*, p. 78.
- 98 ‘De ijsvogel’, in: *Liefde en Logica*, p. 195-196.
- Volgens de Franse filosoof Gaston Bachelard kan het gevoel dat kinderen ervaren in de natuur een vervanging zijn voor de liefde voor hun afwezige ouders. Dan wordt die liefde voor de natuur de stuwende kracht voor het prikkelen van de verbeelding. Juist omdat deze natuurbelden de eerste zijn, zegt Bachelard, zullen zij altijd sterker zijn dan andere, die later komen. Dijkgraaf 2014, p. 65.
- 99 Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld van der Velden-Allaart). Ook in Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932.
- 100 Eerste versie van *Huisjes van kaarten* (LM).
- 101 *Weleer deel II*, p. 19.
- 102 *Weleer*, p. 78. Het schrift bevindt zich in het archief Klaver (LM). Dommissie 1965, p. 20-21.
- 103 Uit een ongedateerde lezing (LM).
- 104 ‘Paarden’, in: *Scheepjes van papier*, p. 133.
- 105 ‘Clare Lennart: boeken en poesen’, in: *Trouw*, 18 april 1959. Ze verwerkte deze ervaring in *Huisjes van kaarten*, p. 21-23: ‘Ze tekende nooit wat ze zag, maar uitsluitend wat ze droomde. Waarschijnlijk heeft ze in die tijd behoefte gevoeld de droom tegen een opdringende werkelijkheid te verdedigen. De droom als droom werd onbetrouwbaar. Vandaar dat verlangen naar het zintuiglijk waarneembare.’ Zie ook ‘Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid,’ in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1954. Eerste versie van de lezing ‘Van Mallemolen tot Rose Stad’, van 31 mei 1955 (LM).
- 106 De Ceulaer 1966.
- 107 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 10.
- 108 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1933. ‘Want ieder kind zet een masker op, zodra er grote mensen aanwezig zijn en doet het dit te veel, dan worden de fundamente, waarop het zijn leven moet bouwen, wankel.’ *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 31.
- 109 De Ceulaer 1966.
- 110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934.
- 111 ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 108.
- 112 De psychiater Elaine N. Aron karakteriseert de ‘highly sensitive person’ als intelligent en creatief, uiterst ontvankelijk voor zintuiglijke indrukken en voor de gevoelens van anderen, maar ook snel overvoerd, belast door drukte, met grote behoefte om genoeg alleen te zijn. Elaine N. Aron, *Hoog sensitieve personen. Hoe blijf je overeind als de wereld je overweldigt*. Zeist, 2015.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 114 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 december

- 1934.
- 115 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 februari 1934.
- 116 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 september 1934.
- 117 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1932.
- 118 *Weleer deel II* p. 163. Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14.
- 119 Het artikel is opnieuw uitgegeven in A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek (ed.), *Over kinderliteratuur*. Den Haag, 1977. Zie ook Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*. Amsterdam, 2005, p. 210. Nellie van Kol zette eerder een Bibliotheek voor Jongens en Meisjes op, een serie jeugdboeken met kunstzinnige illustraties, uitgegeven door S.L. van Looy. Deze Amsterdamse firma gaf ook de vierdelige *Plantentypen* uit, met Luite Klavers tekeningen.
- 120 De pedagoog, feministe, socialiste en deskundige in kinderliteratuur Nellie van Kol startte in 1901 de 'Volks-Kinderbibliotheek'. Tussen 1901 en 1913 publiceerde ze achttientachtig deeltjes met verhalen uit de wereldliteratuur, klassieke verhalen, sagen en verhalen over andere landen en volken. Een compleet overzicht van Nelli's blauwe boekjes biedt A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek 1977.
- 121 In het *Dagblad voor Amersfoort* van 3 november 1956 gaf Clare dit antwoord op de vraag 'Kunt u mij zeggen aan welke boeken, die u in uw jeugd heeft gelezen, u met het meeste genoegen terugdenkt, of de diepste indruk op u hebben gemaakt?' Marie C. van Zeggelen debuteerde in 1908 met *De gouden kris*. Zie ook: Toin Duijx en Joke Linders, *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten, 1991, p. 46 *Het leven van Wab den grizzlybeer* door Ernest Thompson Seton heb ik niet teruggevonden als 'blauw boekje'.
- 122 Zie voor het belang van illustraties in kinderboeken o.a. Saskia de Bodt, 'Tegen het 'zoetig gepeuterde'. Bevordering van goede prentenboeken in de praktijk 1904-1918', in: Saskia de Bodt, *Prentenboeken, ideologie en illustratie, 1890-1950*. Amsterdam, 2003, p. 26.
- 123 Randolph Caldecott, Engels tekenaar. In 1878 verscheen het eerste kinderboek van zijn hand en het is gevolgd door een lange reeks, die hem de bijnaam 'Good Genius of the Nursery' opleverde.
- 124 Ze liet het stukgelezen sprookjesboek later opnieuw inbinden. 'Het grote sprookjesboek', in *Maanlicht*, p. 94, 96 en 97. Zie ook Hermione Lee, 'Reading in bed', in Lee 2005, p. 45-63 over het belang van een veilige plek om ongestoord te lezen. Zo'n plek versterkt de herinneringen aan de lectuur.
- 125 Zie ook Victoria Glendinning, *Elisabeth Bowen*. Harmondsworth, 1985, p. 32: 'real life was overlapped and haunted by layers of synthetic experience'.
- 126 'Over bomen', in: *Scheepjes van papier*, p. 83. 'Paarden', in: *Scheepjes van papier*, p. 133. 'Het speelgoedpaardje Bruin', in: *Een mus op je vensterbank*. p. 40. Zie Van Boven: '1901 - 1950: vijftig jaar van mijn vader'.
- 127 'Het grote sprookjesboek', in: *Maanlicht*, p. 95. Zie ook: 'Terug naar de poppen', in: *Op, naar de pop!* Uitgave van de Stichting 1940-1945, bij gelegenheid van de poppentoonstelling te 's Gravenhage van 29 juni tot en met 12 juli 1949. Volgens eigen zeggen 'erfde' Clare haar voorliefde voor katten en poppen van haar grootmoeder Eefje Klaver. *Weleer*, p. 34.
- 128 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 december 1934.
- 129 "Mallemlolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid,' in: *Het Vaderland*, 23 oktober 1954. In *De ogen van Roosje* beschrijft Clare Lennart zo'n intensief fantasiespel met de pop Roosje in de sneeuw, voorafgaande aan de cruciale scène in de roman, p. 55-58.
- 130 *Weleer*, p. 75.
- 131 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 132 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14. 'Het rijtuig', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 45.
- 133 Zie ook *Mallemlolen*, p. 149-150. In *De blauwe horizon* beschrijft Clare Lennart hoe angstig een kind kan worden met een verbeeldingskracht waardoor elk voorwerp kan veranderen. In Lili Berkhofs fantasie verandert de tuinkabouters in Sindbad de zeeman: 'Al het tamme, goedmoedige, vervelende was als bij toverslag uit hem verdwenen. Boven de witte baard had zijn gezicht een boosaardige grijns. Je zag dit gezicht, vermetel, wild, tot alles in staat, oplichten uit het schemergraauw. [...] Je zag, hoe het naderkwam en je wist: Dit is het ontzettende. Je klemde je vast aan je zelf, zo intens gespannen op wat nu te gebeuren stond, dat je nauwelijks meer angst voelde. En dan opeens was het aan je voorbijgezeild, het zwarte roversschip met Sindbad de zeeman..., de witte baard, die wapperde... het wilde, ontzettende. Altijd zeilde het ontzettende vlak aan je voorbij.' *De blauwe horizon*, p. 137
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932.
- 135 In de winter van 1907. F.J. Bakker, 'Naar Cijfers gaan'. Online publicatie op www.streekarchivariaat.nl.
- 136 In Groningen beklom Clara in de jaren twintig, onder druk van twee vriendinnen, de toren van Annen en kreeg een heftige aanval van hoogtevrees. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1932.
- 137 *Weleer deel II*, p. 160
- 138 'Opvallend mooi kinderboek', in: *Elseviers Weekblad*, 19 december 1959, p. 53. Zie ook *Huisjes van kaarten*, p. 74-75.
- 139 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 september 1934. Zie ook *Twee negerpopjes*, p. 46.
- 140 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 14. *De blauwe horizon*, p. 150.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 september 1934.
- 142 *Weleer*, p. 52-53. Hoewel ze zich later een 'slechte feestvierder' noemde, genoot Claartje wel van de feesten in de vertrouwde familiesfeer: 'In het normale leven miste ik vaak smartelijk zo'n 'fur-about', zoals de Engelse dichter Walter de la Mare de vacht van zijn poes noemt, pret en gulheid van een feest als een zachte huid om je heen.' *Weleer*, p. 80.
- 143 Clara Klaver aan Frans Coenen 13 mei 1934. Klavers grote neiging tot escapisme uitte zich zelfs in zijn lectuur. Hij had een grote voorliefde voor E.T.A. Hoffmanns *Leven en opvattingen van Kater Murr*, eveneens een vlucht uit werkelijkheid. De Klavers hebben lange tijd een kater gehad, die Murr heette. Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 144 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 145 'Vader had de illusie dat hij met die kwekerij zo ongeveer vanzelf geld zou verdienen en dat hij dan rustig zou kunnen schilderen zonder geldzorgen.' Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld Van der Velden-Allaart).
- 146 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 147 'De groene tuin', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 12-14.
- 148 *De blauwe horizon*, p. 286.
- 149 Er is een typerende herinnering aan tomaten van Hendrikje Van Andel-Schipper, geboren in 1890, de oudste vrouw die ooit in Nederland leefde. Haar moeder gooide rond de eeuwwisseling de eerste oogst van die enge vruchten weg met de mededeling: 'Dat spul eet ik niet, ut bint net pisappelties.' Pisappelties zijn de giftige bolletjes aan een uitgebloeide aardappelrank. De hele oogst tomaten heeft moeder op de mesthoop gegooit. Ze vertrouwde het niet. Maar later vrát ze tomaten.' S. van den Oord, *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland*. Amsterdam, 2008, p. 109-110.
- 150 'Vurens', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 27-33.
- 151 Herinnering van Eveline Klaver in *Weleer deel II*, p. 165.
- 152 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 153 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 november 1934.
- 154 Toen het landgoed tien jaar later, op 23 februari 1909, werd geveild, omschreef de notaris mr. H.A. Hoefhamer het als: 'een herenhuis met tien kamers, badkamer, waterleiding, serre met centrale verwarming, grote tuin, boerderij, wei- en bouwland en de boom- en bloemkwekerij, in totaal 70858 hectare.' Voordat de definitieve verkoop plaatsvond, was er al f 8.750 geboden. Op 14 maart werden de vaste planten, 6000 appel- en perenbomen, iepen, coniferen, abrikozen, frambozen apart op een veiling verkocht. De advertentie voor de veiling, gehouden in Den Nieuwen Eikelboom in Oldebroek, stond in *De Harderijker*, 17 februari 1909, p. 4. Daaruit blijkt dat De Ekelenburg op naam van mevrouw Klaver-Doijer stond. De koper en opvolger van Luite, Klaas Drost, heeft de kwekerij uitgebreid, onder andere met een watermolen. In de eerste wereldoorlog stagneerde echter de export naar Engeland. In mei 1916 moest ook Drost de kwekerij verkopen. Hij bleef wel, tot zijn dood in 1922, in het landhuis wonen. Ron van Maanen, 'De Ekelenburg. De kwekerij van Klaver en Drost te Oldebroek', in: *Uut 't Oldebroeck* 27/4 (2007). Luite Klaver leverde Drost vanuit Epe nog planten en bloemen.
- 155 *Weleer deel II*, p. 165
- 156 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15. Zie ook: *De wijde wereld*, p. 5-7.
- 157 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 126. Zie ook: De Ceulaer 1966, p. 76. Het citaat staat in een verhaal over 't Olde Spyker, Luite Klavers huis van 1919 tot 1936, maar het gaat ook (meer) op voor De Ekelenburg.
- 158 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15. Zie ook *Huisjes van kaarten*, p. 24: 'Het is heel wonderlijk als kind een grote, groene tuin te hebben liefgehad. Het doet je later met een hoge vordering tegenover het leven staan. Je kunt niet meer werkelijk blij zijn met wat minder is dan deze eerste inzet.'
- 159 'Ze had zich voorgesteld dat haar vader ergens een grote zak geld had liggen en daar telkens wat uitnam. Na een handvol voor dit en een handvol voor dat, was de zak ineens leeg geweest. Zo leeg, dat het huis verkocht moest worden.' *Twee negerpopjes*, p. 16-17.
- 160 Bij Bloem roept het begin van de lente van 1918, zoals hij aan Aart van der Leeuw schrijft, vooral jeugdherinneringen op. Het rijmloze gedicht 'Dageraad' bevat in bijzonderheden beschreven autobiografische elementen; de

- geborgenheid in de tuin van vroeger. Bart Slijper, *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem*. Amsterdam / Antwerpen, 2007, p. 134.
- 161 *De ogen van Roosje*, p. 33.
- 162 Dirkje Kuik plaatste vraagtekens bij Clara's voorstellingen van haar 'gelukkige jeugd'. Zij vroeg zich af of de jaren op De Ekelenburg wel zo gelukkig waren geweest. Volgens Kuik heeft Clare Lennart wanhopig getracht haar jeugd te hervinden. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 163 'Die Erinnerung ist das einzige Paradies, aus dem wir nicht vertrieben werden können.' Aforisme toegeschreven aan Dietrich Bonhoeffer.
- 164 De Ceulaer 1966, p. 76. 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969. 'Ik heb erg veel onthouden.' schreef Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934.
- 165 *Huisjes van kaarten*, p. 76-77.
- ## HOOFDSTUK 2
- 1 *Twee negerpopjes*, p. 37-39.
- 2 'Toen ik tien jaar was, zijn we uit Oldebroek weggegaan, maar net als dat bij u het geval is, heeft die tijd een onvergetelijke indruk op mij gemaakt. Na de verhuizing moet ik lange tijd een gevoel gehad hebben van ontworteld te zijn.' Clare Lennart aan mevrouw M. Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld van der Velden-Allaart).
- 3 Het station van Epe werd geopend op 2 september 1887 en weer gesloten op 8 oktober 1950.
- 4 *Epe op de Veluwe*. 1912. Toeristische gids met illustraties. Streekarchief, catnr: 788. Citaat op p. 5-6.
- 5 A. Barendsen en H.L. Prenger, *Gebr. Barendsen van 1910-1990. Geschiedenis van een Aalsmeers bedrijf*. Privé-uitgave, Gebr. Barendsen, Aalsmeer, 1990.
- 6 Vlak voor Sint Nicolaas 1910 adverteerde Klaver voor het eerst met een 'Ruime keuze Kamerplanten'. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 30 november 1910.
- 7 J.H. Oogjen-Kamperman, 'Clare Lennart', in: *Ampt Epe* 30 (1973), p. 18. Tot het huis werd afgebroken bleef de naam 'atelier' bestaan in Epe, zonder dat de Epenaren nog wisten waar die naam vandaan kwam.
- 8 *De wijde wereld*, p. 13-14. Zie ook Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15: 'We begrepen heel goed dat we in een kleiner huis met een kleinere tuin moesten wonen. Dat was geen probleem voor ons.'
- 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 10 Da Klaver plaatste een advertentie voor 'een net meisje voor de namiddaguren' in het *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken* van 21 mei 1910.
- 11 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932.
- 12 *Weleer deel II*, p. 175.
- 13 *De wijde wereld*, p. 13-14.
- 14 *Weleer deel II*, p. 176. Eveline speelde viool, Clara piano.
- 15 'Weggelopen bijna witte Poes. Wie haar terugbezorgt krijgt belooning.' *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 17 augustus 1910. Clare Lennart verwerkte deze herinnering in 'Onvergetelijk oudejaar', in: *Scheepjes van papier*, p. 118.
- 16 Thee was in die tijd veel duurder dan koffie en kostte in 1900 vijftig cent tot twee gulden per pond. De agenten kregen circa vijftien procent en velen verdienden wat bij met zo'n agentschap, bijvoorbeeld de componist Alexander Voormolen en Eveline Klaver, na haar scheiding van Hans van Onck. Een mooi voorbeeld is beschreven in hoofdstuk 25 van de roman *Kees de jongen* van Theo Thijssen.
- 17 A.N. Eggink-Doyer aan Hermance Caroline van der Velde-Doyer, 1981 (familiearchief Doyer).
- 18 *Weleer deel II*, p. 170.
- 19 *Weleer deel II*, p. 178. Brief in familiearchief Doyer.
- 20 *Weleer*, p. 146.
- 21 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 december 1934.
- 22 *Twee negerpopjes*, p. 30 Ook in *Serenade uit de verte* verwijst Clare Lennart naar de 'vernedering' van gekregen kleding: Tony Baron draagt de afgedragen ruitpakken van Baron Weresteijn.
- 23 Eveline H. Klaver, *Claartje, mijn zusje*. 's Gravenhage, 1979, p. 14.
- 24 Schoolfoto in Domnisse 1965, t.o. p. 65.
- 25 De 'MULO' als zelfstandig schooltype bestaat officieel pas sinds de lager onderwijswet van 1920. Het onderwijs lag op een hoger niveau dan de huidige mavo. Alle informatie over de 'Fransche School' is gebaseerd op: R. Paasman, '100 jaar Meer Uitgebreid Lager Onderwijs in Epe', in: *Ampt Epe*, 37 (januari 1976), p. 9-12, 38 (april 1976) p. 12 – 19, 39 (juni 1976) p. 13-18 en 40 (februari 1977) p. 17-24.
- 26 Jacob Lodewijk Jan Baptist Baron Sweerts de Landas was burgemeester van Epe van 1889 tot 1926.
- 27 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 9 september 1911.
- 28 Meester W.H. Visscher woonde bij de Wed. Blom, Ruimzicht, nu Beekstraat 27, tegenover de Lohuizerweg, aldus een aantekening in het exemplaar van *Twee negerpopjes* in het streekarchief Epe, Hattem en Heerde. In 1916 vertrok meester Visscher naar Rotterdam, waarschijnlijk omdat het arme Epe geen hoge salarissen kon betalen. Zie ook: 'Trezia heeft Gerben IJsbrand Kapteijn nooit teruggezien. Kort nadat ze in de stad naar school is gegaan, is hij uit E. vertrokken.' *Twee negerpopjes*, p. 78.
- 29 Klaver 1979, p. 13 en p. 87.
- 30 K.F. van der Wall uit Arnhem aan Clare Lennart, 7 maart 1949.
- 31 *Twee negerpopjes*, p. 68. En op p. 65: 'Trezia verlangt van Gerben IJsbrand Kapteijn slechts dat hij, alleen door er te zijn, haar dromen voedt.' In *De wijde wereld* komt de verafgode onderwijzer terug als meester Herbert Fransen. Hij redt hoofdpersoon Freddy uit een netelige situatie op de Kweekschool. Ze 'vinden' ze elkaar zelfs in het romantische slothoofdstuk. In het meisjesboek *Veronica Valckenier* herinnert de hoofdpersoon zich van haar eerste jaar op de hbs: 'Meneer Walter had wel diepe indruk op haar gemaakt. [...] Je zult het niet altijd gemakkelijk hebben, maar je zult je er door slaan. Ik heb vertrouwen in je, Veronica Valckenier.' Manuscript *Veronica Valckenier* (LM).
- 32 *Twee negerpopjes*, p. 25. In *De ogen van Roosje* worden de inwoners van Roodenbeek, waarvoor Epe model stond, 'inboorlingen' genoemd om hun afwerende houding. *De ogen van Roosje*, p. 233.
- 33 Oogjen-Kamperman 1973, p. 18.
- 34 'Vroeger op school tekende het kind dat naast me zat - een expert trouwens in het uitdenken van kwellingen - grote, bruine vlekken op een papiertje. 'Weet je wat dat is?', zei ze. 'Zulke zomersproeten heb jij op je neus.' Ik kwam daar dagen lang niet overheen, had steeds een gevoel belachelijk te zijn, bestudeerde eindeloos mijn neus in de spiegel.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1933.
- 35 Het spotliedje komt terug in *De wijde wereld*, p. 7: 'En Rovaerts is failliet, Hij is z'n boeltje kwiet'.
- 36 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 maart 1934. Het Nederlands Verbond der Verenigingen 'Pro Juventute' had als doel de bestrijding van jeugdcriminaliteit. Zie ook 'Doortje Rozenboom', in: *Scheepjes van papier*, p. 217-220 en 'De kerstboom in bos', in: *Maanlicht*, p. 27-39.
- 37 'Enkel de geest van mijn jeugd zit erin [*De ogen van Roosje*]. De atmosfeer van een landelijk dorp. Rodenbeek is ongeveer Epe, waar ik van mijn tiende jaar af woonde. Zoals ik verteld heb in *Twee negerpopjes*. Dat verhaal is authentiek.' De Ceulaer, 1966, p. 77. De herinneringen van Eveline Klaver aan Epe in *Weleer deel II* en *Claartje, mijn zusje* komen grotendeels overeen met die van haar zuster.
- 38 Klaver 1979, p. 85: 'De moeder uit de novelle is helemaal onze eigen moeder. Vader komt maar sporadisch voor in het boekje. Het dorp waar het verhaal zich afspeelt is Epe op de Veluwe, waar we een aantal jaren gewoond hebben. Veel van de personages zijn naar het leven getekend en ik heb van een Eper vriendin vernomen dat enkele inwoners van het dorp erg geschrokken waren, toen ze zichzelf in een niet altijd even sympathieke rol herkenden.' Met name klasgenote Hannie Rens, alias 'Renske Schraay' komt er slecht van af. Het verhaal van de pesterij met de zomersproeten en het gevecht met Renske komt ook in *De wijde wereld* voor. Hannie Rens heet daar 'Jenny Holzheimer'. *De wijde wereld*, p. 21 en p. 25.
- 39 De heer C.F. Gaerthé, eigenaar van D.A. Doyer & Co in Den Haag, had in het boekje zijn voormalige compagnons Anton Doyer en Jan Terwisga herkend. C.F. Gaerthé aan A.W. Bruna, 26 oktober 1949 (familiearchief Doyer). 'Vorige maand was ik een week in Epe en toen bleek dat oudere Epenaren genoten hebben van uw negerpopjes om de colour locale en er feilloos de bedoelde personen in herkend hebben. Men wees me toen ook het huis waarin u gewoond hebt.' E. Boogaard-Van der Meer aan Clare Lennart, 15 november 1949. Mevrouw Boogaard woonde zelf van 1913 tot ongeveer 1915 van haar vierde tot zesde in Epe. 'U zult met genoegen allerlei oude Epenaren herkennen; sommigen worden bij hun ware naam genoemd, zoals 'juffrouw Gerritsen', of 'Das, de Groenteman, een reusachtige kerel met een hangsnor', andere namen zijn min of meer veranderd.' Paasman 1964, p. 4-5. In het exemplaar van *Twee negerpopjes* in het streekarchief Epe, Hattem en Heerde is nauwkeurig aangekend wie wie is. De aantekeningen zijn gemaakt door S. Sijstra uit Almelo, een zoon van H. Sijstra uit Akkrum, oud-leraar aan de Fransche School. Het boekje is door G.S. van Lohuizen, voorzitter van Ampt Epe, geschonken aan het archief. 'Hoe weet zij na omstreeks 35 jaar Renske Schraay (Hannie Rens) en Lies de Wind (Truus Lensink) zo raak te typeren. Hoe juist is de beschrijving van de uitvoering van de zangschool van meester Tuyten. Wat herinnert ook zij zich de ballastput als een ideale speelplaats voor kinderen.' K.F. van der Wall aan Clare Lennart, 7 maart 1949.
- 40 Jo van Goor aan Fietje Kwaak, 23 maart 1949 (collectie Bertus Mulder).
- 41 Epe was indertijd minder orthodox protestants

- dan in de 21e eeuw. Epe en vooral Vaassen waren uitzonderingen op de hoofdzakelijk protestantse Veluwe.
- 42 *Weleer deel II*, p. 169 en *Twee negerpopjes*, p. 28-29.
- 43 Rademaker 1988, p. 163. Sicco Lulofs was voorganger in Deventer van 1889 tot 1901.
- 44 Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijdbare freules: een biografie*. Breda, 2015, p. 178.
- 45 Hendrik Pieter (Henri) Marchant was een Deventer advocaat. Hij was gemeenteraadslid en wethouder en kwam in 1899 in de Tweede Kamer voor de vrijzinnig-democraten. Hij zorgde in 1919 via een initiatiefwet voor de invoering van het vrouwenkiesrecht. Van 1933-1935 was Marchant Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet Colijn.
- 46 Deze mening is ook te vinden in de tendensroman over vrouwenemancipatie *Hilda van Suylenburg* van Cécile Goekoop-De Jong van Beek en Donk uit 1897.
- 47 Een bittere klacht van een jonge vrouw die haar vrouwelijke bestaan verfoeide en de hoop op een echtgenoot indertijd al vrijwel had opgegeven. 'Ik verfoei mijn vrouwelijk bestaan.' *Weleer deel II*, p. 91. Da's ingezonden brief, ondertekend met 'een toehoorderes' verscheen in het *Deventer Dagblad* van 27 februari 1896, het verslag van de lezing in het *Deventer Dagblad* van 24 februari 1896. Haar kladversie is bewaard gebleven in het familiearchief Doyer. Eveline Klaver noemt de brief in *Weleer deel II*, p. 169. Clare Lennart noemt de ingezonden brief ook in *Twee negerpopjes*, p. 62.
- 48 De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht was in 1894 opgericht door Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs.
- 49 Luite Klaver ergerde zich aan de vergaderingen bij hem thuis: 'Niet omdat hij zo tegen kiesrecht voor vrouwen was, maar omdat hij het mallotig vond je druk te maken over kiesrecht in het algemeen en trouwens over alles wat verband hield met de politiek. Er waren wel belangrijker dingen op de wereld. Een paarse onweerswolk met zilveren randen bijvoorbeeld; de pas uitgekomen gloeiend rode papaver oriëntale...' 'Marchant en de Dolle Mina's', in: *Het paard licht*, p. 30-31.
- 50 Later werd haar functie overgenomen door onderwijzeres G. Mellema, die ook voorzitter werd.
- 51 Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck was journaliste en feministe, oprichtster van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en grondlegster van het Soroptimisme in Nederland. Economische onafhankelijkheid op basis van een eigen inkomen was volgens Welmoet een van de belangrijkste voorwaarden voor de emancipatie van vrouwen. Fia Dieteren, 'Dijserinck, Esther Welmoet (1876-1956)', in: Els Kloek, *1001 vrouwen in de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen, 2013, p. 1215-1216.
- 52 Veel belangstelling was er voor de lezing 'De vrouw en de studie' die op 12 april 1913 gehouden werd door mejuffrouw Van Dorp. Ze constateerde een toename van vrouwelijke studenten en wetenschappers en verwierp de kritiek dat een wetenschappelijk leven voor vrouwen niet waardevol kon zijn. J.P. den Breems-in 't Veld, 'De Vrouwen Kiesrecht Beweging in Epe en Heerde van 1910-1923', in: *Ampt Epe* 87 (juni 1989) p. 7-15 en 92 (oktober 1990) p. 12-13, p. 7-15.
- 53 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 17.
- 54 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 15.
- 55 'Wij waren ook op het kinderkoor, geleid door meester Tuiten, onderwijzer aan de lagere school. De uitvoeringen, eens per jaar, met bal na, vormden een hoogtepunt in het dorpsleven. En wat waren we trots op moeder, die toegejuicht werd en bloemen kreeg! Ze genoot zelf ook van deze feestelijkheden.' Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 17.
- 56 Bijvoorbeeld op 23 maart 1911 in Het Wapen van Epe, *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 26 maart 1911. En op 17 april 1912 in 't Hotel Betlem. Verslag in *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 20 april 1912. Luite maakte ook een kalenderplaat voor de firma Tijl, geëxposeerd in een tentoonstelling van reclamedrukwerk in 1915. *Eper Courant*, 31 maart 1915.
- 57 Zie onder andere *Weleer deel II*, p. 190-194.
- 58 Het niveau van de sprekers en musici op de EGW-avonden was doorgaans vrij hoog. Zo kwam, in latere jaren, Eduard Verkade voordragen uit *Macbeth*. *Weleer deel II*, p. 176. Clara heeft misschien de opening van de accommodatie, op 12 oktober 1912, bijgewoond. Het gebouw bevatte een leeszaal en uitleenbibliotheek. Er vonden drukbezochte EGW-avonden plaats: lezingen, vergaderingen en muziekuvoeringen. R. Paasman, 'Ds. J.A. Prins en de Eper Gemeentewoning', in: *Ampt Epe* 77 (december 1986), p. 14.
- 59 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 11 maart en 14 maart 1914.
- 60 Bloemist M. Voskes nam de zaak van Luite Klaver over. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 23 mei 1914.
- 61 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 januari 1933.
- 62 *Twee negerpopjes*, p. 37-39. Het is nauwelijks voor te stellen dat deze ervaring niet autobiografisch is. Een soortgelijke scène, met het woord 'gespletenheid', staat in *Stad met rose huizen*, p. 68-70: 'Als ze onaandoenlijk naast zichzelf stond, wenste ze niets zo hevig als weer 'ik' of 'Isabel' te zijn, ondraaglijk gekweld maar aanvaardbaar en compleet.'
- 63 In de psychologie en psychiatrie wordt buiten jezelf treden dissociatie, depersonalisatie of derealisatie genoemd. Bij deze verschijnselen is er sprake van een scheiding tussen zichzelf en de wereld. Het besef van de eigen persoonlijkheid wordt minder. Wie deze verschijnselen ervaart, speelt als het ware een andere rol in de wereld. Die rol is vaag, als in een droom of een film. In periodes van grote psychische spanning kan depersonalisatie een afweermechanisme zijn om negatieve emoties of sensaties te ontvluchten.
- 64 *Twee negerpopjes*, p. 52.
- 65 *Twee negerpopjes*, p. 46-52. Mussen werden een terugkerend motief in het werk van Clare Lennart, zie bijvoorbeeld de bundel *Een mus op je vensterbank* (1969).
- 66 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932.
- 67 Volgens Hans Edinga verzetten de kinderen Klaver zich heftig tegen een echtscheiding omdat ze zich een leven zonder vader niet voorstellen konden. Dat is in tegenspraak met Clara's opmerking tegen Frans Coenen dat ze haar vader wilde 'wippen'. H. Edinga, 'Clara H. van den Boogaard-Klaver (Clare Lennart)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1972-1973*. Leiden, 1974, p. 73-80.
- 68 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 70 In haar jongemeisjesjaren werkte Da Doyer dikwijls te hard en ging te lang door. Ze nam zichzelf niet in acht, maar wilde niet aan haar familie laten merken dat het soms niet goed ging met haar gezondheid. In haar dagboek noteerde ze af en toe wel wat. Bijvoorbeeld op 10 mei 1891: 'Ik voelde de koorts weer naderen en had hevige hoofdpijn.' *Weleer deel II*, p. 80.
- 71 *Twee negerpopjes*, p. 61: 'Ze zal eraan denken 's avonds in bed, als ze door de muren heen haar moeders kuch hoort. Wrakke levens... wrak...wrak...'. Gerard van Hulzen leed zelf ook aan tuberculose. *Wrakke levens* verscheen in 1907.
- 72 De brief van Clara Klaver aan Frans Coenen, 20-21 april 1933, over de 'roman van mijn vader en moeder' bevat ook de opzet voor het tweede deel van haar roman *De blauwe horizon*. Hierin laat Clara haar hoofdpersoon Lili, gemodelleerd naar Da Klaver-Doyer, zich volledig neerleggen bij de naderende dood. Lili verlangt zelfs naar het einde.
- 73 Zie bijvoorbeeld Harold van Dijk, 'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. *Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza 1885-1930*. Assen, 2001.
- 74 Da Klaver-Doyer aan Marie [Rietman], 12 maart 1913 (familiearchief Doyer).
- 75 *Weleer deel II*, p. 177.
- 76 Ze wordt niet genoemd bij de examenkandidaten van 1913 en 1914. Paasman 1977, p. 19.
- 77 'In de familiekring was besloten dat ik een jaar in D. op school zou gaan om daarna toelatingsexamen te doen voor de kweekschool.' 'Het sterrenbeeld Orion', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 50-51. De kweekschooldirecteur die naast tante Saar woonde, is wellicht ook van invloed geweest.
- 78 M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. Cultuur en professionaliteit in de opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Nijmegen, 2006, p. 17.
- 79 'Het is niet mijn plan me bijzonder op de praktijk van het onderwijs toe te leggen. Maar omdat we niet gefortuneerd zijn, vindt oom het bezit van een acte L.O. een goed soort levensverzekering, die je op je achttiende jaar in de zak kunt hebben en dat ben ik wel met hem eens.' Willy Pétilion, *Moeders oudste*. Amsterdam, 3e druk [z.j., ca 1932], p. 22-24. Willy Pétilion, pseudoniem van H.W. van Tienhoven-Mulder, volgde een opleiding tot journaliste, zeer tegen de wens van haar vader, die haar onderwijzeres wilde laten worden.
- 80 *Utrechts Katholiek Dagblad*, 26 maart 1955.
- 81 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 82 C.M. (To) van Hille-Gaerthé schreef onder andere *Onder het stroodak* (1915) en *Zwolsse mijmeringen* (1959). Zij was de dochter van een vrouwelijke Doyer. Margaretha Coornstra, 'Onder het wakend oog. To van Hille-Gaerthé', in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006, p. 153-157.
- 83 Catharina Anna (Nine) Doyer was de dochter van Assuerus Doyer en Margaretha Minne. Clare Lennart schreef over haar in *Weleer*, p. 151 ev.
- 84 Versteegh 2016, p. 31.
- 85 Da Doyer gaf zelf onbezoldigd les aan de fabrieksschool in Deventer. *Weleer*, p. 173.
- 86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932. Sara Elizabeth Doyer was doopsgezind predikant tot 1960 en actief voor het Nederlands Bijbelgenootschap.

- 87 Daarin vertoont zij overeenkomsten met collega-schrijfster Carry van Bruggen. Van Bruggen koos niet uit persoonlijke overtuiging voor het onderwijs. Zij moest naar de goedkope Normaalschool in Zaandam, terwijl haar broer, Jacob Israël de Haan, een beurs had gekregen voor de kwalitatief beduidend betere Rijkskweekschool in Haarlem. Jan Fontijn en Diny Schouten (sam. en inl.), *Carry van Bruggen. Een documentatie*. Amsterdam, 1978, p. 23.
- 88 In de eerste helft van de twintigste eeuw kregen weinig meisjes de kans zelf hun toekomst in te richten. Bij een enquête in 1920 gaf ruim de helft van de onderwijzeressen aan dat zij niet zelfstandig voor het beroep gekozen hadden. Zij hadden zich laten beïnvloeden door anderen. Kozen ze wél zelf, dan waren economische motieven en (minder) de sociale status van het beroep doorslaggevend.
- 89 ‘De kinderen hadden kritiek op onze kleren, hadden onmiddellijk door dat ze niet nieuw waren, afleggetjes van nichtjes, en dat was in hun ogen minderwaardig.’ Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 16.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juni 1933.
- 91 Deventer was een echte opleidingsstad. De stad had een gymnasium, een hbs, een meisjes-hbs, een grote bibliotheek en een Rijkskweekschool voor Onderwijzers.
- 92 Ze liet zich uitschrijven uit Epe. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 6 augustus 1913.
- 93 *Weleer*, p. 154.
- 94 *Weleer*, p. 147.
- 95 *Weleer*, p. 154-155.
- 96 De Franse componiste, pianiste en pedagoge Marie Jaël-Trautmann was een tijdgenote en vriendin van Franz Liszt. Tussen 1895 en 1896 ontwikkelde ze haar lesmethode voor piano *Mouvement et sensation*, een studie in de ‘psycho-mécanique’. www.musicologie.org.
- 97 *Weleer*, p. 141.
- 98 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 20.
- 99 Mogelijk heeft Clara in haar Deventer jaar een dagboek bijgehouden. In het manuscript van *Veronica Valckenier* herleest hoofdpersoon Nicky haar dagboeken. Er komt o.a. het onderstaande citaat in voor over *Eline Vere*, alsmede verwijzingen naar een verafgode onderwijzer. Net als Clara moet hoofdpersoon Nicky een jaar lang bij een ongetrouwde tante wonen, Nicky om haar hbs-diploma te halen. Het boek bevat veel autobiografische verwijzingen, o.a. naar het kamertje dat de tante inricht voor haar nichtje.
- 100 Volgens haar zuster Eveline vond Clara de school in Deventer ‘bijzonder prettig’. Klaver, 1979, p. 21. Zie ook de beschrijvingen van de ‘schooltrein’ en de ‘cursus’ in *De ogen van Roosje*.
- 101 ‘Het sterrenbeeld Orion’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 50-51.
- 102 *Little Women* (1868) van Louisa May Alcott is een Amerikaans gezinsverhaal over de vier zusjes March tegen de achtergrond van de Amerikaanse burgeroorlog.
- 103 Bertha Elisabeth van Osselen-van Delden schreef onder meer het beroemde kinderboek *’t Jodinetje van Elspeet*, Amsterdam z.j. [1895]. Fabriekswerk’ noemde Nellie van Kol de meisjesboeken van Truida Kok in: ‘Wat zullen de Kinderen lezen?’, p. 10. Zie ook: Suus Boef-van der Meulen, ‘Honderd jaar geleden jong zijn in Den Haag: de Haagse boeken van Nannie van Wehl’, in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe 1999*. Den Haag, 1999, p. 38-67.
- 104 Radio-interview ‘Lezende schrijvers in het ziekbed’ (LM).
- 105 *De ogen van Roosje*, p. 168.
- 106 Zie ook Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 21.
- 107 *Weleer*, p. 154-155. Zie ook Klaver 1979, p. 13.
- 108 *Weleer*, p. 156-157 en ‘Het sterrenbeeld Orion’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 50-51.
- 109 ‘Ze herinnerde zich levendig een bepaald feuilleton, dat ze indertijd zo prachtig gevonden had. Het ging over een meisje in een variété. Op een gegeven ogenblik had Moes gezegd: ‘Niek, ik wil toch liever niet, dat je dat feuilleton verder leest.’ Moeder zei heel zelden zoiets en gewoonlijk gehoorzaamde ze dan ook wel. Maar ditmaal had ze niet gekund. Het was zo prachtig. Ze lazen die krant met iemand samen en zij moest hem altijd wegbrengen. Onderweg had ze het feuilleton verder gelezen. [...] Later, toen het uit was, had ze gebiecht: “Moes, ik heb het feuilleton toch gelezen. Ik kon het niet laten.” En Moes was niet boos geweest.’ Manuscript *Veronica Valckenier* (LM). Eveline Klaver: ‘Maar als er dan toch een enkele keer gezegd werd: “Ik heb liever dat je dat boek nog niet leest” of “doe dat nu maar niet”, werd het door ons zonder verzet aanvaard.’ Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 21.
- 110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 111 Zie ook Dommissie 1966, p. 18.
- 112 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1932.
- 114 Clara Klaver aan Frans Coenen 31 juli 1932. Michel Frankfort (1899 -1967) was de zoon van Jacques en Elisabeth Frankfort-Kat. Zij hadden een winkel in modeartikelen, zoals hoeden, Gez. Kats genaamd. Jacques en Elisabeth Frankfort zijn in 1943 in Sobibor omgebracht. www.communityjoodsmonument.nl.
- 115 *Weleer deel II*, p. 179. ‘Ik dacht: nóg een kansje om beter te worden.’ Dagboekaantekening Da Klaver-Doyer, 13 januari 1914 (familiearchief Doyer).
- 116 Dagboekaantekening Da Klaver-Doyer, 2 juni 1914 (familiearchief Doyer).
- 117 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 4 april 1914.
- 118 Van Essen 2006, p. 164-165.
- 119 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 22.
- 120 *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 25 april 1914.
- 121 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 22.
- 122 *De wijde wereld*, p. 72.
- ### HOOFDSTUK 3
- 1 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 mei 1932.
- 2 Op 10 juni 1914. Mededeling Willem Klomp, CODA Apeldoorn, 1 februari 2008.
- 3 R.M. Kemperink (red.), *Vijfenzeventig jaar Apeldoorn. Aspecten van de Apeldoornse geschiedenis tussen 1909 en 1984*. Apeldoorn, 1984. R.M. Kemperink, C.J.C.W.H. Arnold, M.A.M. Franken en J. de Mol (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*. Zutphen, 1993.
- 4 De school leidde nog geen twee procent van het totaal aantal onderwijzeressen op in 1920. Van Essen 2006, tabel 4, p. 177.
- 5 In het *Gedenkboek 1946* staan inderdaad precies 22 namen voor 1914-1918, p. 126.
- 6 De term ‘keurkorpsconcept’ is van onderwijskundige Mineke van Essen. Zie M. van Essen, ‘De meisjeskweek der meisjeskweken. Een rijkskweekschool voor onderwijzeressen als exponent van de relatie tussen professionalisering en kunne in het Nederlandse onderwijs’, in: *Pedagogisch tijdschrift* 19/4 (1994), p. 259.
- 7 Van Essen 1994, p. 260.
- 8 M. van Essen, ‘Het eigen beeld van Betty Bolt. Kweekschoolcultuur en individuele identiteit in de jaren twintig’, in: A. van Drenth e.a. (red.) *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. Baarn, 2005, p. 105 en 106.
- 9 Mulder 2015, p. 46.
- 10 In 1921 waren de examenvakken: Lezen, Schrijven, Nederlandsche Taal, Vaardigheid in het uitdrukken der gedachten, Rekenen, Vaderlandsche Geschiedenis, Aardrijkskunde, Kennis der natuur, Zingen, Teekenen, Onderwijs en opvoeding. Examenlijst van G.M. Bulk uit Boskoop uit 1921 (collectie Nationaal Onderwijsmuseum).
- 11 *Gedenkboek 1946*, p. 42.
- 12 *De wijde wereld*, p. 123.
- 13 In haar literaire werk verwerkte Clare Lennart veel liedjes. Zie ook: ‘Bijzonder gevaarlijk’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 55.
- 14 ‘De Tongerense bossen’, in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99.
- 15 Van Essen 2006, p. 188.
- 16 Betty Bolt, leerlinge van 1920-1924, ging bijna onderdoor aan de werkdruk en kreeg een strikt verbod op deze handwerkjes. Van Essen 2005, p. 105-106.
- 17 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 december 1932.
- 18 Als onbemiddeld, maar zeer begaafd schoolkind uit Friesland studeerde Ietje Kooistra zelf van een rijksbeurs. Ze werkte als onderwijzeres in Arnhem en Breda, aan de leerschool van de Rijkskweekschool te Middelburg en de Kweekschool voor Onderwijzeressen in Groningen.
- 19 Kooistra pleitte voor meer vrouwelijke leerkrachten in het voortgezet onderwijs, opdat meisjes zich met hen zouden kunnen identificeren. Landelijk heeft zij zich gemanifesteerd door van 1896 tot 1906 samen met de Vereeniging tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtsstoestand der Vrouw en de onderwijzeressenvereniging Thugatër het feministische blad *Belang en Recht* uit te geven. Bij veel leerlingen sloeg die aandacht voor het feminisme op school aan. Op een prijsvraag met als thema ‘Wat heeft de kweekschool ons gegeven, dat het verdere leven je niet meer geven kan’ antwoordde A. Schuitemoller uit Soerabaja kortweg: ‘De Kweekschool gaf ons vertrouwen in de vrouw.’ *Vierde jaarboekje van De vereeniging van oud-leerlingen der Apeldoornsche Rijkskweekschool 1918-1919* (collectie Nationaal Onderwijsmuseum).
- 20 Dat waren de beginselen van de pedagogische reformbeweging. Wellicht heeft Da Klaver-Doyer het boek gelezen.
- 21 Nelleke Bakker, ‘Kooistra, Ietje’, in: P.J. Meertens et. al. (red.), *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001 / 8, p. 114-117. Zie ook E. Buursma, ‘I. Kooistra (1861-1923): “de levende zedeleer”’, in: M. van Essen en M. Lunenburg (red.), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, p. 63-75.
- 22 *Gedenkboek 1946*, p. 96-97.
- 23 Wel maakte Clara nog de afscheidsplechtigheid voor Ietje Kooistra op 30 september 1914 mee.
- 24 *De wijde wereld*, p. 77.

- 25 J. Riemens-Reurslag in *Gedenkboek 1961*, p. 51. Uiteraard was de toon in de gedenkboeken, trouw aan het genre, voornamelijk positief. Zie ook: Mineke van Essen, 'Fictie over kwekelingen. Jeugdboeken als bron voor de geschiedschrijving van de opleiding tot onderwijzer(es) in de eerste decennia van de twintigste eeuw', in: *Literatuur zonder leeftijd* 21 (2007), p. 137-157.
- 26 *De wijde wereld*, p. 77.
- 27 Zie voor 'dat doen wij hier zoo': *De wijde wereld*, p. 87.
- 28 Rie van Rossum (schrijfster van de kweekschoolroman *Kloof zonder brug* uit 1934) zou op Clare Lennarts Apeldoornse elitekweekschool vast heel gelukkig zijn geweest, denkt Van Essen 2006, p. 4-13.
- 29 'Ik kon het opgesloten zijn niet verdragen.' Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946.
- 30 Uit de aantekeningen van Hans Edinga (Hans Heidstra). Map 'Manuscripten en typoscripten etc betreffende Levensbericht Clare Lennart door Hans Edinga.' (collectie Gè Vaartjes).
- 31 Klaver 1979, p. 20. Zie ook Dommis 1966, p. 29.
- 32 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 33 'Bijzonder gevaarlijk', in: *Een mus op je vensterbank*. p. 53-54.
- 34 Oogjen-Kamperman 1973, p. 19.
- 35 Dommis 1966, p. 29.
- 36 A. Windemüller-Schotanus had vanaf 1897 telkens een lichting kwekelingen onder haar hoede gehad, aanvankelijk op de Bas Backerlaan. Vgl. mededeling van A. Windemüller-Schotanus, 2 maart 1920 in: *Jaarboekje voor 1919-1920 van de Vereeniging van oud-leerlingen der Apeldoornsche Rijkskweekschool*, p. 12 (collectie Tresoar, via Bertus Mulder).
- 37 'Zeg, die mevrouw van ons is net een sergeant-majoor. Zie ze stappen.' *De wijde wereld*, p. 79 en p. 118.
- 38 'De post', in: *Scheepjes van papier*, p. 226: 'Meestal kwam de post als we aan de ontbijttafel zaten. [...] Als Mevrouw een boze bui had, liet ze ons expres wachten. Dat wakte een felle drift in me op, zoals later in de oorlog als je hoorde over mensonterende mishandelingen.' Een foto van Angenietje Windemüller is afgedrukt in Mulder 2015, p. 45.
- 39 Handschreven aantekening in het rapportboekje van G.M. Bulk, kwekelinge van 1917-1921 (collectie Nationaal Onderwijsmuseum). Clara's rapporten zijn niet bewaard gebleven. Het archief van de Kweekschool in Apeldoorn is grotendeels verloren gegaan. Dat wordt ook bevestigd door Van Essen 2005.
- 40 Klaver 1979, p. 17.
- 41 Siedja Bremer was een van de huisgenoten die samen met Clara naar mevrouw Jelgersma stapte om te klagen over het regime mevrouw Windemüller. Kopie van een fragment van een brief van Clara aan haar zuster (LM). Bertus Mulder zocht voor zijn biografie van Sophie Louisa (Fietje) Kwaak uit dat de leerlingen van de leergang 1914 van mevrouw Windemüller in 1916 verdeeld werden over vier andere dames. Met potlood zijn de adressen op de woningkaarten in het archief van het CODA aangepast. Geertje Loek meldde Fietje Kwaak op 19 augustus 1973 dat zij in één huis met Clare Lennart/Clara Klaver woonde, bij mevrouw Van Tooren in de Emmalaan 24 (collectie Bertus Mulder). Mulder 2015, p. 42.
- 42 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 januari 1936.
- 43 *Gedenkboek 1946*, p. 90-91. S.J.A. Beins, examenklas 1907, had ook problemen met haar damesverzorgster en mocht verhuizen naar mevrouw Van Tooren: 'Wij hadden niet 'een nieuwe Mevrouw gekregen, we kregen een thuis, ons thuis.' *Gedenkboek 1946*, p. 97.
- 44 *Gedenkboek 1921*, p. 19.
- 45 Al in de eerste kweekschooljaren voelden Ietje Kooistra en haar docenten zich geroepen lichamelijk zwakke leerlingen versterkende middelen te verschaffen. Zij betaalden die uit eigen middelen. In 1904 stichtten de dames een officieel fonds, met een startkapitaal van f434,51. Het 'Kooistra - Liefstijckfonds der Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen te Apeldoorn' bood hulp aan oud-leerlingen. In de bewaard gebleven archieven komen geen bijdragen aan de zusjes Klaver voor.
- 46 Mulder 2015, p. 37 en p. 46.
- 47 Klaver 1979, p. 15.
- 48 Klaver 1979, p. 15.
- 49 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 maart 1933.
- 50 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934.
- 51 *Scheepjes van papier*, p. 14. De werkstukken voor de Akte werden gemaakt op voorgelijnd geel papier van de firma Jacs Swildens. In de collectie van het Nationaal Onderwijsmuseum bevindt zich een tastbare illustratie bij de herinnering van Clara: met kleine spelletjes vastgezette schortjes met ruches, onderrokken, hemden met split en mouwen met manchetten. Dit is het hele programma dat andere scholen in stof uitwerkten. Het behoorde toe aan mevrouw G.M. Metzger-Bulk, kwekelinge van 1920-1924.
- 52 *Gedenkboek 1946*, p. 99.
- 53 'Clare Lennart bezig met een boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 54 Francien Wit, 'In memoriam mejuffrouw A.C. Kerlen, Handwerken 1899-1924', in: *Gedenkboek 1961*, p. 59-60.
- 55 Dommis 1966, p. 31.
- 56 *Scheepjes van papier*, p. 13.
- 57 Anna Blaman was tot 1934 als onderwijzeres in tijdelijke dienst werkzaam aan een groot aantal scholen in Rotterdam. Zij kreeg geen vaste aanstelling, omdat zij door gebrek aan interesse en gehinderd door bijziendheid gezakt was voor de akte handwerken. H.M.A. Struyker Boudier, 'Levensbericht Anna Blaman', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1969-1970*. Leiden, 1971, p. 87.
- 58 In 1878, bij de herziening van de Wet op het lager onderwijs, was het handwerkonderwijs voor alle schoolgaande meisjes verplicht geworden. Als argument voerde de wetgever aan dat kennis van de vrouwelijke handwerken in veel huishoudens onontbeerlijk was. Vanaf 1880 kregen alle meisjes op de openbare lagere school vier uur per week handwerkles. Meisjes uit de arbeiderklasse leerden vooral nuttige handwerken: basisvaardigheden als breien, stoppen, mazen, naaien, merken en verstellen. De fraaie handwerken, zoals borduren en kantklossen, bleven gereserveerd voor meisjes uit meer gegoede kringen. Van Essen 2006, p. 183.
- 59 In een advies voor de Staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs, schreef Ietje Kooistra: 'De vrouwelijke handwerken vallen buiten het beginstel der lagere school: zij behoren tot de vakopleiding, tot de opleiding voor huisvrouw.' Naderhand nuanceerde ze deze uitspraak. De vrouwelijke handwerken behoorden niet tot de meest onontbeerlijke vakken 'voor alle kinderen – ook niet voor alle meisjes.' Wel waren ze onontbeerlijk voor vrouwen uit de volksklasse. J. Poelstra, 'Dienstbaarheid en handwerkonderwijs', in: K. den Dekker e.a. (red.): *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*. Zutphen, 1992, p. 68.
- 60 Eigenlijk zou de opleiding negen maanden langer moeten duren. Handenarbeid, het jongensequivalent van handwerken, vergde veel minder tijd omdat het geen verplicht schoolvak was en er dus ook geen akte voor gehaald hoefde te worden. Toch duurde de opleidings tijd voor beide seksen even lang. Van Essen 2006, p. 183.
- 61 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 juli 1934.
- 62 'De post', in: *Scheepjes van papier*, p. 226.
- 63 De (nu afgebroken) villa lag aan een landweg bij de Tongerenseweg. Oogjen-Kamperman 1973, p. 18. Waarschijnlijk was het de 'villa met tuin en kweekkerij en perceel tegenover kweekkerij van v.d. Wissel' die in 1913 was geveild door notaris Verkouteren. Discussie op www.epenaren.nl.
- 64 Eveline woonde bij het gezin van Marie Rietman, een vriendin van Da. Ze verhuisde naar Zwollerkerispel in februari 1915. *Nieuws- en advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, 10 februari 1915.
- 65 Klaver 1979, p. 20.
- 66 Klaver 1979, p. 17.
- 67 'De Tongerense bossen', in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99. Zie ook 'Bramen plukken', in: *Scheepjes van papier*, p. 261-263. Het fragment over het brameneiland verwerkte Clara in 1957, aangepast, in *De ogen van Roosje*. De tekst in het zwartlederen schrift met jeugdwerk is na 1914 geschreven. 'Ik dacht eraan, dat we een langen tijd ons beekje niet weer zouden zien, dat dit een afscheidstocht was.'
- 68 *Weleer deel II*, p. 190.
- 69 *Weleer deel II*, p. 194, Klaver 1979, p. 20.
- 70 *Weleer deel II*, p. 196.
- 71 A.N. Eggink-Doyer aan Hans (Hermance) van der Velde-Doyer, 1981 (familiearchief Doyer).
- 72 Edinga 1974, p. 73-80.
- 73 *Weleer deel II*, p. 199. Zowel Luite Klaver als de familie Doyer plaatsten overlijdensadvertenties.
- 74 Da Klaver-Doyer maakte niet meer mee dat twee jaar later, in 1917, Nederland het passief kiesrecht voor vrouwen invoerde op een initiatiefwet van de door haar bewonderde Henri Marchant. In 1919 kregen vrouwen actief kiesrecht, waardoor ze zelf hun stem mochten uitbrengen.
- 75 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936.
- 76 *Huisjes van kaarten*, p. 46.
- 77 *Weleer deel II*, p. 200.
- 78 Zie ook: 'Voor het eerst beseftte ze nu ten volle de onherroepelijkheid van de dood. Het verschrikkelijke 'nevermore' dat door de stille kamer galmde, deed haar innerlijk verstijven. Ze verzette zich niet tegen dit bevroingsproces. Ze liet zich omsluiten door de dode stromen, zoals een door pijn en koortsvisioenen gekwelde zieke zich aan het verdovende middel overgeeft.' *Stad met rose huizen*, p. 82. 'Nevermore' verwijst naar het gedicht 'The Raven' van Edgar Allen Poe.
- 79 'Schoonheid is er niet alleen, als wij die in het een of ander zien. En als ik vroeger mijn lappenpaardje Bruin een prachtig dier vond en als wij onze moeder, die toch ziek was en broodmager en veel grijze haren had, mooi vonden, was die schoonheid er dan niet, omdat wij het zagen?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935.

- 80 *Twee negerpopjes*, p. 58. Het beeld dat Clare Lennart van haar moeder gaf in haar literaire werk, zoals *Serenade uit de verte*, lijkt in veel opzichten op het beeld van Julia Stephen, de moeder van Virginia Woolf, in Woolfs roman *To the lighthouse*. Zowel Woolf als Clare Lennart lieten zich troosten en inspireren door het beeld van hun jong overleden moeder.
- 81 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 maart 1934. Clara werkte dit thema uit in het tweede deel van *De blauwe horizon*.
- 82 *Huisjes van kaarten*, p. 42.
- 83 En later ook in het spelen van Chopin.
- 84 Geertje van der Staa-Loek aan Fietje Kwaak, 19 augustus 1973 (collectie Bertus Mulder).
- 85 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 maart 1934.
- 86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 oktober 1934.
- 87 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932.
- 88 Klaver 1979, p. 21.
- 89 *Weleer deel II*, p. 198
- 90 De huishoudster kwam uit het ‘Belgenkamp’ dat bij Oldebroek was ingericht voor Belgische vluchtelingen.
- 91 *Weleer deel II*, p. 200.
- 92 Bevolkingsregister (Streekarchief Epe, Hattem en Heerde).
- 93 De naam Daendelshuis is misleidend. Gouverneur-generaal van Nederlands Indië Herman Willem Daendels woonde hier niet zelf, maar de ouders van zijn geliefde, Aleida van Vlierden.
- 94 Zie onder andere ‘De burgemeesterstuin’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 106-109.
- 95 *Weleer deel II*, p. 200.
- 96 Meer Nederlandse schrijfsters hebben (een deel van) hun jeugd op een kostschool doorgebracht. De rooms-katholiek opgevoede Eva Raedt-de Canter publiceerde in 1930 de roman *Internaat* over haar kostschooljaren. Top Naeff bezocht een chique kostschool in Brussel. Nynke van Hichtum (Sjoukje Bokma de Boer) woonde in een kleinschalige kostschool in Dokkum. Jant Nienhuis, schrijfster van Groninger streekromans, was een oud-leerlinge van de Rijkskweekschool in Apeldoorn, evenals Suze Geerts-Ronner. Op rooms-katholieke en Britse kostscholen waren de regels strikter dan in Apeldoorn en was er nog minder persoonlijke vrijheid.
- 97 ‘Speculeren over de invloed die het internaatsleven op je ontwikkeling heeft uitgeoefend is per definitie niet alleen heel persoonlijk, maar ook hachelijk. Je weet niet hoe je zou zijn geworden als je die jaren gewoon thuis had doorgebracht.’ Jos Perry, *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongensinternaten*. Utrecht, 1991, p. 150.
- 98 Perry 1991, p. 152 en 153. In *Een boek zonder liefde* van Theo Vesseur nemen ‘de verplichte besteding van elke minuut’ en de onmogelijkheid ergens alleen te zijn een belangrijke plaats in. Dat gold ook voor meisjeskostscholen, zie Marieke Hilhorst, *Bij de zusters op kostschool. Geschiedenis van het dagelijks leven van meisjes op rooms-katholieke pensionaten in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht, 1994.
- 99 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juni 1935. Ten onrechte stelde Eveline dan ook: ‘Ik geloof niet dat die vier kweekschooljaren ook maar iets voor Clare betekend hebben.’ Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 27.
- 100 Clare Lennart schreef in *De wijde wereld* over het belang van de vriendschappen van de hoofdpersoon Freddy met jaargenote Bobby en ouderejaars Lida.
- 101 Sophie Kwaak, die de Rijkskweekschool voortijdig verliet en nooit in het onderwijs werkzaam was, bleef wel bevriend met medeleerlingen. Mulder 2015.
- 102 Al in het *Gedenboek 1921* staat dat A. (Jeanne) Tulp overleden is. Bouk Posthuma, die twee jaar ouder was, werd aanvankelijk onderwijzeres in Renkum. In het *Gedenboek 1946* wordt ze B. Kuik-Posthuma genoemd uit Arnhem, in het *Gedenboek 1961* B. Knik-Posthuma (Arnhem). Clara hield ook geen contact met haar Eper buurmeisje Jo van Goor, die net als Eveline Klaver in 1916 aan haar opleiding begon. Foto’s van Jo van Goor in Mulder 2015.
- 103 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 december 1933. In het *Gedenboek 1946* staat een T. Buwalda uit ‘s-Gravenhage in de klas 1914-1918.
- 104 Francien Wit (jaargang 1921) zat in het hoofdbestuur van De vereniging van oud-leerlingen der Apeldoornsche Rijkskweekschool en vroeg Clare naar aanleiding van het Boekenweekgeschenk om een lijst met haar werken voor het *Jaarboekje van de Kweekschool*. F.D.A. Porte-Wit aan Clare Lennart, 17 mei 1949.
- 105 Wie achteraf publiekelijk kritische kanttekeningen bij het Apeldoornse regime zette, werd genegeerd. Van Essen 1994, p. 263. Clara’s kritiek op het onderwijssysteem bleef niet onopgemerkt. De onbekende recensent C.S. schreef: ‘Aan allen, die in het onderwijs zijn of zich er toe voorbereiden, brengt dit boek een boodschap. Het is, in ongekunstelde romanvorm, een noodkreet van de jongeren om meer begrip, een ruimere geest en een daadwerkelijke hulp vanwege de oudere generatie, die wel eens, uit sleur of door vroegtijdig verloren illusies, de heerlijke drang naar zelfontplooiing en daarmee de persoonlijkheid van de jeugd fnuiken. Een eerlijk boek, dat geen aanklacht wil zijn, alleen een zeer dringende vraag. Ten zeerste aanbevolen.’ Over *De wijde wereld* is slechts deze recensie teruggevonden (knipselarchief LM).
- 106 Van Essen 2006, p. 193.
- 107 ‘Wat jullie de realiteit van het leven noemen is vaak niet meer dan een hersenschim; de droom van je jonge jaren is reëler, waarachtiger, menswaardiger. Deze droom is de sleutel tot het leven, dat onbereikbaar wordt zodra je hem loslaat. Je moet het aandurven om te mislukken, als je alleen maar slagen kunt door de droom in je hart te verraden. Mislukken of slagen is niet zo belangrijk. Wat erop aankomt, is dat je leeft, dat je een mens bent en geen cijferende schaduw.’ *Gedenboek 1961*, p. 55
- 108 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934 en 14 december 1934.
- 109 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1933.
- 110 Klaver 1979, p. 21.
- 111 Mededeling Willem Klomp, CODA Apeldoorn, 1 februari 2008.
- 112 Clara haalde haar gymnastiekexamen op 4 oktober 1917, waarschijnlijk aan de Rijkskweekschool in Deventer of de Kweekschool in Zwolle. Voor het examen moest apart betaald worden, in 1920 kostte het twee gulden (voorbeeld in collectie Nationaal Onderwijsmuseum). Alleen Clara’s handwerkakte is bewaard gebleven (LM). Volgens haar Staat van Dienst (Utrechts Archief) haalde ze de Akte van Bekwaamheid als onderwijzeres op 27 april 1918 en de Akte Nuttige Handwerken op 15 juni 1918.
- 113 *De wijde wereld*, p. 144.
- HOOFDSTUK 4
- 1 ‘De burgemeesterstuin’, in: *Een mus op je vensterbank*. p. 108.
- 2 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 3 *De vacature: nieuw advertentieblad voor het lager, middelbaar en gymasiaal onderwijs*.
- 4 In 1920 was de helft van de scholen openbaar. Door niet op christelijke scholen te solliciteren, beperkte Clara zich dus behoorlijk.
- 5 Klaver 1979, p. 23.
- 6 *Tooverlantaarn*, p. 54.
- 7 ‘Ik vertelde de kinderen uit mijn diverse klassen zelfbedachte verhalen, meest sprookjes. Ze vonden het altijd prachtig en als er bij een sollicitatie vertellen aan te pas kwam, maakte ik een goede kans.’ ‘Mallemlolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid’, in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- 8 Zie o.a. Carry van Bruggen in een artikel in de *Deli Courant*, 24 mei 1905. Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam, 1980, p. 37. ‘De Sollicitant’, verschenen in *Nederland*, jaargang 1913 is herdrukt in Fontijn en Schouten 1978, p. 74 ev. Citaat op p. 80.
- 9 Clara schreef op 18 juni 1918 een brief aan het College van Burgemeester en Wethouders van Hattem met het verzoek vrijwillig te mogen worden bij de Openbare Lagere School. Op 19 juni 1918 kreeg ze van het College toestemming. Nieuw Archief Hattem, inv. nr. 311, dossier nummer 349.
- 10 De gegevens over de school zijn overgenomen uit Gert Veltkamp, ‘Over onderwijs, oorlog, drank en Sinterklaas. Een paar jaar uit de geschiedenis van de Wethouder Roseboomschool’, in: *Heemkunde Hattem 57* (1993), p. 182-192. Waarschijnlijk bedoelde de hoofdonderwijzer in zijn jaarverslag dat de kinderen leden aan mentale retardatie in verband met het Foetaal Alcohol Syndroom (FAS). Op 11 november eindigde de Eerste Wereldoorlog. Nederland was neutraal gebleven en Clara heeft zich nergens over het effect van de oorlogshandelingen op haar persoonlijke leven uitgelaten.
- 11 ‘De burgemeesterstuin’, in: *Een mus op je vensterbank*. p. 108. In *Veronica Valckenier* schetste Clare Lennart een vrijwel identiek portret van Martie, zus van de hoofdpersoon Nicky, een jonge onderwijzeres die worstelt met het huishouden voor haar vader, broer en zussen.
- 12 *Weleer deel II*, p. 204-205.
- 13 *Weleer deel II*, p. 206.
- 14 Bertha Barendsen werd geboren in Kampen op 19 oktober 1875.
- 15 Meer informatie over Albert Barendsen biedt G.W. Karssing, ‘Mijmeren bij een schilderij’, in: *Heemkunde Hattem 94* (2003), p. 22-24.
- 16 *Weleer deel II*, p. 208. In een van de eerste brieven aan Frans Coenen, van 28 mei 1932, haastte Clara zich om achter ‘mijn moeder’ te schrijven: ‘mijn tweede moeder dan’.
- 17 B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 4 september 1919 en 5 oktober 1919 (collectie familie Karssing). Ook alle volgende geciteerde brieven van Bertha Klaver-Barendsen berusten in de collectie van de familie Karssing.
- 18 Dagboek ‘Loke’ (LM), aantekening van 25 september [1922]. Het citaat komt uit *The Forsyte Saga* van John Galsworthy.

- 19 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 september 1932.
- 20 Dagboek 'Loke', aantekening van 18 september [1922]. Eveline Klaver beschreef haar stiefmoeder als 'een vrouw met een vormloos figuur, vooruitstekende onderkaak en een behaarde kin, grijzend, tamelijk klein. Ze had geen spoor elegance, die Da juist in zo grote mate bezat.' *Weleer deel II*, p. 209.
- 21 Gesprek met Dick Klavers dochters Gerda en Ineke Klaver, 2007.
- 22 B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 21 mei 1924.
- 23 Nieuw Archief Hattem, inv. nr. 314, dossier nummer 471.
- 24 Clara liet zich niet uitschrijven uit Hattem.
- 25 Ze werkte in De Stapel van 1 april 1919 tot en met 31 augustus 1921. Staat van Dienst Clara Klaver (Utrechts Archief).
- 26 De school is opgericht in 1901 en opgeheven in 1991. Riet Eggermont, 'De historie van ... de teloorgang van de Stapeler school', in: *'t Olde Karspel. Periodiek van de Historische Vereniging De Wijk – Koekange*, september 2000.
- 27 'Komedie van misverstanden', in: *Scheepjes van papier*, p. 254.
- 28 'In Tooverlantaarn vindt de lezer daarvan nog iets terug.' 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969. Ignaat Agasi, 'Op bezoek bij Clare Lennart. Altijd oog voor de zonzijde', in: *Mens en boek* 15/5 (1963), p. 47-51.
- 29 Van Essen 1998, p. 14.
- 30 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1933. Er was nog een onderwijzers, juffrouw Van Dalsum, die vele jaren aan de Stapeler school les gaf. Wellicht gaf zij ook (een deel van de) handwerklessen.
- 31 Brief van Gemeente De Wolden, 3 november 2011 (PT).
- 32 Begin november 1919 brachten Luite en Bertha Klaver Clara een bezoek in De Stapel. 'Die mensen zijn zoo alleraardigst en hartelijk dat weet je niet. En ze hebben ons al zoo vaak gevraagd dat we het niet langer konden uitstellen.' B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 29 oktober 1919.
- 33 'Van Utrecht naar Assen', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 16 juli 1966.
- 34 Spieker (ook wel Spijker of Spyker) is de benaming voor een voorraadschuur waar graan opgeslagen wordt. 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 123-129.
- 35 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1932.
- 36 Zie over de geschiedenis van het kasteel en de familie Van Heeckeren van Molecaten: Ronald Prins, *Huis Molecaten*. Hattem, 2003.
- En: E.C. baron van Heeckeren van Molecaten, *Een wandeling door het landgoed Molecaten*. Hattem, 1986.
- 37 Johan Degewij en Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Luite Klaver', in: *Geschiedenis van de Nederlandse Fotografie* 33 (2000), p. 1-10.
- 38 Van 21 tot en met 28 januari 1923 had Luite Klaver een tentoonstelling in de Openbare Leeszaal in Zwolle met zestien schilderijen en zestien aquarellen. Hij verkocht er de helft van (krantenknipsel collectie familie Karssing). Zie ook *Weleer deel II*, p. 217.
- 39 'Je kunt dan meteen de mooie dingen die zoo lang ik hier ben zijn ontstaan komen bewonderen. Ik weet best dat 't jullie nu met alle die buitengewone uitgaven niet past iets te koopen, (al zou 't ons wonderbest te pas zijn gekomen) zooals vroeger jullie plan was, doch 'k vind ook wel heel prettig als jullie 't werk door L. gemaakt eens komt bewonderen.' B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 14 september 1919.
- 40 B. Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 21 mei 1924.
- 41 Dagboek 'Loke' (LM), aantekening 25 september [1922].
- 42 Dagboek 'Loke' (LM), aantekening van 9 oktober [1922].
- 43 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- 44 Een foto van de school uit 1920 staat in: G.J. Aberson, A.J.J. Stegeman, *Olst: een wandeling door het verleden*. Olst, 1988.
- 45 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 22. Ook in *Veronica Valckenier* komt zo'n in het zand geschreven boodschap aan de juffrouw voor. Personage Martie is onderwijzeres aan een soortgelijke dorpsschool, hoofdstuk 8, Intermezzo 'Een man'. Manuscript *Veronica Valckenier* (LM). Zie ook *De ogen van Roosje*, p. 132.
- 46 Klaver 1979, p. 27. Het adres waar Clara zich liet inschrijven was A317A DR 134, de toenmalige Schoolstraat. Clara schreef 'Schoolstraat, Olst' in een van haar schriften met verhalen (LM). De Stoomzuivelfabriek was eigendom van de Zuivelcoöperatie, een samenwerkingsverband van 96 veehouders die samen over circa 300 koeien beschikten en bijna 2000 kilo melk afleverden in tien melkritten per dag.
- 47 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 20.
- 48 *De wijde wereld*, p. 155-156. De makers van de literaire wandeling Olst herkenden hun dorp in deze beschrijving en namen dit citaat op in hun begeleidende geluidsbestanden. Zie: www.beeldvanoverijssel.nl/culturaanbod/download_literairewandeling.
- 49 De burgemeesterstuin', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 106-109.
- 50 Klaver 1979, p. 22. In het begin van de twintigste eeuw waarschuwde de schrijver van de brochure 'Voor- en nadeelen van pensioonaatsopvoeding' voor wat er mis kon gaan wanneer men jongelui na jaren van afzondering plotseling uit de 'beschuttende omheining der pensioatswallen' losliet: 'Een jongen tot zijn 18de jaar op internaten houden, om hem met zijn 19de of 20ste jaar naar een universiteitsstad te zenden, naar Indië te laten gaan, den handel te laten leeren te Londen of te Berlijn, - dit staat m.i. vrijwel gelijk met een kind te water te zetten, dat nooit zwemmen geleerd heeft. Perry 1991, p. 147.
- 51 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1932.
- 52 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 23.
- 53 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 februari 1935.
- 54 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 juni 1933. Waarschijnlijk gaat het om de eigenaar van Zendijk's Vleeswaren- en Conservenfabriek N.V. Olst 'sinds 1835'.
- 55 'Met wie ze, naar ik meen, haar eerste erotische ervaringen had.' Klaver 1979, p. 27.
- 56 Op de Rijksstraatweg 95. Telefonische mededeling negentigjarige mevrouw A. Wagenaar-Rensen, Olst (februari 2008). G. Bennink uit Deventer bevestigt in een e-mail van 21 december 2011 (PT): 'Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat Clara in de kost was bij de familie Jonker, wonende aan de Rijksstraatweg in Den Nul en wel omdat in mijn lagere schooltijd (1940-1946) mijn lerares juffrouw van Dongen ook bij genoemde fam. Jonker in de kost was. De heer Jonker was gedurende vele jaren bakker bij destijds Coöperatie de Toekomst in het dorp Olst.'
- 57 Een schoolschrift met een blanco etiket (LM), hierboven en verder Dagboek 'Loke' genoemd. De eerste aantekening is waarschijnlijk van 4 september 1922. Clara dateerde haar aantekeningen zonder jaartal, maar aangezien ze haar Akte Engelsch LO op 1 augustus 1923 haalde, moet het ervoor zijn. Ze begon op 4 september aan haar nieuwe baan in Den Nul en verhuisde toen vanuit het dorp Olst, waar ze bij Loke woonde, naar de familie Jonker in Den Nul. De laatste aantekening in het schrift is van 2 november.
- 58 Dagboek 'Loke', aantekening 12 september [1922]. Het studieboek was P. Roorda, *Engelsche spraakkunst voor schoolgebruik*.
- 59 Dagboek 'Loke', aantekening 17 oktober [1922].
- 60 Dagboek 'Loke', aantekening 18 september [1922].
- 61 Dagboek 'Loke', aantekening 5 oktober [1922]. Clara had haar herfstvakantie bij haar zuster in Vorden doorgebracht.
- 62 Dagboek 'Loke', aantekening 26 september [1922].
- 63 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 mei 1933.
- 64 *Liefde en Logica*, p. 13. 'Iedere keer moet ik aan je denken Lo en 't is zoo vreemd, dat niemand anders dan jij en ik weten, hoe 't met ons gesteld is. Wat zouden ze opkijken en kletsen en veroordelen, al mijn goede vrienden, als ze alles wisten. 't Zou me niks kunnen schelen hoor.' Dagboek 'Loke', aantekening 13 september [1922].
- 65 Foto van directie en personeel gemaakt ter gelegenheid van het vijftienvintigjarig bestaan van de coöperatieve zuivelfabriek 'Olst' in 1936 in: R.H.W. Kok en Anny te Kloeze, *Kent u ze nog... de Olstenaren*. Zaltbommel, 1978. Op de voorste rij in het midden J.A. Posthumus.
- 66 Dagboek 'Loke', aantekening 27 september [1922]. In de omschrijvingen 'tobben', 'wroeten' en 'een mensch van deze tijd' echoot Clara haar moeders dagboek aantekening uit 1891, waarin Da schrijft dat ze 'niet zoo bespottelijk nerveus en overdreven' wil worden als mensen met een 'fin-de-siècle-geest'. *Weleer deel II*, p. 65. Net als haar moeder had Clara een neiging tot melancholie.
- 67 Dagboek 'Loke', aantekening 21 september [1922]. Het gedicht 'Ik heb u lief' staat in Willem de Mérode, *Het Kostbaar Bloed*. Arnhem, 1922.
- 68 'Als we Donderdag maar alleen kunnen zijn. Ik zal zoo lief voor je wezen. Jij mag alles met me doen, wat je wilt.' Dagboek 'Loke', aantekening 17 oktober [1922].
- 69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932. In dezelfde brief schreef Clara: "Lydia" is een herinnering eraan, hoewel niet waarheidsgetrouw.' Van het verhaal 'Lydia' zijn drie versies bewaard gebleven (LM). Het is begin jaren dertig geschreven, maar een publicatie is niet gevonden. In de correspondentie met Frans Coenen legde Clara nergens het verband tussen de verhalen 'Liefde en logica' en 'Lydia', maar in beide verhalen heet de mannelijke hoofdpersoon Frank en gaat het over een overspelige liefde tussen een gehuwde man en een inwonend meisje. 'Lydia' ging over de liefde tussen de dorpsdokter Frank Warmond en het nichtje van zijn vrouw. Lydia woont tijdelijk bij het echtpaar Warmond en hun kinderen en veroverd Frank langzamerhand. Ze beleven een dag van liefde op de hei. Lydia neemt het voortouw voor hun seksuele avontuur. Twee dagen na hun ontmoeting gaat

- Lydia naar huis terug: 'Zie je Frank, 't moet. Als ik bleef, zou het natuurlijk weer gaan als gisteren. O, ja, zeg maar niets. Dat is zoo. Nou en ik zou misschien zoo veel van je gaan houden dat ik niet meer weg kon of ik zou een baby krijgen en dat wil ik niet. Nee, 't moet, heusch jongen. [...] ik ben niet bang voor de menschen. Dat is het niet. Maar ik durf niet om mezelf. Ik hou wel veel van je, maar ik weet niet voor hoe lang. [...] Ik zou alleen durven als ik niet anders kon. En ik kan nog wel anders. Nu nog wel.' Clara schreef over het verhaal 'Lydia': 'Het is wel erg jong, veel jonger dan ik nu ben, dat wil zeggen veel minder gelaten het leven aanvaardend.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 en 2 maart 1934.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- Dagboek 'Loke', aantekening 25 september [1922].
- Coornstra 2006-b, p. 29.
- 'Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- Dagboek 'Loke', aantekening 27 september [1922].
- 'In Amerika trouw je drie keer in de week!', in: Hedy D'Ancona, J. Bernlef, Wina Born e.a., *Dag ouwe tijd*. Assen/ Amsterdam, 1972, p. 107. Zie ook *Weleer deel II*, p. 16. Meester Hazelaar uit *De ogen van Roosje* is ook zo'n type hoofdonderwijzer.
- Op 16 augustus 1919. In het *Algemeen Dagblad* van zondag 17 augustus 1919 staat een vermelding van de geslaagden, met Clara Klaver als eerst genoemde.
- Bertha Klaver-Barendsen aan H.A. Barendsen-Keesjen, 14 september 1919.
- Dagboek 'Loke', aantekening van 2 november [1922].
- Klaver 1979, p. 27 Akte Fransch L.O. op 16 augustus 1919 en akte Engelsch L.O. op 1 augustus 1923. Staat van Dienst Clara Klaver (Utrechts Archief). Clara Klaver en Eveline Klaver haalden de akte Engelsch L.O. gelijktijdig. Zij worden vermeld in *Het vaderland*, 1 augustus 1923 en het *Utrechts Nieuwsblad* van 2 augustus 1923.
- Zo bleek uit een enquête onder onderwijzeressen uit 1920. M. van Essen, 'Tussen droom en daad. Carrièreperspectieven van onderwijzeressen 1898-1920', in: *Historica* 21, 1998, p. 15.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 november 1934.
- Op verzoek van de oudervereniging van Den Nul. Ze meldde direct twaalf kinderen aan. Secretaris G. Wonink aan Burgemeester en Wethouders van Olst, 16 april 1925 (HCO). Ook op de Staat van Dienst Clara Klaver, staat dat ze per 1 oktober 1925 zo'n cursus gaf (Utrechts Archief). Clara's collega's Mentink en Schuiling van de Openbare Lagere School in Olst kregen ieder tweehonderdvijftig gulden voor hun cursussen Frans en Duits.
- 'Ook zou, als mejuff. Klaver aan een zoondanigen cursus verbonden was, de kans om door sollicitatie een der leerkrachten te verliezen, zeer verminderd zijn.' A.M. van Ravenshorst aan Burgemeester en Wethouders van Olst, 3 oktober 1925 (HCO).
- 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- Op 24 juli 1926 werd haar een paspoort afgegeven voor de reis en het verblijf in België en Frankrijk (LM). Zie ook Klaver 1979, p. 35.
- Zoals blijkt uit een memorandum van notaris Dr. Th.L.F. Roersch, Aardenburg, opgemaakt 5 juli 1920, en op grond van het testament van Johan Doyer van 20 augustus 1912 erfden de kleinkinderen Doyer en Jo Doyers twee pleegkinderen elk f 4598,81 waarover Jo's weduwe Veronica Veen Valck tot haar dood in 1926 het vruchtgebruik hield (LM).
- Foto in Kok en Te Kloeze 1978.
- In enkele verhalen van Clare Lennart ligt de sympathie bij vrouwen van dorpsonderwijzers die de stad missen, zoals 'Vale ouwe', in: *Liefde en Logica*, p. 50-56. Zie ook *De wijde wereld*, p. 160-175.
- In een brief aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Utrecht meldde Clara dat ze met ingang van 17 augustus ontslag had gekregen bij het Openbaar Lager Onderwijs van de gemeente Olst en dus op die datum haar betrekking aan de Joh. Camphuyssschool in Utrecht kon aanvaarden. Op 28 april 1926 kreeg ze ontslag van de Burgemeester en Wethouders van Olst. Bijlage bij Staat van Dienst Clara Klaver (Utrechts Archief). Volgens het jaarverslag van de school over 1926 werd Clara in de tweede klasse geplaatst. Ze solliciteerde ook naar een functie aan een mulo in Doetinchem. Aantekenschrift (LM).
- De beschrijving van de relatie met James, van wie ik de achternaam en de woonplaats niet kon traceren, is ontleend aan Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 8.
- 'Ontmoeting met mezelf', in: *Scheepjes van papier*, p. 23.
- en opstandigheid,' in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 9.
- Gabriel Smit, 'Geest van Utrecht', in: Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool, *Utrecht in tekst en beeld*. Vianen, 1984, p. 25.
- Erich Wichman in 1912. Citaat uit Jan Juffermans, *Met stille trom. Over de kunst in Utrecht sinds 1900*. Utrecht, 1976, p. 7.
- Beschrijving ontleend aan Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen*. Utrecht, 1970.
- 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- Clare Lennart aan Gé Vaartjes, 29 augustus 1972 (collectie Gé Vaartjes).
- Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969. Hierna P.H. Ritter i.p.v. Dr. P.H. Ritter Jr..
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 11.
- Dagboek 'Loke', aantekening 20 september [1922].
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 11.
- Johannes Camphuysstraat 34, Utrecht. In 1929 omgedoopt tot de Dr. J. van Leeuwenschool.
- 'Utrecht zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 11.
- Utrechts Archief, dossiernummer 1007-3 / 27251.
- Waarschijnlijk Johannes Arnoldus Daman (1872-1968). De Staat van Dienst van J.A. Daman ontbreekt in het Utrechts Archief.
- Jaarverslagen 1926 en 1927.
- Zie ook manuscript *Veronica Valckenier* (LM), waarin onderwijzeres Martie zegt: 'Arend moest nooit naar een stad solliciteren. In een stad werden kinderen modern... vroegrijp. Je las ervan in boeken. Akelig!' In *De wijde wereld* beschreef Clare Lennart een stadsschool in soortgelijke negatieve bewoordingen.
- Mallemolen*, p. 18.
- Interview met studente Mieke van der Lugt in de zomer van 1965 (PT).
- De Ceulaer 1966, p. 76.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 31 maart 1933.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juli 1934.
- Klaver 1979, p. 31: 'Ze had tamelijk oppervlakkige relaties met een zekere James, met een Leo, een Henk, ook wel op erotisch gebied, maar het raakte haar niet diep.'
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932, Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 april 1933.
- De beschrijving van de relatie met Paul is gebaseerd op: Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933, 16 december 1932 en 28 mei 1932 en vijf brieven tussen Paul en Clara van juni-september 1927 (PT). Paul leefde in 'permanente ruzie' met zijn moeder en kwam nauwelijks thuis. Daarom hield zijn vader hem kort en wilde hij Pauls studie beëindigen. Wellicht woonde Paul in Clara's pension in de Witte vrouwenstraat en was hij de 'bijna afgestudeerde' student die graag bij haar een kopje koffie kwam drinken uit de herinnering 'Utrecht, zoals ik het toen zag', in: *Pluk een roos*, p. 10.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 augustus 1934.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 mei 1933.
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- Wim van den Boogaard werd geboren op 17 augustus 1888 in Utrecht als zoon van Lambertus van den Boogaard en Maria Theresia Becker. Over de benaming 'Utrechter': Ewoud Sanders, 'Utrechter, Utrechenaar', in: *NRC*, 11 november 2004.
- Interview met Ries van den Boogaard, kleinzoon van Wim van den Boogaard en zoon van Ries van den Boogaard, 11 juli 2011.
- Wim woonde op de P. van Vianenstraat 7 in Utrecht. Susanna Veenendaal werd geboren op 4 mei 1890.
- Bertus (1911), Cor (1913), Gerrit (1914), Nel (1915), Ries (1920), Joop (1921) en Pieter (1923). Een jongetje, ook Ries geheten, was jong gestorven.
- Wim zou namens zijn werkgever, het Ministerie van Oorlog, mee hebben gedaan aan de Olympische Spelen. In de lijsten met deelnemers aan de Olympische Spelen, die circuleren op internet, is de naam Marinus van den Boogaard tot nu toe niet aangetroffen. Hij zou veel wedstrijden hebben gewonnen, maar verkocht in de oorlog alle bekers en medailles om aan brood en geld te komen. Interview Ries van den Boogaard, 11 juli 2011.
- Klaver 1979, p. 56. Ook Ries van den Boogaard noemt zijn grootvader een 'sjacheraar'.
- Mallemolen*, p. 72.
- Klaver 1979, p. 33.
- Wims grootmoeder was koopvrouw in groente en fruit. Ook zijn tante Geesje trok erop uit met de groentekar.
- Vier briefjes van Wim van den Boogaard aan Clara Klaver uit 1927 (PT).
- Uitspraak van Ries van den Boogaard, 11 juli 2011.
- De Ceulaer 1966, p. 76.

- 42 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1933.
43 ‘Je ziet er helemaal niet slecht uit. Je ziet er beter uit dan Lien hoor. [...] Schat, ik vergeet je niet, je moet niet zoo bang zijn hoor, ik houd heel veel van jou.’ Wim van den Boogaard aan Clara Klaver, 27 december 1927 (PT).
44 Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
45 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 januari 1933.
46 Clare Lennarts alter-ego Lotte in *Mallemolen*, p. 18.
47 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
48 Klaver 1979, p. 35. Bewijs van Nederlandschap, afgegeven voor België, afgegeven in Utrecht op 11 augustus 1927 (LM). Het reisje komt ook terug in *Mallemolen*. In een interview met Kees Komen, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969, vertelde Clara dat ze een keer naar Duitsland is geweest en dat ze zich dit reisje kon permitteren door extra lessen Frans te geven. Er zijn geen andere bronnen voor dat reisje.
49 ‘Het was een heel dun ringetje en het is nu doorsgesleten.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1932.
50 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
51 Op 6 september 1927 ontmoetten ze elkaar in lunchroom Astoria in Utrecht, waar Clara het uitmaakte. Daarna schreef Paul zijn gevoelens op in een formele en vriendelijke ‘afscheidsbrief’. Hij vermoedde wel dat Clara meer vrienden had maar ‘wenschte het niet te weten’. Paul de Canter aan Clara Klaver, 6 september 1927 (PT).
52 Volgens het Bevolkingsregister van Utrecht trok Clara op 24 november 1927 in haar nieuwe woning. Op 9 maart 1928 verhuisde ze naar een verdieping hoger, naar 260bis. Ze noemde Schuurman in ‘Clare Lennart bezig met boek van vroeger,’ in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
53 ‘Utrecht zoals ik het toen zag’, in: *Pluk een roos*, p. 14-15.
54 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
55 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
56 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 december 1932.
57 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
58 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
59 Op de Van Brakelstraat 3 in Utrecht. Advertentie in *Utrechts Nieuwsblad*, 1 november 1932, p. 8. ‘Na mij is hij veroordeeld tot eenige jaren gevangenisstraf. Dat zal nu wel uitgezeten zijn, maar ik vreesch, dat hij het niet meer doet of niet meer in Utrecht woont. Het was ook al een man van in de zestig. Hij zal niet eeuwig gevangenisstraf riskeren willen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 mei 1934.
60 Daar wijst ook het gesprek met Harriët Freezer op in Verroen 1975, p. 35.
61 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
62 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1934 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 december 1934.
63 Dolf Verroen heeft niet overwogen om de abortus-onthulling van Harriët Freezer te schrappen uit *Herinneringen aan Clare Lennart*: ‘Ik vond het niet zo relevant. Veel van mijn vrouwelijke kennissen hadden dat laten doen. Abortus was niet zo’n probleem in die tijd. Je bofte eerder als je het niet hoefde doen.’ Interview Dolf Verroen, 10 maart 2010. Frans Coenen noemde abortusklinieken ‘tempels der uitkomst en ‘broodnodig voor de volkshygiëne’. Frans Coenen aan Clara Klaver, 18 mei 1934.
64 Van 1937 tot en met 1940 werden in Utrecht jaarlijks gemiddeld 66 onwettige kinderen geboren. J. van Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*. Utrecht, 1995, p. 183.
65 Klaver 1979, p. 36.
66 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 oktober 1932.
67 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 mei 1933.
68 ‘De vreugde en het verdriet van de liefde geven de volheid van het leven. Conny Sluysmans sprak met Clare Lennart’, in: *De Telegraaf*, 20 december 1969.
69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
70 Clara Klaver aan Frans Coenen 13 mei 1933. Henri Wiessing schreef over Carry van Bruggen: ‘zodra zij aan haar kinderen dacht zag zij boze karren, die over hen heenreden, en werd ze onrustig. Dat heeft zij haar hele leven behouden. Ik heb die moeder, die voortdurend onder haar moederschap leed, een keer in wanhoop horen uitroepen: ‘God, ik wou soms wel, dat ze maar geen benen hadden!’ H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret*. Amsterdam, 1960, p. 17.
71 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
72 Was Clara wel met Wim getrouwd, dan was ze, na de invoering van de nieuwe regeling over gehuwde onderwijzeressen in 1932, ook ontslagen. Tot 1956 werden ambtenaressen bij hun huwelijk ontslagen. In het jaarverslag over 1928 van de Johannes Camphuysschool wordt over de reden van Clara’s vertrek geen mededeling gedaan.
73 Op 23 mei 1928 verzocht Clara om ontslag als onderwijzeres aan de Joh. Camphuysschool. Uittreksel uit de notulen van de openbare vergadering van den Raad der gemeente Utrecht, gehouden op Donderdag 7 juni 1928. Ze kreeg eervol ontslag per 1 september 1928 (LM).
74 De Ceulaer 1966, p. 75.
75 Tot begin jaren zeventig had Nederland een echtscheidingswet die dateerde uit 1838. Het was niet mogelijk om slechts op grond van wederzijdse instemming te scheiden. Echtparen konden alleen uit elkaar als één van de twee overspel had bekend. Tot voor kort stond de rooms-katholieke kerk echtscheiding helemaal niet toe: gescheiden mannen of vrouwen mochten niet aan de eucharistie deelnemen en niet hertrouwen in de rooms-katholieke kerk. Paul Brood en Michiel de Wolde: *Scheiden doet lijden*. Amsterdam, 2013.
76 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 februari 1932.
77 Interview Ries van den Bogaard. Volgens Dolf Verroen mocht Wim zijn kinderen een tijd niet zien. Interview Dolf Verroen, 10 maart 2010.
78 Rico Bulthuis: ‘Ze zei dan: ik heb dat wijf weer gezien.’ Interview Rico Bulthuis, 2007.
79 Ook Eveline zag dat zo: ‘In kritieke situaties wist Clare trouwens altijd zo te handelen dat ze in harmonie met haar eigen persoonlijkheid bleef. Ik geloof niet dat ze zich in dat opzicht ooit vergist heeft.’ Klaver 1979, p. 35.
80 De Ceulaer 1966, p. 76. Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1933.
81 ‘Een theekopje’, in: *Het paard lacht*, p. 186-187. Wim van den Boogaard aan Clara Klaver, 31 juli 1927.
82 ‘Clare Lennart bezig met boek van vroeger’, in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
83 Knipselarchief LM.
84 Klaver 1979, p. 56.
85 Het Utrechts Archief bevat een foto met een gezicht op het hoekpand Nicolaasweg 39 met links de Paarlstraat. Foto nummer 120918, periode 1975 -1980.
86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
87 P. van Zwieten (in 1929) en W. van Roodselaar (1931). *Adresboek Utrecht* 1931.
88 Chr. Halbach kwam 25 januari 1929 en vertrok 29 augustus 1929 naar Keulen. Woningkaarten Gemeente Utrecht.
89 Op 20 april 1931 verhuisde meneer Quick mee naar de Rembrandtkade. Woningkaarten Gemeente Utrecht.
90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
91 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 41.
92 Lie Vrind was één van de weinige mensen met wie Clara in deze jaren vriendschappelijk omging: ‘Ze houdt van bloemen en poesen en eigenlijk niet van mensen, al is ze nu voor de tweede maal getrouwd. Ze geeft noch vraagt vertrouwelijkheid en ik mag haar wel. [...] Ik ken haar heelemaal niet en zij mij evenmin maar ik zou tijden bij haar logeren kunnen zonder me gegeneerd te voelen. Of... logeren is wat teveel gezegd. ‘Verkeren’ is misschien beter.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 april 1934.
93 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 augustus 1934.
94 Klaver 1979, p. 35.
95 *Mallemolen*, p. 151. ‘Gefroisseerd’ is licht gekrenkt, op de tenen getrapt. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
96 Andries van Onck werd geboren op 3 november 1904 in Amsterdam.
97 Zwaanshals 211 in het Oude Noorden van Rotterdam.
98 ‘Van Lien nog geen bericht, maar langer dan drie weken houd ik het kind zeker niet. Dan moet Ina [de vrouw van Dick Klaver] maar eens inspringen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 mei 1933.
99 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932.
100 ‘Hans begint nu ook al fascistische sympathieën te kweken. Het is komisch hè, die plotselinge zwenking ins Bürgerliche. Maar het zal wel verstandig zijn, hoewel ik het niet benijd.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 oktober 1933.
101 Hij fraudeerde in zijn betrekking(en) en leende overal geld dat hij zelden terugbetaalde. Zijn zoon Andries heeft zijn vader nauwelijks in het gezinsleven gekend en herinnerde zich vooral veel ruzies. Hij noemde zijn moeder ‘naïef’: ‘Tante Claar niet. Claar kon van zich afbijten, mijn moeder en grootvader niet.’ Interview Andries van Onck, juli 2008.
102 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 januari 1933.
103 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932. In dezelfde brief schreef Clara dat Dirks dochter Marietje, ‘de enige aardige van de dochters’, zich enkele jaren daarvoor van kant had gemaakt. ‘Ik heb daar altijd zoo iets als een wroeging om. Ik hield veel van haar. [...] Marietje is later verpleegster geworden. Toen schreef ze me nog. En toen – midden in mijn eigen moeilijkheden – heb ik een keer niet teruggeschreven. Toen hoorde ik ineens dat. Ik wist heelemaal niet waarom. Ik weet niet, of iemand dat weet. Die laatste brief aan mij was heel gewoon. Ik kon het dus niet weten, maar het spijt me nog altijd zo, dat ik toen niet geantwoord heb – tenminste zoo lang gewacht. Akelig is zoiets hè? Ze was nog maar 23 jaar. Nu lijkt het me zoo vreselijk, dat er niemand geweest is om haar te helpen.’
104 Ook in *Mallemolen* speelt de vorst een grote rol. Personage Christ’l is uit haar zomerhuisje

- gevroren, p. 41.
- 105 ‘Een theekopje’, in: *Het paard licht*, p. 186-187.
- 106 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
- 107 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1933.
- 108 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 november 1933.
- 109 ‘Ik ben in de weer met ettelijke advertentiebriefven. Het heerlijkste, als je eindelijk zoo’n kamer verhuurd hebt, is bijna dan niet meer avond aan avond die ellendige briefjes te hoeven schrijven.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 oktober 1933.
- 110 Na meneer Quick kwam de student Oude Talen Van der Horst bij Clara in huis. In het voorjaar van 1933 vertrok Van der Horst, omdat hij in Amsterdam ging studeren. Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 mei 1933.
- 111 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1933.
- 112 ‘Wel verveelde me op den duur het lesgeven op een school. Dat is niet zo machinaal dat je je gedachten vrij kunt laten gaan.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1932.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
- 114 Netschrift, gekocht bij boekhandel Dixon in Deventer (LM).
- 115 ‘Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid,’ in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
- 116 Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*. ‘s-Gravenhage, 1985, p. 67.
- 117 Er zijn twee bronnen voor het verhaal over het ‘kennisje’, Bulthuis en een artikel in *PTT* (van oktober 1957): ‘Clare Lennart schreef haar eerste verhalen in een damestijdschrift in de plaats voor een vriendin, die ziek was geworden en haar opdrachten niet kon uitvoeren. Direct kwam het dringende verzoek om meer verhalen, waarop Clare Lennart zich kenbaar maakte en tot vreugde van de vriendin de taak voorgoed overnam.’
- 118 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 2 april 1932. Klaver 1979, p. 38-38.
- 119 Klaver 1979, p. 38.
- 120 ‘De trage handen’, in *Nederland*, jaargang 1932, p. 321-336. Geciteerd uit: *Liefde en Logica*, p. 36-49, citaten op p. 43 en 49.
- 121 ‘Liefde en logica’ is herdrukt in *Vrij Nederland* van 14 maart 1953, p. 13 en opgenomen in de gelijknamige bundel, uitgegeven door A.A.M. Stols in 1952, p. 5-20.
- 122 ‘De post’ uit *Scheepjes van papier*, p. 150: ‘Mijn eerste verhaal stuurde ik nog weg zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen. Toen bracht de post me op een wintermorgen een doodgewone briefkaart, beschreven met een dun, vooroverhellend handschrift. Het was het bericht dat mijn verhaal was aangenomen.’
- 123 Frans Coenen aan C. Klaver, 1 december 1931.
- 124 Friso Endt (sam.), *Weet je nog wel, de jaren dertig. Reportages, interviews, gesprekken over feiten en gebeurtenissen tussen 1930 en 1940*. Amsterdam, 1960, p. 10.
- 125 ‘Meneer Hoogstraten zei vanmorgen tegen Wim: “Je vrouw is niet erg dom.” Wat een eer voor mij hè? Ik had hem uitgelegd wat prozaïsch was.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 december 1932.
- 126 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 januari 1933.
- 127 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 oktober 1932.
- 128 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
- 129 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 juni 1932.
- 130 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
- 131 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1932.
- 132 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1932.
- 133 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 december 1935.
- 135 ‘Op de Nicolaasweg had ik ook voor mezelf alleen een donkere achterkamer. Het is wel haast vijf jaar geleden geweest dat ik zeker driekwart van het jaar zonder zon geleefd heb.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 maart 1934.
- ‘Misschien kom ik wel veel te weinig buiten en voel ik me daardoor overweldigd door veel licht. Al die jaren op de Rembrandtkade heb ik bijna in schemer geleefd.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935.
- 136 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933. Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1932.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 februari 1932. Eva Raedt-de Canter schreef enigszins vergelijkbare brieven, waarin zij ‘bedelde’ om opdrachten aan P.H. Ritter. Jan van Herpen vond haar brieven ‘niet vrij van berekening, te verontschuldigen door financiële nood’. *Het leven een raadsel: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Eva Raedt-de Canter (1931-1938)*, bezorgd en van aantekeningen voorzien door Jan J. van Herpen. Nijmegen, 2002, p. 8.
- 138 ‘Hier vertoon ik jullie een barbaar!’ riep Rosy, ‘hij heeft een la vol brieven, die hij niet heeft gelezen, hij opent zelfs geen expresse-brieven!’ Wiessing 1960, p. 30. Rozina (Rosy) de Sterke was in 1925 gehuwd met Henri Wiessing.
- 139 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 april 1932.
- 140 Terwijl ze wachtte op de plaatsing van ‘Liefde en logica’, debuteerde Clara in het voorjaar van 1932 officieel in het literaire tijdschrift *Nederland: proza en poëzie van Nederlandsche auteurs* met het verhaal ‘De trage handen’. Twintig jaar later, in 1952, nam Clara de novelle op in de bundel *Liefde en Logica*. Een recensent was er lovend over. Hij zou het ‘grif als een klein meesterwerk kunnen kwalificeren’. Het is ‘in alle opzichten karakteristiek voor het talent van de schrijfster. [...] Hier dekken de story, het verhaal en techniek elkaar volkomen. Hier werden inderdaad vorm en inhoud één.’ J.W. Hofstra, ‘Clare Lennart: halftinten in sprookjes’, in: *Elseviers Weekblad*, 20 december 1952.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1932.
- ## HOOFDSTUK 6
- Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 april 1933.
 - ‘Ik wil wel graag dat boek van jou eens lenen, ik heb eigenlijk geen enkel boek van jou gelezen. Wel artikelen in tijdschriften en kranten.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 juni 1932.
 - Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1934. ‘Ik hield eigenlijk al van je, voor ik je gezien had en dat kwam door dat portretje.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1932.
 - Jan Fontijn en Gideon Lodders, *Frans Coenen*. De Engelbewaarder, Amsterdam, 1981, p. 15.
 - Wiessing 1960, p. 24.
 - B. de Goede (inl.), *Frans Coenen. Provo avant la lettre*. Den Haag, 1968.
 - August Hans den Boef, ‘Opbidden tot een gesloten hemel. Frans Coenens *Onpersoonlijke herinneringen*’, in: *De Parelduiker* 3 (1998), p. 40-48.
 - Zondagsrust* [gevolgd door] *Bezwaarlijke liefde* (1902), *In duisternis* (1903), *Schetsen* (1903), *Zomergenogens van de familie Kramp* (1906), *Vluchtige verschijningen* [1903].
 - W. Otterspeer, ‘Coenen [jr.]’, *Frans* (1866-1936), in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Frans Coenens non-fictie titels zijn onder andere: *Het museum Willet-Holthuysen* (1906), *Kunst aan het volk* (1909, met Corn. Veth), *Charles Dickens en de romantiek* (1911), *Reizen; een uitweiding en inwijding* (1929), *Veertig jaar commentaar* (1947), *De muzikale beddenmaker* (autobiografische familiegchiedenis, 1981) en *Een uitweg* (1981).
 - Voor de betekenis van Frans Coenen als conservator van Willet-Holthuysen zie het hoofdstuk: ‘Een rustig bestaan: Museum Willet-Holthuysen onder het conservatorschap van Frans Coenen, 1895-1931’ in: H. Vreeken, *Bij wijze van museum: oorsprong, geschiedenis en toekomst van Museum Willet-Holthuysen, 1853-2010*. Dissertatie Instituut voor Cultuur en Geschiedenis 2010. Publicatieversie: B. Vreeken, J. van Gerwen (red.), *Abraham en Louisa Willet-Holthuysen. Amsterdamse verzamelaars in de 19e eeuw*. Zwolle / Amsterdam, 2015.
 - Catalogus van kunstvoorwerpen der verzameling-Willet-Holthuysen* (1901). De recensies waren vernietigend: gebrekkige systematiek, ondermaatse titelbeschrijvingen, onwetenschappelijkheid en ontoegankelijkheid. Vreeken 2010, p. 177. Coenen kreeg adviezen voor zijn catalogus en zijn conservatorschap van Adriaan Pit. J.F. Heijbroek, ‘Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch museum, een vergeten episode uit het Rijksmuseum’, in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 33/4, 1985, p. 233-265.
 - Vreeken 2010, p. 199.
 - Mariet Boelhouwer, *Leeuwen temmen: de Onpersoonlijke herinneringen van Frans Coenen, ontraadseld door Mariet Boelhouwer*. Amsterdam, 2004, p. 15-16.
 - Zie ook Wiessing 1960, p. 36.
 - Het salaris van Coenen werd bepaald op f166,66 per maand, op jaarbasis ruim vierhonderd gulden méér dan zijn collega-conservator bij het Stedelijk Museum. Inwoning kwam ten laste van de stad. Andere literatoren bevestigden de relatief riant financiële positie van Coenen. Vreeken 2010. Wiessing 1960, p. 36.
 - K.F. Proost, *Frans Coenen. Een beeld van zijn leven en werk*. Arnhem, 1958, p. 7.
 - Proost rangschikte Coenens productie in rubrieken: 1650 boekbesprekingen, 900 artikelen over toneel, 330 over muziek, 320 over schilderkunst, 850 kronieken, 120 sociale artikelen.
 - ‘Grofheid en eerlijkheid’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 maart 1966. De column ging over de ophef rond het satirische tv-programma ‘Zo is het...’ met Dimitri Frenkel Frank.
 - Dichteres Kitty de Josselin de Jong ontmoette Coenen in mei 1930: ‘Ik vond het eerst niet prettig, maar hij deed tout charmant en zei dat ik me maar niets van kritiek aan moest trekken. Vooral doorschrijven adviseerde hij. Overigens makkelijk zeggen als je zelf zo’n akelige kritiek hebt geleverd.’ Kitty de Josselin de Jong, *Rozen in december; herinneringen van Kitty de Josselin de Jong aan Willem Kloos, P.C. Boutens, Albert Schweitzer, Ina Boudier-Bakker, Top Naeff, Annie Salomons, Henriette L.T. de Beaufort en andere schrijvers*. Verzameld door Jan J. van Herpen. Hilversum, 2000, p. 101.
 - Proost 1958, p. 218.
 - Eva Raedt-de Canter schreef dwepend: ‘Hij

- wist zoo bij uitstek, hoe vriendschap aan te kweken en wanneer het plantje wortel schoot, dit tot schoone bloei te brengen.’ Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 23 augustus 1937. Van Herpen 2002-b, p. 40.
- 22 Zo schilderde H.P.L. Wiessing hem in zijn levensherinneringen *Bewegend portret*. Zie voor de relatie met Oudshoorn o.a. Wam de Moor, ‘Narcissus in de spiegel. Van Oudshoorn, Coenen en enige anderen’, in: *Biografie Bulletin* 10/2 (2000), p. 93-108.
- 23 Wiessing 1960, p. 36.
- 24 Frans Coenen aan Clara Klaver, 19 juni 1933.
- 25 Fontijn en Lodders 1981, p. 66-89. Mientje kwam vaak naar het museum om hulp. Coenen deponeerde wekelijks een bedrag voor haar bij een kiosk. Proost 1958, p. 218-219.
- 26 Het huwelijk met Louki Vischer, geboren 25 augustus 1870, vond plaats op 11 oktober 1899, twee maanden na Clara’s geboorte. Proost 1958, p. 31. Louise Vischer is in 1957 overleden in Bussum. Fontijn en Lodders 1981, p. 90-92.
- 27 Coenen zorgde er met behulp van ‘gummi’ voor kinderloos te blijven. Vrijwel al zijn minnaressen waren kinderloos, alleen Carry van Bruggen en Eva Raedt-de Canter hadden kinderen (van hun echtgenoten).
- 28 Fontijn en Lodders 1981, p. 31. Frans Coenen aan Clara Klaver, 16 mei 1933.
- 29 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 juni 1932.
- 30 Frans Coenen liet een huis bouwen op de Hogezaandweg, nu Busken Huetlaan, in Bussum. Hij was bevriend met Henriette en Richard Roland Holst uit Laren en bezocht geregeld hun ‘kring’ waar ook Augusta de Wit, Adriaan Pit en de schilder Otto van Tussenbroek kwamen. Proost 1958, p. 80.
- 31 ‘Vanmiddag had ik mevr. Coenen en haar vriendin J.V. Vies bij mij te theedrinken. En ’t was werkelijk gezellig. Ik liet ze een beetje muziek hooren, zij vertelden mij alles over Bussum en ’t buurtje waar ze wonen en om ½ 5 verdwenen ze weer. Het is curieus dat deze vriendelijke omgang mogelijk en zelfs gewenscht blijkt. Meer behoeft niet zoo zeer, minder zou als gemis gevoeld worden. Zooals ’t nu is kunnen wij het beiden aan, en toch was ’t eens heel dierbaar en dachten we ’t onafscheidelijk...’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 10 november 1933.
- 32 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 mei 1932.
- 33 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 februari 1935.
- 34 Carry (Carolina Lea) de Haan en Kees van Bruggen gingen in 1914 uit elkaar, maar de officiële scheiding werd pas op 24 februari 1917 uitgesproken.
- 35 Vrijwel alle persoonlijke correspondentie van Carry van Bruggen is vernietigd. Slechts vijf brieven van Carry aan Frans Coenen zijn uitgegeven: Carry van Bruggen, *Vijf brieven aan Frans Coenen*. J.M.J. Sicking (ed.), Den Haag, 1970. Op 13 augustus 1935 schreef Coenen aan Clara vanuit Florence: ‘Het is mij wonderlijk hier in deze stad te zijn, waar ik 23 jaar geleden ook een week geweest ben. Het was toen juist in het begin van de Carry-periode en ik kreeg een stroom van brieven, die ik stilletjes buiten bij de Arno las, mijn vrouw was in Lugano gebleven.’
- 36 Wolf 1980, p. 142- 143. Zie ook Wiessing 1960, p. 29.
- 37 Marie Anne Tellegen studeerde rechten in Utrecht. Zij werd na 1945 bekend als directeur van het Kabinet der Koningin. Zie Weenink 2014 en G.J. Röhmer, ‘M.A. Tellegen’, in: W. van den Broeke (red.), *Utrechtse biografieën (4). Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtters*. Utrecht, 1997.
- 38 ‘Jij had het toch ook, liefste. Ik meen deze zelfvergetelheid. Je bracht je vrienden mee voor Mientje en arrangeerde Carry’s nieuwe liefde voor haar.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 december 1935. Adriaan Pit trouwde op 20 juli 1920 met Carry van Bruggen. J.F. Heijbroek, ‘Pit, Adriaan (1860-1944)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 39 Weenink 2014, p. 38.
- 40 Weenink 2014, p. 39.
- 41 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 november 1932.
- 42 Tai Aagen-Moro noemde Agnes François ‘mevrouw Coenen’ in correspondentie met anderen (archief Van Aggelen LM).
- 43 Agnes François bewaarde onder andere de brieven die Frans Coenen van Carry van Bruggen had ontvangen. De correspondentie Tellegen – François is ondergebracht in het Nationaal Archief, Den Haag.
- 44 E-mail Wim Weenink, 19 januari 2016 (PT). In 1956 woonde Agnes François op de Van Tuyl van Serooskerkenweg 58 in Amsterdam. Haar nalatenschap is overgedragen aan het Literatuurmuseum door mevrouw Westerman Holstijn, Keizersgracht 743 in Amsterdam op 10 november 1965.
- 45 ‘Zij [Agnes] heeft haar leerlingen afgeleverd, een bowlfuif ten afscheid gehad, waarvan ze katterig bleek den volgende morgen.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juli 1934.
- 46 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 mei 1934.
- 47 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 april 1933.
- 48 Proost 1958, p. 218.
- 49 Wilhelmina Willy Juliana Theresia Godthelp van Aggelen was danseres (pseudoniemen: Kamares en La Romanita), schrijver (Tai Aagen-Moro) en journalist (Gilles de Vos). Ze publiceerde o.a. *Een kleine vrouw* (1931), *Twee een* (1933), *Spaanse dansers* (1933), *Onmondig genie* (1934) en *Levend speelgoed* (1937). Ze vertaalde ook *Thérèse Raquin* van Émile Zola. Ze woonde met haar geliefde John van Snellenberg in Amsterdam op Singel 309. Coenen schreef aan Clara ook uitvoerig over een Parijse geliefde die hij aan het schrijven van ‘journalistieke brieven’ bracht onder het pseudoniem Marie de Roza. Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 juni 1932.
- 50 Aan Waldie van Eck deed Coenen in december 1924 een gesigneerd exemplaar cadeau van zijn *Studien van de Tachtiger beweging* (PT). In Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 november 1933, is sprake van een (seksuele) relatie met de mij onbekende Henr. Barke. Coenen had haar geholpen een ‘litterair journalisten-plaatsje’ te veroveren.
- 51 Met Marianne Goudekot-Philips onderhield Coenen, blijkens correspondentie in het dossier-Coenen (LM), in elk geval vanaf 1929 tot zijn dood, een vriendschappelijke verstandhouding. Van Waldie van Eck bevat het Coenen-dossier een hartstochtelijke brief (ongedateerd), waarin zij zich opstelt als meer dan een bewonderaarster. Wam de Moor, *J. van Oudshoorn 1876-1933*. Amsterdam, 1982, p. 148 en de noten daarbij. Zie ook Martje Breedts Bruyn, *Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips*. Utrecht, 1998, p. 51. Overigens recenseerde Coenen het werk van Marianne Philips niet altijd positief.
- 52 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 mei 1932.
- 53 Frank Okker, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Skékely-Lulofs*. Amsterdam, 2009 (tweede druk), p. 105.
- 54 Clara Eggink was hierover zo teleurgesteld, dat zij zwoer nooit meer iets te schrijven. Gelukkig sleet de woede en zij zette zich aan het dichten. Het eerste gedicht dat zij in 1929 naar *De Gids* stuurde, werd onmiddellijk geplaatst. Lucie Th. Vermij, *‘Ik stortte mij over de grenzen’. Leven en werk van Clara Eggink*. Amsterdam, 1994, p. 30.
- 55 Wiessing 1960, p. 30 en 36: ‘Om iemands oordeel vooraf vroeg hij niet dan wanneer hij daarmee een van zijn vrouwelijke relaties kon behagen en dit voorzover ik weet nog zelden.’
- 56 Eva Raedt-de Canter is het pseudoniem van Anna Elisabeth (Betty) Johanna de Mooij. Zij was eerder gehuwd met de beeldhouwer Jaap Kaas, met wie zij een dochter had. Het archief van Eva Raedt-de Canter is grotendeels vernietigd door haar dochter. Van Herpen 2002-b, p. 38.
- 57 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 november 1933. Coenen bleef met Betty flirten: ‘Lieverd, ziedaar wat ik je zeggen wou, hoe lief ik je bô vond en hoe lief ik jou vind. Niet anders of minder dan voorheen, Bettina! Ik zou je heel graag, heel graag weer willen zien, als vroeger, maar die “Verhâlnisse” die sind nicht so?’ Frans Coenen aan Eva Raedt-de Canter, 2 mei 1935 (archief Mooij LM). In vrijwel al haar brieven aan Ritter in de jaren dertig, bracht Eva hem de groeten van Frans Coenen over. Zie ook Van Herpen 2002-b, p. 7.
- 58 Hij logeerde bijvoorbeeld een paar dagen bij Eva Raedt- de Canter in juni 1935. Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 juni 1935. Zij woonde met haar partner op de Bodegraafsche Straatweg 83 in Reeuwijk.
- 59 Menno ter Braak aan E. du Perron, 25 juni 1932, www.mennoterbraak.nl.
- 60 Clara’s verklaring is dat Frans Coenen vrouwen een ‘diep vertrouwen’ gaf dat voor rust zorgde. Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934. ‘Hij verplaatste zich in het leven van de ander en wist zich zo aan te passen, dat die ander zich in zijn wezen opgenomen meende te voelen. Zo is het te verklaren dat zulke verschillende oordelen over hem geveld werden en iedereen zijn juiste wezen meende te hebben doorgrond.’ Proost 1958, p. 219.
- 61 Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1934.
- 62 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 november 1934.
- 63 Frans Coenen aan Clara Klaver 2 mei 1932. De verhalen waren het ongepubliceerde ‘De barones’ en de eerste versie van ‘Vale ouwe’, in: *Liefde en Logica*, p. 50-56.
- 64 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 mei 1932.
- 65 Clara Klaver aan Frans Coenen 12 mei 1932.
- 66 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 mei 1932.
- 67 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- 68 Met name het in hoofdstuk 4 en 5 geciteerde lange relaas over haar vorige liefdes in antwoord op Coenens vraag ‘Hield je erg veel van Wim?’.
- 69 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 mei 1932.
- 70 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 mei 1932. Wims gezin verhuisde officieel op 18 april 1933 naar Ondiep 89bis.
- 71 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 mei 1932
- 72 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1932.
- 73 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1932.
- 74 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 mei 1933.
- 75 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 juli 1932.
- 76 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 juni 1932: ‘Zoo was ’t ook met mijn vriend, die in Bussum mij opzocht om troost [...]. En ik achtte het niet en verwijderde hem zachtjes omdat mijn vrouw hem niet [aan]kon. Zij was zelf nauwelijks

- uit een zenuwziekte hersteld en verdroeg zijn aanwezigheid niet. Omdat zij toen vóórging, dreef ik hem terug, gaf tenminste geen weerklank en hij ging weg. En even later was er toen het einde, in den Schinkel [een rivier in Amsterdam, PT], paal zooveel... als hij zelf in een briefje waarschuwde. Daar heeft men hem toen opgehaald.’
- 77 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1932.
- 78 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juli 1932.
- 79 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 80 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 mei 1933.
- 81 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 januari 1933.
- 82 Klaver 1979, p. 42.
- 83 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juli 1932.
- 84 Frans Coenen aan Clara Klaver, 17 juli 1932.
- 85 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 juli 1932.
- 86 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 juli 1932.
- 87 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1932. Coenen was toch enigszins beducht voor de militair Van den Boogaard. Hij was blij dat Wim ‘geen jaloersche Geweldenaar’ was: ‘Dan waren we er beiden niet goed afgekomen.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 18 juli 1932.
- 88 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 oktober 1932.
- 89 Wim had een wat sombere jeugd gehad. Toen hij heel jong was, is zijn moeder gestorven waarna hij bij zijn grootouders in huis kwam. Hij was vroeg getrouwd. ‘Tante Geesje’, in: *Ons Gezin* 10/3 (1955), p. 88. Gebundeld in *Scheepjes van papier*, p. 240-248. In de boekuitgave zijn de beginregels verwijderd waaruit blijkt dat tante Geesje een familielid van Wim van den Boogaard was.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 september 1932.
- 91 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 oktober 1932.
- 92 Frans Coenen aan Clara Klaver, 29 juni 1932.
- 93 Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 oktober 1932.
- 94 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 95 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 96 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 september 1932.
- 97 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 oktober 1932.
- 98 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 99 ‘Ik wil de vrouwen niet om te naaien, maar om ze te mishandelen, te slaan.’ Dagboekantekening 6 mei 1890. Fontijn en Lodders 1981, p. 62-64.
- 100 Weenink 2014, p. 34. Het is niet bekend of Coenen ook met Carry van Bruggen een sm-getinte seksuele relatie had. Hij vond Carry ‘zoo weinig zinnelijk’. Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 november 1935.
- 101 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 juli 1932. In antwoord op zijn vraag: ‘Ben je niet tezeer bang voor mijn “hardhandigheid”, die inderdaad soms brandende teekens nalaat.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 juli 1932.
- 102 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 juli 1934.
- 103 En andere attributen: ‘Alleen speelt het mij geen Spaansch of oostersch riet bij de hand te hebben’. Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 februari 1936.
- 104 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juli 1934.
- 105 Frans Coenen aan Clara Klaver, 12 mei 1933.
- 106 Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 oktober 1933.
- 107 Onder psychiaters wordt BDSM (bondage en sm) met wederzijdse instemming tegenwoordig gezien als een ‘normale’ seksuele voorkeur, hoewel het welbevinden van de dominant groter is dan dat van de onderdanige. Zie bijvoorbeeld: Jozifkova E., ‘Consensual sadomasochistic sex (BDSM): the roots, the risks, and the distinctions between BDSM and violence’, in: *Curr. Psychiatry Rep*, september 2013, 15(9):392. Zie voor een literaire verbeelding van een sadomasochistische relatie vanuit het oogpunt van de ‘slavin’: Pauline Réage, *Histoire d’O* (1954). Carry van Bruggens broer, Jacob Israël de Haan, schreef over een homoseksuele relatie met sadisme de roman *Pathologieën. De ondergang van Johan van Vere de With* (1908).
- 108 Frans Coenen aan Clara Klaver, 19 december 1933.
- 109 Weenink 2014, p. 74. Zie ook deze anekdote over Coenens interesse in ‘zwakheid’. Menno ter Braak was samen met Frans Coenen bij een HBS-examen: ‘Oja, nog een mooi incident. Een jongen van ± 16 jaar heeft vanmorgen op school spontaan *gewaterd*, in de klas! Groot vermaak bij zijn klasgenooten, maar woede bij den rector, die hem ‘verwijderd’ heeft. Frans Coenen was onmiddellijk zeer geïnteresseerd bij dezen ‘zwakke’!’ Menno ter Braak aan E. du Perron, 25 juni 1932, www.mennoterbraak.nl.
- 110 Sterke persoonlijkheden zoals haar grootmoeder Eeffje Klaver. Zie ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 108.
- 111 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 december 1933.
- 112 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juli 1934. Zie ook ‘Het zal heel plezierig zijn, schat, zoo alleen in het huis. En jij ongestoord naakt en ongehinderd overgegeven. Dat zal dan uren lang duren, met versterving en regeneratie.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 mei 1935. De Franse filosoof Georges Bataille schrijft in *L’érotisme* (1957), over het knooppunt van erotiek, geweld en religie. George Bataille, *De erotiek*. Vert. Jan Versteeg, Amsterdam, 1993. Zie ook Jaap Goedegebuure, *Wit licht. Poëzie en mystiek in de Nederlandse literatuur van 1890 tot nu*. Nijmegen, 2015, p. 18-19.
- 113 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 juli 1934.
- 114 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1933.
- 115 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 juli 1933.
- 116 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 september 1933.
- 117 ‘Zo’n soort wolf in schaapsvacht hè?’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
- 118 ‘Misschien is het alleen even erg, als je me vastbindt.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1934. Ook Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 januari 1935.
- 119 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 juli 1934.
- 120 *Liefde en Logica*, p. 13.
- 121 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 122 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1935.
- 123 ‘Het is tegelijk onze kracht en onze zwakheid, dit hartstochtelijk verlangen goed te zijn in zijn oogen. We kunnen alles en niets. Het zal wel niet voor alle vrouwen gelden. In ieder geval, ze willen het lang niet allemaal meer. Het is ook vaak moeilijk een “hij” te vinden, die je naar hartenlust vereeren kunt.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 oktober 1935.
- 124 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1934. Zie Bataille 1993, p. 118 over de overeenkomst tussen het offer en de liefdesdaad. ‘Als je de menschheid lief zou hebben zoals ik jou lief heb, zoo hevig en als een vuur in je brandende soms denkt te zullen opbranden, dan zou je bijna Christus zijn. Maar Christus is ook negatief, als hij sterft voor de menschheid. Misschien is verliezen meer dan winnen en liefhebben hetzelfde als sterven. Je kunt hier niet goed uitkomen... dat het doel van het leven sterven zou zijn.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 november 1933. Voor ‘Zaligmaker’ zie Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 maart 1935: ‘Je schreef erg lief en vleidend over mij als... een beetje... een Zaligmaker. Maar ik geloof dat de grootste helft dier zaligheid bij jou zelve resideert, tenminste in aanleg en mogelijkheid om de zaligheid deelachtig te worden.’ Ze discussieerden uitvoerig over het boek *De Zaligmaker* van Jo van Ammers-Küller (1921). In Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juni 1932, schreef Clara dat ze ooit een ‘zaligmaker’ met een harem kende: ‘Klaartje
- liep er even in.’
- 125 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1934. Zie bijvoorbeeld ook: ‘Ik voelde je. Als ik alleen maar aan je denk, ben je toch verder weg. Nu lijkt je er nog te zijn, zoo nabij... Zoo vertrouwd. Ik kon met je verkeren, zoals kinderlijk vrome mensen verkeren met hun god. Dat klinkt wat gek. Ik bedoel alleen maar, dat ik je aanwezigheid met dezelfde stelligheid bespeurde, waarmee deze mensen verklaren dat hun god om hen is. Het is, of je hoort wat ik zeg... of je weet wat ik voel.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 april 1935.
- 126 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 127 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1934. Zie Bataille 1993, p. 131-133. Voor Clara was het begrip ‘sterven’ ook gekoppeld aan haar angst voor het ‘onbegeerde morgen’: als zij op het hoogtepunt (ook in seksuele zin) van haar geluk mocht sterven, hoefde ze nooit meer minder gelukkig te zijn. Zie bijvoorbeeld Goedegebuure 2015, p. 12-13 voor definities van het begrip mystiek.
- 128 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 november 1933. Coenen kon ook wel de charme inzien van Clara’s stemmingswisselingen: ‘Zoo gauw als zulk wereldgroot leed kan breken en opgaan in eenvoudige zinne-extase! Gelukkig, schat, voor ons beiden. Ik heb eigenlijk nooit een vrouw gehad bij wie zich die twee sferen zoo harmonisch aaneenslootten.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 april 1935.
- 129 Zie ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 september 1933.
- 130 Zo schreef ze zeer melancholische brieven over de dood op 9 maart 1934 en 14 maart 1934 aan Coenen, in antwoord op zijn advies om ‘belangstellingen te fokken’.
- 131 Ze vond haar familie Doyer ‘wonderlijke mensen’: ‘De helft van mijn moeders familie is half gek.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1932. Over de zelfmoord van Marietje Doyer zie Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932.
- 132 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934. ‘Ik wil heelemaal niet mezelf doodmaken hoor. Dat doe ik zeker nooit. Alleen maar dat het dan zoo vanzelf op zou houden, dat er niets meer hoefde te komen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 juli 1932.
- 133 ‘Het is nu eenmaal een beetje een schamel deel, kind, dat je van mij hebt. Maar ik kan ‘t niet veranderen, gegeven het erfdeel der anderen en je moet maar trachten tevreden te zijn.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 september 1935.
- 134 Op de achterzijde van een brief van Clara noteerde Frans Coenen de namen van vijf vriendinnen en de sinterklaascadeaus die hij

- voor hen wilde kopen: Agnes, Tai, Liesje, Clara en Betty. Clara kreeg een ‘dessous’ (lingerie) en een speelgoedhondje. ‘t Beteekent iets, dat ik voor drie van mijn vrouwelijke vrienden speelgoedbeesten mee zou kunnen brengen ter verhooging van derzelver levenslijf. Zouden jullie zooveel kinderlijker zijn dan vroeger, of eenvoudig meer jezelf? De heele wereld schijnt mij kinderachtiger, in alles. Intusschen vind ik ‘t bij vrouwen wel lief. En een aanleiding ze als kinderen te behandelen...’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1934.
- 135 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933. Zie ook: Clara Klaver aan Frans Coenen 10 juli 1934. Al voordat Clara Coenens minnares werd, ontmoette ze Eva Raedt-de Canter heel kort toen Eva Clara’s honorarium voor *Groot Nederland* kwam brengen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1932.
- 136 ‘Het is toch zoo jammer dat ik je huis niet kan schoonmaken. Ik zou zoo graag willen en koken ook, als Tai eens weggaat, en waschen en boeken van je lezen, zodat je ze niet helemaal zelf hoeft te lezen, als ze leelijk zijn en nog veel meer. Ik hoef dan niet bij je te wonen. Ik wou het alleen maar doen en als je niet alleen thuis kwam, ging ik dan al weg.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 november 1934. ‘Tai is toch wel anders. Ik voel nooit die irritatie, als je me van haar vertelt.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 138 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1932.
- 139 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juli 1934.
- 140 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 januari 1935.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934.
- 142 ‘Je kunt mij, of een deel van mij, wel overlaten aan een andere vrouw, mits deze op dezelfde “totalitaire” wijze van mij houdt als jij. Is ‘t zoo niet? Als dat niet zoo is, dan heeft zij niet het recht, dat jouw absoluut gevoel je meent te geven.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 maart 1935.
- 143 ‘Nu wou ik graag, dat Agnes als ik zou zijn. Dat ze je even mateloos en absoluut liefhad. Ik geloofde het nooit helemaal, maar ik deed voor mezelf alsof.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 maart 1935.
- 144 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 juni 1934.
- 145 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935. Ook de romans van Marianne Philips kon Clara tot haar eigen afschuw niet onbevooroordeeld lezen.
- 146 Clara Klaver aan Frans Coenen 12 april 1935. Achterop de enveloppe schreef Frans Coenen treintijden en daarbij ‘direct naar Liesje.’
- 147 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1934.
- 148 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 juni 1934.
- 149 Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 november 1933. Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 maart 1935.
- 150 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 maart 1935.
- 151 Clara was altijd bang dat Coenen zou denken, dat ze over hem ‘meesteren wou, als Liesje soms begeert’. Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 februari 1935.
- 152 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 november 1934. ‘Zul je niet al te medelijdend zijn? Dan gaat ze het zalig vinden om zulke scènes te maken en doet niet anders en de oude moeke raakt heelemaal de kluts kwijt. Ik geloof wel, dat ze altijd erg bang zou moeten zijn, om zich wel te gedragen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934.
- 153 Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 november 1934. Ten overvloede schreef hij dat hij alle aardige vrouwen zo aardig vond dat hij het ‘defense de toucher’ opgeheven zou willen zien.
- 154 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934.
- 155 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 juli 1934 en 31 augustus 1934. Wellicht was het ‘Jodinnetje’ Elly Jacobs, door Coenen omschreven als ‘zoo keurig en fijn als een poesje van goeden huize. Ze was erg blij met haar baantje en vertelde dat ze toch maar Zionist was geworden, al voelde zij niet veel voor de zaak. Maar als je nu eenmaal jodin was...’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 mei 1935. Zie ook: ‘Het is toch zoo verwonderlijk dat je juist mij wel wou hebben. Waarom toch? En het Jodinnetje niet en Pop Buning niet en nog veel meer anderen niet, die toch misschien veel mooier zijn.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934.
- 156 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juni 1934.
- 157 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 april 1933.
- 158 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 mei 1934.
- 159 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935. De dames Van der Hoek logeerden wekenlang bij Coenen op de Argnonautenstraat. Eva Raedt-de Canter liet hij ‘zoo zalig’ op zijn zolderkamer werken en Tai Aagen-Moro ‘mocht’ voor hem koken.
- 160 Clara Klaver aan Frans Coenen 10 juli 1934.
- 161 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 december 1934.
- 162 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 december 1933. Ook Carry van Bruggen schreef aan Frans Coenen dat ze ‘het uiten van vereering en genegenheid zoo heerlijk vond’. Maar Carry van Bruggen draaide de genderrollen precies om: ‘Die drang om te vereeren is misschien het mannelijke in mij en als dit zich keeren mag naar wat jij vrouwelijk in je hebt dan is het voor ons beiden goed.’ Fontijn en Schouten 1978, p. 27. Wolf 1980, p. 133.
- 163 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 december 1933.
- 164 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 maart 1935.
- 165 Clara had Frans verteld dat ze bang was zwanger te zijn (de ‘katastroof’) en Coenen wist dat een kind niet van hem kon zijn. Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 april 1934. ‘Maar een vrouw mag nooit haar man bedriegen, een man zijn vrouw wel, dat is de zede.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 juli 1932.
- 166 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934. Op 21 juli 1935 vermaande Frans haar, voor hij vier weken op reis ging: ‘En jij, zal je kuisch leven? Behalve het onvermijdelijke met Wim, wil ik het zoo. Dat onvermijdelijke is al erg genoeg, maar behoort tot het dagelijksch leven.’
- 167 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 mei 1932.
- 168 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 december 1933.
- 169 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 170 Marjan Schwegman, ‘Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het Interbellum’, in: A. Jespers (red.), *Bericht uit 1929*. ’s-Gravenhage, 1989. Zie ook Rob Hartmans, ‘De nieuwe vrouw’, in: *Historisch nieuwsblad*, februari 2014, p. 57-63.
- 171 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 172 Frans Coenen aan Clara Klaver 19 juni 1933.
- 173 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 december 1934.
- 174 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juni 1932.
- 175 ‘Intusschen, lieverd, is 100 pond, aangekleed, zeer beslist te weinig. Pap eten en melk drinken! Zal je ‘t genoeg doen? Liesje weegt even veel en is er heel naar van. Dat ben jij nu niet, omdat je niet hysterisch bent. Maar vatbaar word je anders wel en misschien bloedarmoedig. Voel je je vaak duizelig en hoofdpijnig? Mij dunkt, vroeger meer dan nu. Je kunt aardig wat aan, van allerlei, werk en spel. Maar je hoort toch zeker een 110 [pond] te zijn, uitgeklee’d.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 29 mei 1934.
- 176 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 december 1933.
- 177 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 oktober 1934.
- 178 Frans Coenen aan Clara Klaver, 16 november 1934. ‘Mijn uithoudingsvermogen is gewoon een roes, liefste. Jij maakt me zoo veel extatisch. Ik zou door kunnen gaan tot ik stierf of minstens bewusteloos werd.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 179 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934, 5 oktober 1934 en 26 januari 1935.
- 180 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 oktober 1934.
- 181 Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 maart 1935.
- 182 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1932.
- 183 ‘Als ik het van mijn eigen geld af moet nemen, gebeurt het nooit en ik wil er zoo graag een beetje behoorlijk uitzien als ik eens bij je ben en anders ook wel natuurlijk.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 september 1932 en 13 september 1932.
- 184 Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 november 1934.
- 185 Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 november 1934.
- 186 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 november 1934.
- 187 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 januari 1936.
- 188 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 april 1934.
- 189 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934. Clara verwijst naar Andersens sprookje *De schaduw* (*Skyggen*, 1847), waarin het silhouet van de hoofdpersoon een eigen leven gaat leiden.
- 190 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934.
- 191 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934.
- 192 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 februari 1935.
- 193 In Coenens appartement luisterden ze vaak samen naar klassieke muziek op de pathefoon. Hoewel Clara wel enige bijbelkennis had, herkende ze niet alle verwijzingen in Coenens brieven. ‘Ik ken eigenlijk niets van de bijbel. Alleen de verhalen, zoals je die op de zondagsschool verteld werden. Die heb ik goed onthouden, maar verder weet ik niets. Je zou me heel veel moeten leren en ik zou zoo ijverig alles doen, wat je me opgaf. Hoe wijs zou ik zijn, als je me van mijn kinderjaren af gekend had.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1934. Hij regelde dat ze een bijbel kreeg om haar kennis bij te spijkeren: ‘Het is inmiddels schandelijk dat je Corinthe 8-10 niet kent. En misschien heel weinig van den bijbel? Dan zullen we die studie ter hand moeten nemen en telkens een kapittel lezen met overslaan van de bedenkelijke passages, die maar onreine gedachten geven.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 oktober 1933.
- 194 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1934 en 14 maart 1934.
- 195 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juni 1935.
- 196 ‘Gisteren heb ik “gesproken” voor een gehoor van heel of half communisten in een lokaal der tentoonstelling *kultuur 1934*, een antifascistische tentoonstelling. Het was zeer

- onwezenlijk en zij begrepen er geloof ik niets van.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 juli 1934. Coenen was lid van dit Comité Cultuur 1934, een groep van links-geëngageerde schrijvers en beeldend kunstenaars. Zijn lezing op 5 juli 1934 ging over 'de boekverbranding als verschijnsel van het fascisme'. *Het Volk*, 6 juli 1934. Zie ook Proost 1958, p. 206-209 voor Coenens ideeën over het opkomende fascisme.
- 197 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 augustus 1933. Nadat de vluchteling op een vrachtboot naar Oslo was gezet, had Coenen het nog druk met 'confereeren' met de vreemdelingendienst op het havenbureau. Frans Coenen aan Clara Klaver, 2 juni 1933.
- 198 Van Herpen 2002-b, p. 27. Coenen was ook voorzitter van het [Carl von] Ossietzky Comité.
- 199 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 juni 1933. Over een portret van Betty schreef Clara: 'Het lijkt niet op Betty die ik gezien heb, maar het is haar misschien wel. Ze ziet er een beetje bezeten uit... door een idee... een verlangen... ik weet niet wat. Ze zou niet wat dat gezicht op een barricade kunnen staan... met een rode vlag in de hand een volksmenigte aanvoeren of zoiets.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 april 1934.
- 200 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 juli 1934.
- 201 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 maart 1934.
- 202 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 maart 1933 en Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933.
- 203 Frits Hopman was redacteur Letteren bij *de Nieuwe Rotterdamse Courant* en stierf in 1936. Zie onder andere: Frits Hopman, *Pastorale*. Gevolgd door Frans Coenen, *Frits Hopman ter herinnering*. Doorwerth, 1994. 'Trouwens ik vind de meeste mooi. Ik zou ze zelf geschreven kunnen hebben – schrik niet, ik ben niet plotseling door hoogmoedswaanzin bevangen – ik bedoel, als ik werkelijk schrijven kon. Veel heb ik precies zoo gevoeld, maar ik vind niet zulke mooie woorden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 maart 1933.
- 204 *Weleer deel II*, p. 25-26. Voor haar recensies zie bijvoorbeeld in *Elseviers Weekblad*, 8 februari 1958, p. 35.
- 205 Clara Klaver aan Frans Coenen 29 juli 1934.
- 206 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 207 'Ik zal nooit meer zeggen dat ik Boutens niet kan lezen. Dit vind ik prachtig.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 oktober 1932.
- 208 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1932.
- 209 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1932.
- 210 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 oktober 1932.
- 211 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 februari 1934. Eerder had Coenen het verzoek gekregen om een 'aanbevelend woordje te schrijven voor een Hollandsche vertaling van Lady Chatterley's Lover [van] Lawrence. Wat ik beloofde... ook vanwege de uitgeversrelatie.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 augustus 1933. 'Het is mooi en wonderlijk te denken, dat een man dit schreef.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934. *Women in love* vond ze 'erg raar'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1934.
- 212 'Als ik me aan zulke beschouwingen waag, is het net zoiets als de zuigeling, die op een beenen ring knabbelt om de tandjes door te krijgen. Ik moet soms zoo op iets bijten.' Over *The virgin and the gipsy* van D.H. Lawrence en *Träume der Ellen Stein* van Georg Hermann. Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 november 1933.
- 213 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934.
- 214 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 maart 1935. De titel van het interview van 'Annelen' luidde: 'Het Réveil der Vrouwen. Onderhoud met Mr. M.A. Tellegen', in: *Algemeen Handelsblad, Zaterdagavond-bijvoegsel*, 23 maart 1935. Aan haar vriendin An Maas schreef Tellegen dat ze 'wat mij alles in de mond is gelegd' niet allemaal voor haar rekening nam. Weenink 2014, p. 64 en 373.
- 215 Frans Coenen aan Clara Klaver, 14 september 1933.
- 216 Het lukte Coenen echter niet om Agnes François aan het schrijven te krijgen. 'Agnes heeft groot gelijk, dat ze niet schrijven wil.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 december 1934.
- 217 Frans Coenen aan Clara Klaver, 29 oktober 1934.
- 218 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 219 Gebundeld in *Scheepjes van papier*, p. 153-156.
- 220 Hilligje Klein-Wenstink is de naam van dit meisje in *De wijde wereld*, p. 163. Gebundeld in *Liefde en Logica*, p. 101-122.
- 221 Al deze verhalen zijn gebundeld, maar ik heb ze niet allemaal aangetroffen in kranten of tijdschriften.
- 222 Voor populaire, commerciële bladen was economische winst uiteraard het doel en daarom moest een zo groot mogelijk publiek worden aangesproken. Van potentiële vrouwelijke lezers werd verwacht dat zij vooral zouden zijn geïnteresseerd in artikelen die aansloten bij hun leefwereld en vrouwelijke auteurs werden het best geschikt geacht om daarover te schrijven. Geraldine Reymenants, Schrijven
- of koken? Vrouwelijke auteurs in strijd met het mannelijke literaire veld', in: *Uitgelezen* 12 / 3 (2006), p. 1-5.
- 223 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1934.
- 224 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 november 1933.
- 225 Ze had drie stukjes naar het dagblad gestuurd. De redactie koos haar relaas over een nacht waarin ze met haar zwager Hans van Onck naar huis wandelde. Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 oktober 1933. Dit stuk had ze trouwens niet aan Coenen laten lezen, lang niet alles ging vooraf naar zijn bureau. 'Zou ik een nummer krijgen? Dan zal ik het voor je bewaren, want je hebt eigenlijk nooit iets gelezen van deze pogingen tot journalistiek. Ik durfde ze je nooit te laten lezen, omdat ik ze zelf dan weer zoo gek vond.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934.
- 226 'Tussen Rotterdam en Gouda', in: *Liefde en Logica*, p. 130-136.
- 227 'Ungarisch' in: *Rouska*, p. 74-80. Clara maakt het voorval, uitvoerig beschreven in een brief van 1 maart 1934 aan Frans Coenen, (uiteraard) mooier dan het in werkelijkheid was. De tien meisjes kwamen alleen naar de kamer kijken, bleven theedrinken en lieten een boeket achter, in het verhaal woonden ze veertien dagen in het pension.
- 228 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 maart 1935.
- 229 Met illustraties van Gerard Baksteen. *Wereldkroniek*, 17 december 1938. Later bundelde Clara enkele kerstverhalen in de tweede druk van *Maanlicht*. Het manuscript van *Huisjes van kaarten* bevat een scène over een meisje in de klas van Therese, de slecht verzorgde, donkerharige Betje Schipper, dat opsnijdt over haar poppen. De scène is niet in de roman terechtgekomen, maar als kerstverhaal gepubliceerd: 'De kerstboom in het bos', in: *Maanlicht*, p. 27-39.
- 230 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 oktober 1933. De Korenschoof was een brood- en meelfabriek in Utrecht. In 1885 werd 'De Korenschoof' tevens een brood- en banketbakkerij met meerdere bakkerswinkels in Utrecht.
- 231 Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 oktober 1933.
- 232 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1933.
- 233 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 december 1934.
- 234 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 oktober 1934.
- 235 Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 februari 1935: 'En ik ben nu wel zeer nieuwsgierig naar
- Sweet Seventeen (een heel goede titel!) dat ik niet las, maar wel ergens heenzond intijdig. In de envelop waar in het nu is, kreeg ik het terug, ergens vandaan. Zou 't niet voor *de Gids* deugen? Ik wou het daar zoo graag eens proberen.'
- 236 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1932. Op het manuscript van het verhaal 'Kaplaarzen of kleine tragedie' door C. Klaver staat een stempel 'ontvangen 28 december 1932'. Het verhaal is gebundeld in *Scheepjes van papier*, p. 206-210. 'Eva' verkocht ze pas ruim vijf jaar later aan *Oké*, maart 1938, p. 23-29. Om de verwarring compleet te maken, gaf Clara haar verhalen nogal eens een nieuwe titel. Het verhaal 'Vale ouwe' heette achtereenvolgens 'Op schrale grond', 'Stad en heide' en 'De krant onder het petroleumtoestel'.
- 237 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1933.
- 238 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 maart 1934. Robbers was redacteur van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, net als *Nederland* en *Morks Magazijn* een algemeen publiekstijdschrift.
- 239 'Schets in pastel', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1935 - 1 (Januari - Juni). Robbers had het al veel eerder aangenomen. Als couleur locale koos Clara voor 'die barre, door de zon geblakerde kleine ontginning midden in de hei... een herinnering aan mijn Drents-Groningse logeerpartij. [...] Toen ik het schreef was het, of ik dat bedwelmend leven opdiepte uit mezelf. Ik dacht niet aan iemand, die ik gekend had. [...] Niet wat ze beleven is tragisch, maar dat het kleine, wezenlooze, vreugdelooze vegeteren al hun leven is. [...] Ik voel wel juist deze tragiek van het laag-bij-de-grondse, dat zijn eigen armoe niet eens beseft.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 240 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 februari 1935.
- 241 'De tantes' in *De Stem*, najaar 1936, p. 1161-1175. *De Stem*, dat bij de oprichting tot doel had 'zooveel mogelijk werk te brengen van nog onbekende of weinig bekende jongeren', verscheen van 1921 tot 1941. Zie o.a.: 'Deze *Stem* gaf velerlei vertier. Het artikel over Menno ter Braak, waar ik het erg mee eens was natuurlijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 maart 1936.
- 242 *Zij: Maandblad voor de vrouw* verscheen sinds 1916 afzonderlijk en als bijlage bij *Morks' Magazijn*. Beide tijdschriften waren royaal geïllustreerde maandbladen. Alex Rutten, 'Goedkoop, Groot, Geïllustreerd: Literatuurkritiek en publieksbemiddeling

- in *Morks' Magazijn* (1910-1942) en 'Zij': *Maandblad voor de vrouw* (1916-1942)', in: *Nederlandse Letterkunde* 18/3 (2013), p. 161-178.
- 243 Het verhaal 'Een man' in de editie van februari 1935. De collectie van de Koninklijke Bibliotheek is niet compleet, het is mogelijk dat Clare meer verhalen voor het tijdschrift schreef. *Van Houtens Eigen Tijdschrift* was niet in de winkel te koop en het was ook niet mogelijk om een abonnement af te sluiten. Veel bekende Nederlandse geleerden, schrijvers en kunstenaars werkten voor het tijdschrift. Zo leverden onder andere Felix Timmermans en Rie Cramer, Elco M. ten Harmsen van den Beek, Jeanne Reyneke van Stuwe en C.M. van Hille-Gaerthé bijdragen. De artikelen behandelen de Nederlandse literatuur, kunst, steden en natuur. Er was ook een vaste rubriek 'Voor onze kinderen' met sprookjes, liedjes en spelletjes. www.kb.nl.
- 244 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 februari 1935.
- 245 Bijvoorbeeld: 'Het wonder', in: *Oké*, januari 1938, p. 36-41. 'De heldin', in: *Oké*, april 1939, p. 15-17. *Nova. Ellerman's nieuw magazine* werd uitgegeven door A.J.G. Strenght en Allert de Lange in Amsterdam. Het verscheen van 1926 tot 1931. *Astra. Geïllustreerd maandschrift* werd uitgegeven door Firma Holdert & Co in Amsterdam van 1923 tot 1942 en van 1946 tot 1949 (www.tijdschriftstudies.nl). 'Verleden zag ik een verhaaltje van Rie Cramer in *Astra*, dat duidelijk meer was dan de rest. Heb je niets voor *Astra*? En denk aan de *Rotterdammer*.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 juli 1935. Monica Soeting zegt dat ze over het tijdschrift *Nova* geen enkele informatie kon vinden. Monica Soeting, 'Interviewtje spelen. De autobiografieën van Cissy van Marxveldt en Emmy Belinfante-Belinfante', in: *De Parelduiker* 17/1 (2012), p. 43-56 (noot 9).
- 246 Klaver 1979, p. 69. In de Indische krant *Sumatra Post* van 26 oktober 1940 verscheen 'Het Pleintje van de Duizend Wonderen'.
- 247 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 en 2 maart 1934.
- 248 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1935.
- 249 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935. Het verhaal over 'het mannetje in de kruidenierswinkel en de Rizolienne' is teruggevonden in Clare's nalatenschap, maar voor zover bekend nooit gepubliceerd.
- 250 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 februari 1935.
- 251 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 maart 1935.
- 252 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 februari 1935.
- 253 'Lili en de windhond', in: *De Groene*, 2 november 1935, p. 11. Het leverde dertig gulden op. Frans Coenen aan Clara Klaver, 17 oktober 1935.
- 254 'Ik schreef korte verhalen, die je wel lezen mag, als je wilt. Als je me niet erg uitlacht.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 oktober 1933.
- 255 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1933.
- 256 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1934.
- 257 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 maart 1935. 'Misschien plaatsen alle kranten haastig mijn verhalen, als straks het boek uit is. Wie weet! Kon ik nu "konijn" maar schrijven hè?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 januari 1935.
- 258 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 259 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 en 2 maart 1934.
- 260 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 en 13 mei 1934. 'Maar hij heeft er natuurlijk geen erg in, dat ik werkelijk iets te tikken heb en ik wil niet weer iemand in vertrouwen nemen. Het voornaamste is ook maar, dat ik het leer.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 261 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 februari 1934 en 18 juli 1934.
- 262 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 januari 1935 en 1 maart 1935.
- 263 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934.
- 264 Het Pygmalion-effect, of Rosenthal-effect, is de benaming voor de ervaring dat hoge verwachtingen van een leider tot betere prestaties leiden.
- 265 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 april 1935.
- 266 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
- 267 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935. Voor een lezer uit de 21^e eeuw is dit een 'onfeministische' opmerking. Schrijfster Emmy van Lohorst schreef op een soortgelijke nederige en smekende toon aan haar minnaar Martinus Nijhoff. 'Ze wil voor hem zorgen, kousen stoppen desnoods, als ze hem maar kan zien.' Marja Pruis, *De Nijhoffs of de gevolgen van een huwelijk*. Amsterdam, 1999, p. 131.
- 268 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 mei 1934.
- 269 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
- 270 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 271 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934. 'Kunstmatic is dit in ieder geval niet. Wel dwaas en onbezonnen misschien. Het dochttertje van 16 zal je hebben, hoor schat.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934. Ze publiceerde het verhaal nooit, het typescript bewaarde ze wel (LM). De complete opzet voor het verhaal schreef ze al eerder in Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1934.
- 272 'Het begin en eind is aardig en goed. De middenmoot lijkt me veel minder. Dat bloemen glimlachen is al precair en niet origineel. Maar 't kan ermee door. Dat die glimlach echter op zijn eentje door de wereld spookt en "onoverwinnelijk" blijkt, is heusch gezocht en gekunsteld. Op de manier van Henr. van Eyck. En ook die "man der wet" is te veel of overbodig, dus hinderlijk. Een schoolmeester van hout is genoeg.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 december 1934.
- 273 'Ook bij sommige stukken van *Mallemolen* had ik ditzelfde bange gevoel, dat het wel bespottelijk zou zijn. Dat was het verdriet... mijn eigen verdriet, zoo als ik het binnen in me voelde. Toevallig vielen de woorden zoo goed uit, dat je ze begrijpen kon. Het had even goed anders kunnen zijn. Het had even goed onecht en banaal en sentimenteel kunnen lijken. Echt gevoel brengt lang niet altijd de echte woorden mee.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 december 1934.
- 274 Bulthuis 1985, p. 69.
- 275 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934. Zie ook: 'Vreemde mensen zijn eigenlijk alle mensen behalve jij. Als ik er wat veel van zien moet, maakt het me moe en melancholiek. Op dezelfde manier als ik dat word van uit logeren zijn.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1935.
- 276 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 februari 1936. Eind 1935 wilde Coenen haar laten kennismaken met mevrouw G.J. Werumeus Buning-Ensink. 'Pop' was de echtgenote van de letterkundige J.W.F. Werumeus Buning, maar het echtpaar leefde sinds circa 1930 gescheiden. Ook die ontmoeting hield Clara af: 'Ik denk eigenlijk niet, dat jij zoo zeer tussen Pop Buning en mij zou staan als tussen Betty en mij, als we elkaar ontmoeten. Maar het is toch beter het niet te doen, geloof ik. Ik zal altijd degene die met belangstelling en iets van warmte mij tegemoet komt, teleur moeten stellen. Ik kan niet open zijn... niet mezelf ongeremd geven in zulke vriendschappen. Ik ben alleen maar een welwillende, maar zeer gereserveerde dame dan. Helemaal niet de Klaartje van de boeken.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1935. Pop Buning vertaalde (kinder)boeken en bewerkte onder andere van Vera Figner, *Nacht over Rusland* (1931).
- 277 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1933.
- 278 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 april 1934. Zie ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 augustus 1934.
- 279 Volgens Fre Dommissie in haar inleiding bij de tentoonstelling van Luite Klaver in Utrecht in 1954 (LM).
- 280 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 281 Clara Klaver aan Frans Coenen 1 april 1934. Zie ook: 'Ik denk dat vader vreselijk lijdt onder dit samen met tante Bertha uit zijn. Hij wil tenminste met alle geweld naar huis, hoewel zij graag wat langer gebleven was.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 oktober 1934. Een jaar later: 'Tante Bertha is in deze blanke wereld alleen het zwarte schaap. Ze was niets aardig, mopperig, voor mij naar en alsof ze voortdurend tekort gedaan werd. Ik denk, dat Lien haar niet genoeg waardeert. Dat is dan ook grievend.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 juni 1935.
- 282 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 augustus 1934.
- 283 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 oktober 1934.
- 284 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1934. De Vrinds gaven f50, Dick en Ina Klaver f25. Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 april 1935.
- 285 Clara Klaver aan Frans Coenen, 28 september 1934.
- 286 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 september 1934. Coenen vond Van Oncks schetsje niet onaardig, maar publiceerde het niet.
- 287 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 mei 1934. Waarschijnlijk had Hans van Onck een vaste baan bij de gemeente Rotterdam, als assistent van mr. Jacques Dutilh (1884-1960), die vanaf 1927 liberaal gemeenteraadslid van Rotterdam was. Van Onck had gefraudeerd op deze werkplek of in de voorbereidingen voor een zomerkamp voor onbemiddelde jongemannen in Hattum in het voorjaar van 1934. Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 maart 1934 en 10 mei 1934. In ieder geval verloor Van Onck in de zomer van 1934 zijn baan. In 1935 hield hij zich volgens Clara bezig met smokkelarij.
- 288 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 289 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1934.
- 290 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934. Waarschijnlijk had Van Onck op het Gymnasium Erasmianum gezeten. Van Onck probeerde vaak aan te pappen met Clara: 'Mij heeft hij ditmaal niet gevraagd voor minnares. Hij heeft er ook genoeg, geloof ik, al weet ik nooit helemaal wat Waarheit und Dichtung is in zijn verhalen.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 12-13 mei 1934.
- 291 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 oktober

1934. In september 1934 logeerde Clara een week bij haar zus in Rotterdam, de scheiding was net aangevraagd. 'Ze kunnen zelfs geen steun krijgen. Hans niet, omdat hij zijn betrekking door eigen schuld verloren heeft en Lien niet, omdat ze een vrouw is. Zoo is de wet. Er is niets aan te doen.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 september 1934.
- 292 Clara bracht de kerstdagen van 1934 bij Lien én Hans door. Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 december 1934.
- 293 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 mei 1935.
- 294 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 juni 1935.
- 295 Dick was op 22 februari 1933 getrouwd met Geziena Jonker. Van 24 juni 1932 tot 2 juni 1938 woonde hij in Rotterdam op de Taxisstraat 11B. Hij kreeg drie dochters: Gerarda Jacoba (Gerda, 1935), Geertje Leni (Leny, 1938) en Ina Clara (Ineke, 1944).
- 296 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
- 297 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 november 1934.
- 298 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934.
- 299 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. Zie ook Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 juni 1934.
- 300 'Of ze ook seksuele relaties gehad hebben, weet ik niet. Op dat terrein was Clare erg gesloten.' Klaver 1979, p. 42.
- 301 Luite en Bertha lazen trots en met plezier Clara's roman *Avontuur*. 'Ook mijn *Avontuur* heeft hij met veel interesse gelezen en nu zit tante Bertha erin begraven. Ze vindt het natuurlijk prachtig.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 augustus 1934.
- 302 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 december 1934.
- 303 'Vind je grote families niet vaak om je gruwelijk te ergeren met hun familiejargon en hun eeuwig quasi-geestig gekibbel. Ik ga dood als ik er in verkeren moet en word nijdig als ik van ze lees.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 oktober 1934.
- 304 De erfenis van tante Ella, de weduwe van Da Doyers broer Jaap. Er kwam ook nog geld uit de erfenis van haar oom Johan, rente van een hypotheek die was opgelopen: f92,68. Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934.
- 305 'Maandag komt Anne bij me, mijn nichtje. Vanmorgen kreeg ik een brief. Ze wou, als ik weg kon komen, ergens in de stad met me gaan eten. Het zou wel een gebeurtenis voor me zijn en ik ben blij, dat ik mijn mantel en hoedje nu juist heb. Anders zou ik me zoo vreselijk armelijk gevoeld hebben.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934. Clara kreeg f10 en later nog een keer f25 van Anne. Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 mei 1934 en 11 mei 1934.
- 306 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 mei 1934.
- 307 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 september 1934.
- 308 'Dit heb ik nu te leen gevraagd en ik voel me betrouwbaarder als ik het ook terug geef. Als ik dan weer eens wat van je leen, heb je ook niet een gevoel: dat zie ik nooit terug. Anders word ik net als vader of Hans.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1932.
- 309 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. Zie ook Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 juni 1934.
- 310 'Trouwens, al jouw familie is ... schilderachtig...' Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 november 1934.
- 311 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1932.
- 312 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1935. 'O ja, Alie heeft een zoon. In drie uur was alles gebeurd en ze maakt het best.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 313 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1934.
- 314 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1932.
- 315 'Harry vroeg me f16 te leen. Hij kon de huur niet bij elkaar krijgen. Ik heb hem f5 gegeven wat eigenlijk nog teveel is, want het is helemaal zijn eigen schuld.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 november 1935. Op een aparte bladzijde in haar kasboek hield Clara bij wat Harry van haar leende en wanneer ze het terugkreeg.
- 316 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1932.
- 317 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 juli 1935. 'Vanmorgen, toen ik Harry weer ruim drie gulden gaf voor sigaren, die Wim voor hem verkocht had, dacht ik, dat ik eigenlijk wel thee en koffie zou kunnen verkopen in plaats van kamers verhuren. Maar dat is toch eigenlijk ook weer niets voor mij. Ik zou veel te veel uit huis moeten en daar erg treurig van worden. Dus toch maar niet.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1936.
- 318 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 november 1934.
- 319 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 november 1934.
- 320 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 juli 1934.
- 321 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 322 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1934.
- 323 Clara Klaver aan Frans Coenen 8 juni 1933. Alie noemde zich ook wel 'Puck'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 324 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 oktober 1934.
- 325 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 november 1934.
- 326 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934.
- 327 'Zoo is het dan toch wel de vinger Gods zeker en zal ik me moeten oproeren tot een zoo grote activiteit als voor verhuizen vereist wordt.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 november 1933.
- 328 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 november 1933.
- 329 Clara verwerkte haar ervaringen met de 'meneer van het woningbureau' in het ongepubliceerde verhaal 'Huizen zien'. Typoscript (LM).
- 330 Voor het nieuwe huis werd geïnformeerd of Clara Klaver wel gunstig bekendstond. Ze vond het onaangenaam dat er in haar privéaangelegenheden werd gesnuffeld. Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 november 1933.
- 331 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 5 juli 1937, Klaver 1979, p. 67.
- 332 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 39.
- 333 *Huisjes van kaarten*, p. 19.
- 334 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 juni 1935.
- 335 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1933.
- 336 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1933.
- 337 'Ik vind het zoo prettig, dat je erom geeft, hoe mijn huis is, liefste. Net of het dan toch een beetje van ons samen is, ook al ben je er maar een enkele keer. Nu ik het zoo prettig ga vinden om te leven, wil ik ook graag dat mijn huis aardig wordt. Om dit gaf ik niet. Ik was al verslagen, toen ik er in kwam.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 november 1933.
- 338 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 40.
- 339 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 340 Clara was ruimdenkender dan de meeste hospita's: 'Ik schijn altijd zonderlinge mensen tot me te trekken. Een neger, een Griek, een damesstrijkje, heel wat wonderlijke pensionisten logeerden op dat bovenhuis.' (knipselarchief LM). Clara's adres staat niet in de Utrechtse adresboeken bij de beroepsenspersions.
- 341 Woningkaarten Gemeente Utrecht 1910-1936.
- 342 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934 en 24 februari 1934.
- 343 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 mei 1934.
- 344 Clara speelde een bemiddelende rol tussen de bezorgde familie van het meisje en de Griekse familie.
- 345 Voordides was actief bij atletiekvereniging Hellas en deed aan polsstok hoogspringen, tienkamp en kogelstoten. Zie o.a. *Utrechts Nieuwsblad*, 27 augustus 1934 en *Utrechts Nieuwsblad*, 1 juni 1935.
- 346 Clara aan haar zuster Eveline, 3 februari 1936, Klaver 1979, p. 51-52.
- 347 Clara Klaver aan Frans Coenen, 31 maart 1935.
- 348 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 april 1934. Waarschijnlijk deelde Annema zijn kamer af en toe met zijn medestudent klassieke talen meneer Van der Horst, die ook op de Rembrandtkade bij Clara had gewoond.
- 349 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 350 Annema's verloofde kwam geregeld theedrinken bij Clara. Annema had een motorfiets en nodigde Clara bijvoorbeeld uit mee te rijden als hij toch naar Rotterdam moest. Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 november 1935.
- 351 Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 mei 1935.
- 352 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 mei 1935. De toon is schertsend, maar ook dominant (en bijbels): 'Maar als het ooit tot dat Erge kwam, meisje, dan krijg je toch een pak slaag, dat je in geen drie volle dagen zitten kunt. Want Ik, de Heer, wensch geen concurrentie voorloopig op dit gebied, al is dit gebied ook maar klein, dat ik het met de hand bedekken kan. Reden temeer om daar onbetwist te blijven heerschen. Zelfs Wim... Als ik je nu hier bij mij had – en dat wou ik – sloeg ik je de billen roodgloeiend, omdat ik op 't moment zelfs dien vagen mede-dinger niet verdraag. Hoeveel minder dien Anderen!' Zie ook bijvoorbeeld: 'Je weet, ik heb meer van die primitieve neiginkjes, een beetje jaloezie bijv. die ik dan met wellust toelaat, op sadistische wijze. Maar dieper in is er nooit een spoor van onstemdheid. Ik wil Klaartje zoo als ze is en begeer haar eigenlijk alleen goed te doen, dat het materiele leven haar alvast dragelijker wordt.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 april 1935.
- 353 'De nieuwe komt met ontbijt en koffie drinken, maar zonder middageten. Dat is eigenlijk wel prettig en ik houd er niet zoo heel veel minder van over. f35 kreeg ik van hem en van allemaal nu f50. Die f15 verkook ik heusch wel; alleen eet ik dan zelf ook mee.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 mei 1934.
- 354 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934. Zie ook Clara aan Eveline Klaver, 27 september 1936, Klaver 1979, p. 60-61. Verheij gaf veel extra kosten omdat hij zorgeloos met elektriciteit omsprong: 'Eigenlijk houd ik op die manier maar een schijntje over van die f20 die hij me betaalt en heb voor erg weinig geld veel ongerief.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 januari 1935.
- 355 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1935.
- 356 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 oktober 1934

- en Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1934.
- 357 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 358 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 359 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 juni 1934.
- 360 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 361 'In je brieven klinkt een nieuwe toon van een beetje heusch verlangen. En als jij even deze toon aanslaat, trilt alles in mij mee.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 september 1934.
- 362 Frans Coenen aan Clara Klaver, 28 maart 1935.
- 363 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 februari 1935.
- 364 Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 maart 1935.
- 365 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 april 1935.
- 366 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1934.
- ### HOOFDSTUK 7
- 1 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 maart 1936.
 - 2 'Onder professionalisering versta ik de ontwikkeling van activiteiten tot een volledige dagtaak om te voorzien in het eigen levensonderhoud; "de pogingen van een beroepsgroepering de maatschappelijke betekenis van het eigen beroep in overeenstemming met de eigenvoorstelling ervan aanvaard te krijgen", onder andere door legitimering en "het toenemen van het aantal beroepen met een kwalificerende beroepsvereniging die de toegang tot het beroep en de beroepspraktijk tracht te regelen".' Ton van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914', in: Gillis J. Dorleijn en K. van Rees, *De productie van literatuur*. Nijmegen, 2006, p. 35.
 - 3 Joanne Shattock (red.), *Women and literature in Britain 1800-1900*. Cambridge, 2001. Veel voorbeelden geeft ook Joanna Russ, *Andere levens, andere letteren*. Amsterdam, 1985.
 - 4 Pseudoniem van Maria Louise Ramé. F.L. Bastet, 'Ouida en Louis Couperus', in: *Maatstaf* 30/4 (1982), p. 1-27.
 - 5 Mineke van Essen, 'Meisjes en hun onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw', in: Ellen Offers, *Vrouwen wegen wetenschap*. Groningen, 1991, p. 87-97.
 - 6 De beschrijving van de Nederlandse 'damesschrijfster' als sociologisch en literair type en de waardering van het oeuvre van schrijvende vrouwen in dit hoofdstuk is – tenzij anders aangegeven – gebaseerd op Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam, 1992. E. van Boven, 'Schrijven als beroep', in: *Boekman Cahier* 47 (2001), p. 23-31. Erica van Boven, 'De eeuwige verbinding van schrijfsters, massa's en middelmaat', in: *De Gids* 168/9 (2000), p. 688-696. Erica van Boven, "'Laat ons het geestelijk leven": de elite en de publieksliteratuur in het interbellum', in: Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum, 2009, p. 45-70. Aagje Swinnen, *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 2006. Prinssen en Vermij 1990. Maaikje Meijer, *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam, 1988. A. Meulenbelt (sam.), *Wie weegt de woorden. De auteur en haar werk*. Amsterdam, 1985. Petra Veeger, *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig*. Delft, 1996. Lenny Vos, *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse veld*. Groningen, 2008. Bel en Vaessens 2010. Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, 1993.
 - 7 Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1900-1945*. Amsterdam, 2015, p. 136.
 - 8 Een lange opsomming in Van Boven 1992, p. 10-11. Van Boven stopte voor haar onderzoek bij 1930 en nam daardoor Clare Lennart niet mee in haar overzicht.
 - 9 Clara Eggink, geciteerd in Vermij 1994, p. 24. De vertaling verscheen onder de titel *Kostbaar gif* bij Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur in 1931, met een inleiding van Augusta de Wit. De vertaling leverde het echtpaar Bloem-Eggink f577,50 op en kostte Bloem meer dan twee jaar, zodat de uitgever hem 'ongelooflijke slofheid' verweet. Slijper 2007, p. 202-20.
 - 10 Van Boven 1992, p. 16.
 - 11 Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1932.
 - 12 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 januari 1933.
 - 13 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 januari 1933.
 - 14 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 januari 1933.
 - 15 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
 - 16 Chr. Halbach kwam 25 januari 1929 en ze vertrok 29 augustus 1929 naar Keulen. Woningkaarten Utrecht.
 - 17 'Ik beschreef er de volksbuurt, waar ik toen woonde en gaf er door de mond van de 'ik' uit het verhaal commentaar op. Waarheid en fantasie ranken er grillig dooreen.' *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
 - 18 'Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954. 'Maar gedeeltelijk mijn werkelijke vader hoor'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
 - 19 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1932.
 - 20 *Mallemolen*, p. 121.
 - 21 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1933.
 - 22 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933. Ze noteerde het citaat van Algernon Charles Swinburne in haar 'gedichtenschrift' (LM): 'From too much love of living / From hope and fear set free / We thank with brief thanksgiving / Whatever gods may be / That no life lives for ever / That dead men rise up never / That even the weariest river / Winds somewhere safe to sea.'
 - 23 Bekend waren de kinderboekenseries, bijvoorbeeld *Ons Boekenplankje*, 'Een Nieuwe goedkoop Bibliotheek voor Jongens en Meisjes'.
 - 24 'De schrijfster staat aan den uitgever het recht af tot publicatie in boekvorm van haar boek, voorlooppig getiteld HET LEVEN VAN ALLE DAG, in een oplage van 1200 exemplaren, nadat zoo mogelijk dit geheele werk in afleveringen is verschenen in het tijdschrift Groot Nederland, een uitgave van den uitgever.'
 - 25 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 november 1933.
 - 26 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933.
 - 27 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1932.
 - 28 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 november 1933.
 - 29 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933.
 - 30 Clara Klaver aan Frans Coenen 24 november 1933.
 - 31 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 december 1934.
 - 32 Reymenants 2006. Zie ook: Erica van Boven, 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 309-326. Russ 1985, p. 38.
 - 33 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 november 1933.
 - 34 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1933.
 - 35 Frans Coenen aan Clara Klaver 3 november 1933 en 6 november 1933.
 - 36 'Toen Frans Coenen mijn eerste verhaal opnam in *Groot Nederland*, wilde ik om allerlei redenen een schuilnaam hebben. Door te spelen met mijn tweede naam, Helena, kwam ik tot Lennart.' De Ceulaer 1966, p. 77. Het is niet aannemelijk dat Clara de letterlap verzon voor Frans Coenen.
 - 37 *Algemeen Dagblad*, 1971 (knipselcollectie LM). De voornaam Clare kan Engels uitgesproken worden en dat doen ook velen. Waarschijnlijk zei ze zelf 'Klaar Lénart'. Vanaf deze paragraaf gebruik ik in de biografie en de noten de benaming Clare Lennart in plaats van Clara Klaver.
 - 38 'Mallemolen' in: *Groot Nederland* 1934, juli t/m december, p. 8-27, 128-155, 252-274, 356-366, 435-449 en 527-554.
 - 39 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934.
 - 40 Pol Kleijn, 'De zaak-Onnes', in: Endt 1960, p. 42.
 - 41 Klaver 1979, p. 46.
 - 42 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 december 1932.
 - 43 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 juni 1934.
 - 44 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1934. Mogelijk gaf Clare haar hoofdpersoon bewust de voornaam van Marie Anne (Marian) Tellegen.
 - 45 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger', in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
 - 46 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 augustus 1934.
 - 47 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 juli 1934.
 - 48 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 / 28 oktober 1934.
 - 49 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 augustus 1934.
 - 50 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 augustus 1934.
 - 51 *Avontuur*, p. 24-27.
 - 52 *Avontuur*, p. 228.
 - 53 'Ze willen ook een lijst van titels... 'Avontuur' vinden ze niet bijzonder geslaagd.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 september 1934. *Avontuur* heette aanvankelijk *Vreemd Avontuur*. Clare schreef zelf een synopsis / aanbiedingstekst voor *Vreemd Avontuur* in het manuscript van *De blauwe horizon* (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, signatuur Ltk 1980, Universiteitsbibliotheek Leiden). Door het weglaten van het woord 'vreemd', leek de titel wel meer op de bundel *Avontuurtjes* van Carry van Bruggen (1922) en Top Naeffs verhalenbundel *Klein Avontuur* (1928).
 - 54 'Mallemolen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954. Anja de Feijter introduceerde de term 'historisch debuut' om aan te geven dat een werk eerder werd geschreven dan het officiële debuut. Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*. Amsterdam,

- 2004, p. 225.
- 55 Klaver 1979, p. 39-49. 'Er staat: een druk van minstens 1500 en hoogstens 2000 exemplaren. Dat betekent natuurlijk in de praktijk 2000.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934. Contract 10 november 1934.
- 56 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 oktober 1934. 'Taï zeide mij, dat zij ongeveer 400 ontvangen had, dus net als jij, maar haar oplage bedroeg maar 1000 ex.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 november 1934.
- 57 De eerste drukproef van *Avontuur* kreeg ze half november. Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 58 De uitgevers buiten het succes van *Avontuur* commercieel uit. Toen *Mallemolen* begin 1936 van de persen rolde, drukten ze op de titelpagina 'Clare Lennart, Schrijfster van *Avontuur*'. Citaten uit positieve recensies van *Avontuur* sierden de binnenflappen van het stofomslag. Het omslag van *Mallemolen* vond Clare Lennart ook niet goed. Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1935. Ik heb geen exemplaar van *Mallemolen* met het stofomslag teruggevonden.
- 59 'die het boek dat hij versieren moest blijkbaar of zeer slecht of... in 't geheel niet had gelezen, toen hij te tekenen begon', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1935 – 1 (anoniem, waarschijnlijk Herman Robbers). Mr. E. Elias vond het boek 'in een vrij-ordinaar, althans zeer banaal kleejdje gestoken en dat zou, op 't uiterlijk afgaande, doen denken dat 't van die voor een redelijk mensch onmogelijk te appreciëren kiosk-lectuur bevat.' *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 juli 1935. Willem Backer was een Nederlands illustrator, kunstschilder, aquarellist en boekbandontwerper. Het omslag van *Avontuur* stamt uit zijn beginnersperiode. Ik heb geen enkel exemplaar van *Avontuur* met dit omslag terug kunnen vinden. Op 3 november 1935 schreef Clare Lennart aan Eveline over *Avontuur*: 'Dat wordt in alle mogelijke kritieken zeer geprezen, maar allemaal zeggen ze iets van het meer dan afschuwelijke omslag. Warendorf zal wel woest zijn. Ik denk dat hij me alleen daarom niet graag meer ziet. Ik herinner hem zoo aan deze afdwaling van zijn smaak.' Klaver 1979, p. 47.
- 60 Clara Eggink, *Critisch Bulletin* 6, oktober 1935, p. 296.
- 61 Frans Coenen, *Groot Nederland*, september 1935, p. 335.
- 62 Van Herpen 2002-a, p. 29. Het citaat siert ook het omslag van de eerste druk van de ingenaade editie van *Mallemolen*.
- 63 *De Gooi- en Eemlander* (24 juni 1935) trok ook de vergelijking met Henriëtte van Eyk die 'in dit genre veel betere dingen heeft gepresteerd'.
- 64 *Boekenschouw. Geïllustreerd letterkundig maandblad* 29/2, 15 juni 1935. Recensie van *Avontuur* in *Nederland* 87 (1935), p. 605 (waarschijnlijk door J. Mullemeister).
- 65 Clara Eggink, 'Nostalgie naar een jeugd', in: *Het Nieuwe Boek*, februari 1963.
- 66 Wellicht wist hij toch wie er achter het pseudoniem zat. Volgens Dommissie 1965, p. 18, was Maurits Uyldert bevriend met Clare's ouders. Clare schreef zelf aan Hans Warren (17 februari 1972) dat 'Maurits Uildert' haar moeder kende uit de kring rond Maurits van der Valk. Maurits Uyldert was o.a. redacteur voor letteren en toneel bij het *Algemeen Handelsblad* (van 1923 tot 1946). Hij was een dichter uit de kring van 'De Beweging' en prozaschrijver, o.a. van een studie over Albert Verwey.
- 67 Coenen schreef op 30 juli 1935 over het omslag van *Mallemolen*: 'En overigens heb je gelijk; hoe schreeuwend hoe mooier. Doodjammer van de teekening. Want ik vreesch, dat toch je vaders wijziging hem niet voldoen zal. En 't beste zal nog een lijntekening zijn.'
- 68 Clara Eggink in *Critisch Bulletin* 7, oktober 1936, p. 1012-1013.
- 69 *Utrechts Nieuwsblad*, 8 augustus 1936.
- 70 Ongedateerd knipsel (knipselarchief LM).
- 71 *Utrechts Nieuwsblad*, 24 juni 1936.
- 72 In literatuurgeschiedenissen wordt op deze 'thematische leemte' gewezen. Zie voor een overzicht en verklaring Harry Scholten (inl.), *Voor wie de Lutinebel luidt. Verhalen uit de crisistijd 1930-1940*. Baarn, 1982, p. 7-21. In deze bundel is Clare Lennart de enige vrouwelijke auteur.
- 73 Klaver 1979, p. 47.
- 74 Clara Eggink, *Critisch Bulletin* 6, oktober 1935, p. 296.
- 75 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 76 'Nu zal ik hard voor je aan het boek gaan werken. Dan leef ik toch een beetje voor je. Ik bedoel eigenlijk: dan heb ik iets echts dat ik je geven kan.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 77 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1936.
- 78 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 79 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 mei 1934.
- 80 Clara Klaver aan Frans Coenen 15 april 1934. In de brief van 20 april 1933 vertelde ze Coenen het verhaal over het huwelijk van haar ouders, vrijwel exact zoals ze het in het tweede deel van *De blauwe horizon* heeft opgeschreven. Luite en Da Klaver fascineerden hem: 'Je vader- en moederroman is werkelijk heel pathetisch, de moeder vooral, met haar levenslang derven en verlangen. En haar onbewustheid. Er zijn wel vele, vele mensen, voor wie het leven maar een schamel beetje oplevert van het matelooze dat elk kind zich hoopt en denkt.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 april 1933.
- 81 Clare introduceerde oom Emile in het eerste hoofdstuk en liet hem in het laatste hoofdstuk sterven. Dan zet de neergang van Lili in.
- 82 Coenen was geïntrigeerd door de portrettering van de katachtige, indolente Sylvia, de vrouw van 'Maurice Lion': 'Lieverd, kan je mij Silvie niet eens laten ontmoeten? Ik wil haar graag kennen.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 30 september 1935.
- 83 In het manuscript (signatuur Ltk 1980) gaat deel één naadloos over in deel twee, op dezelfde bladzijde in dezelfde ductus (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 84 Clara Klaver aan Frans Coenen, 30 juni 1935.
- 85 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 november 1935.
- 86 Clare Lennart deelde Coenens naturalistische visie op erfelijkheid, die ze uitwerkte in de roman: 'Het moet toch wel een wonderlijk erfdeel zijn schat, dit verlangen naar een absolute, al het andere wegvagende liefde. Ik heb mijn moeder eigenlijk alleen verslagen en teleurgesteld gekend. Dat wou met haar aard dan zeggen: zich verliezend in het oogenblik, zooveel mogelijk het oogenblik genietend, wat ook wel kon, omdat het niet zoo lang meer hoefde. [...] Eens moet ze toch wel een groot verlangen en grote verwachtingen gekend hebben. Bij Lien is het allemaal veel vager. Of er is een veel lichter fond van levensliefde, waardoor ze een zekere onkwetsbaarheid heeft. In vader en Dick is niets van dit heimwee. Die leven in zichzelf als binnen de muren van een vesting. Alleen mijn melancholie is vreemd, mijn altijd het ongeluk voorvoelen. Waar ik die vandaan heb weet ik niet. Van de onbekende voorouder waarschijnlijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1935.
- 87 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 april 1935.
- 88 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 februari 1936.
- 89 Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 en 28 oktober 1934.
- 90 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 februari 1936.
- 91 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1936.
- 92 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 93 Het AVRO boekenhalfuurtje was populair, ook Clare luisterde er graag naar. De groep rond *Forum*, zoals Jan Greshoff, beseftte dat de massamedia een normverschuiving teweeg zouden brengen, waarbij actualiteit als kwaliteit zou gaan gelden. Jan van Herpen schrijft dat het een vergissing zou zijn te menen dat Ritter dit principe niet deelde. 'Hij was een man met té veel smaak, met té veel cultureel besef en eruditie om daarover anders te denken. Maar zijn temperament was ingesteld op verzoening en compromissen; er was in hem een sterk element van het educatief idealisme.' *Een schrijver in geen perkje passend. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Jan Greshoff (1910-1953)*. Bezorgd en van aant. voorz. door Jan J. van Herpen en met een nawoord van Pierre H. Dubois. Leiden, 1991.
- 94 Van Herpen 2002-a, p. 9. Zie ook: J.J. van Herpen (ed.), *Een geest die iets te zeggen had. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Frans Coenen 1916-1936*. Leiden, 1992.
- 95 Van Herpen 2002-a, p. 9.
- 96 'Ik kende in heel Utrecht twee figuren uit de letterkundige wereld, namelijk dr. Ritter en Jaap Romijn voornoemd. Dr. Ritter wilde mijn boek *Avontuur* bespreken en hoorde toevallig van Frans Coenen met wie hij bevriend was, dat ik in Utrecht woonde. Hij schreef me toen een brief, geadresseerd aan 'De weledelgeboren Vrouwe Clare Lennart' en vroeg om een onderhoud. Dat onderhoud had plaats bij hem thuis en later sprak ik hem zo nu en dan. Soms las hij me fragmenten voor van een roman waaraan hij bezig was en vroeg zulk soort dingen als 'Kan een vrouw zo denken?' Lezing over Cees Crone (LM).
- 97 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 december 1933. Waarschijnlijk is 'Steendistels' de titel van een, niet onder die naam gepubliceerd, kort verhaal. Eva Raedt-de Canter vond Ritter 'charmant, ook al "doet" hij niets, hij meent 't altijd zoo bijzonder goed en is zoo naief. En ik mag hem ook wel lijden'. Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 november 1933.
- 98 P.H. Ritter besprak *Avontuur* in *De Nederlandse Bibliographie* van juni 1935 en in juli 1936 in hetzelfde blad *Mallemolen*.
- 99 Titel van het manuscript in: Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 13 februari 1938. Van Herpen 2002-b, p. 43.
- 100 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 februari 1936.
- 101 Clara Klaver aan haar zuster Eveline, 3 februari 1936. Klaver 1979, p. 51-52.
- 102 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 februari 1936.
- 103 Hoewel zulke hulpvaardigheid binnen de familie destijds misschien meer vanzelf sprak, is het toch opvallend dat Clare haar zuster liet

- delen in haar karige inkomsten.
- 104 Clara Klaver aan haar zuster Eveline, 15 maart 1936. Klaver 1979, p. 53.
- 105 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1936.
- 106 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 februari 1936. 'Als ik het niet tot een goed einde breng, moet Johnnie het maar proberen.' Waarschijnlijk bedoelde zij John van Snellenberg, sinds 1935 de partner van Tai Aagen-Moro, die publiceerde onder de naam John Redwood.
- 107 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1936.
- 108 Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 13 februari 1938. Van Herpen 2002-b, p. 43.
- 109 Bulthuis 1985, p. 37. Zie ook: Merijn de Boer, 'Onzichtbare toeheiders! Dr. P.H. Ritter jr. en zijn samenwerking met uitgevers', in: *De Parelduiker* 15/3 (2010), p. 25-42.
- 110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1935.
- 111 Frans Coenen aan Clara Klaver, 12 mei 1935. Coenens eigen roman *Onpersoonlijke herinneringen* kwam in 1936 bij Bruna uit.
- 112 Bruna's *Voor de coupé* liep tussen 1893 en 1920 en was expliciet bedoeld als treinlectuur. Het aantal vrouwelijke auteurs in deze reeks is opvallend hoog. Het eerste deeltje van *Voor de coupé* was het verhaal *Boete* van Louise Stratenus, die vele afleveringen van de reeks zou vullen, al dan niet onder pseudoniem. Het laatste bekende deeltje (nummer 298) is *Haar laatste betrekking* van Thérèse Hoven uit 1918. Louise Stratenus en Therese Hoven zijn beiden vergeten schrijfsters (en vertaalsters) die vele romans publiceerden. Blog op www.kb.nl.
- 113 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 augustus 1935. Eva Raedt-de Canter publiceerde haar *Vrouwengevangenis* in 1935 bij Bruna.
- 114 Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 oktober 1935.
- 115 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 oktober 1935. 'Ik geloof dat er zooveel gevoeligheden zijn tussen Betty en mij, dat we elkaar liever niet zoo erg zouden moeten benaderen, speciaal op dit gebied van de literatuur. Ik vind haar voorstel bijzonder lief en edelmoedig. Ik zelf zou zeker zoo niet zijn, als de rollen omgekeerd waren. [...] Betty kan nooit werkelijk verlangen, dat het mij goed gaat... wel een beetje goed... maar niet té goed. Zeker niet dat ik op een of andere tijd meer succes zou hebben dan zij.'
- 116 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 oktober 1935.
- 117 Frans Coenen aan Clara Klaver, 11 oktober 1935.
- 118 Clara Klaver aan Frans Coenen, 25 november 1935.
- 119 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 maart 1936.
- 120 Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 februari 1936. Na de onderhandelingen over de oplage van *Avontuur* schreef Coenen al: 'Wat een onbetrouwbare klets is zoo'n jonge W. toch. En eigenlijk dom, want als hij weet dat jij mij en Betty kent, begrijpt hij ook, dat veel van zijn opsnijerij geen doel kan treffen en wat voor zin heeft 't dan. Enfin, je weet nu tenminste ineens wat uitgevers zijn.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 november 1934.
- 121 Frans Coenen aan Clara Klaver 23 februari 1936.
- 122 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 augustus 1933. 'Ik kan ook andere schrijven, maar niet van vliegmachines en autopeds en zo.'
- 123 Clare stuurde het meisjesboek in voor de tweede prijsvraag van Van Holkema & Warendorf voor manuscripten voor hun serie *Bekroonde Boeken* voor jongens en meisjes. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 februari 1932. Dat Clare niets won in deze prijsvraag was (mede) de aanleiding voor haar eerste brief aan Frans Coenen. De eerste prijsvraag van Van Holkema & Warendorf in 1928 was een succes geweest en in 1932 kwamen er 150 manuscripten binnen. In de jury voor het beste meisjesboek zaten Emmy van Lokhorst, Willy Pétilion en Marie Schmitz en zij kozen *Beroepsfilm* van R.W. Doodewaard-Godschalk. Toin Duijx en Joke Linders, '1914-1940 Van boekenplankje tot prijsvraag', in: *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten, 1991, p. 44-50.
- 124 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933. Kluitman had in 1891 *Uit het leven van Dik Trom* van C. Joh. Kieviet uitgegeven en is nog steeds succesvol als uitgeverij van kinderboeken.
- 125 Meerdere fabrikanten gaven boeken ten geschenke aan hun kopers. Bijvoorbeeld de Koeken Beschuitfabriek voorh. G. Hille & Zoon in Zaandam die eind jaren dertig samenwerkte met uitgeverij Van Holkema & Warendorf. De natuuralbums van Verkade zijn al genoemd in hoofdstuk 1. Jamfabriek De Betuwe maakte furore met het fruitbaasje Flipje Tiel, wiens belevenissen gevolgd konden worden in de Flipposcoop of in albums die in ruil voor bonnen verkrijgbaar waren. Duijx en Linders 1991, p. 70-71.
- 126 H.F.W. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe*. Rotterdam, 1981, p. 187-188.
- 127 De Piggelmee-boeken waren zo populair dat er – na 1945 – vervolgdelen verschenen. Ook de boekuitgave van de stripverhalen over *Bulletje en Bonestaak* van A.M. de Jong & George van Raemdonck was een succes.
- 128 Clare's achternicht C.M. van Hille-Gaerthé schreef *Zomerland*, dat werd geïllustreerd door Rie Cramer. Aan de reeks meisjesboeken werkte o.a. ook Jeanne Reyneke van Stuwe mee met *De hoogste prijs*, een 'oorspronkelijk meisjesboek voor den leeftijd van 14-17' uit 1933. Leni Saris, vooral na 1945 heel productief, schreef voor Van Nelle *Villa Zonneschijn* in 1938.
- 129 'Wat gek zal het zijn dat meisjesboek gedrukt te zien. Het is mijn eerstgeborene. Het zal wel raar zijn het nu weer te lezen. Er is veel jeugdgeschiedenis in. De val der kwekerij en het drama van de kweekschool. Maar niet zoals je het voor volwassenen schrijven zou natuurlijk.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935.
- 130 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 maart 1935
- 131 Dit pseudoniem is niet nader geïdentificeerd. De Koninklijke Bibliotheek bezit geen andere boeken van deze illustrator.
- 132 Zie ook Soeting 2012. Na hun huwelijk stopten de meeste vrouwen met betaalde arbeid buitenshuis. In Nederland werkte in de jaren dertig nog geen vijf procent van de gehuwde vrouwen.
- 133 In vooroorlogse meisjesboeken komt de liefde vaak pas aan het slot als een duveltje uit een doosje. Pas vanaf de jaren vijftig draait de plot voluit om de liefde. Bea Ros, 'Bakvissen waren we, maar leuke bakvissen', in: *Lessen* 8/1 (2013), p. 12-15.
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 maart 1935.
- 135 'Zeven heuvelen', het recreatiegebied waar Freddy en Roelf naartoe gaan, heette aanvankelijk 'Montferland', maar Van Nelle was bang dat daardoor de locatie van de Rijksskweekschool te goed te traceren was.
- 136 Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 april 1935.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 maart 1935.
- 138 *De Tweelingzusters* (1933) en *Mollie's problemen* (1934). Van 1933 tot 1940 was Willy Pétilion hoofdredacteur van het maandblad *Meisjesleven*.
- 139 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935. Zie ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 februari 1936: 'Je denkt wel eens, dat de hedendaagsche jeugd (ik meende van 12-16) die zoo wereldwijs en nuchter en zakelijk schijnt te zijn, tenminste dit soort onwaarsachtige, onbenulligheid niet meer slikken zal. Maar ze doen het toch zeker nog wel. Mijn meisjesboek is heusch een parel vergeleken hierbij. En toch wordt dit misschien wel mooier gevonden.'
- 140 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1935.
- 141 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 december 1935. Volgens Valerie Sanders onderhandelden de Victorian Writers niet alleen om het geld zelf, maar vooral omdat ze als professional gezien wilden worden. Valerie Sanders, 'Women, fiction and the marketplace', in: Shattock 2001, p. 146.
- 142 Clara schreef in 1935 zelf ook een filmscenario voor een wedstrijd, dat niet bewaard is gebleven. Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 oktober 1935.
- 143 Zo'n netwerk wordt ook wel 'sociaal kapitaal' genoemd. Pierre Bourdieu omschrijft de dynamiek van het literaire veld in termen van strijd. In de voortdurende strijd tussen machthebbers (orthodoxen) in het literaire veld en nieuwkomers (heterodoxen), die de macht proberen te veroveren, worden de dominante principes in het veld (wat is literatuur? wat is schrijverschap?) uitgedaagd, afgebroken, bijgesteld, geherdefinieerd. Maar alleen legitieme spelers, dit is, zij die over voldoende kapitaal beschikken en een aantal belangen met de machthebbers delen, kunnen aan de strijd deelnemen. Keymenants 2006. Zie: Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Cambridge, 1993.
- 144 Van Boven 1992, p. 11. Het is karakteristiek voor de meeste vrouwelijke auteurs dat zij een individuele positie kozen, ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de literaire traditie.
- 145 Er is misschien een parallel te trekken met de tachtig jaar oudere Britse schrijfster George Eliot (Mary Ann Evans), die samen leefde met de gehuwde George Lewes. Volgens Virginia Woolf was George Eliot zich pijnlijk bewust van haar onaanvaardbare sociale positie. 'Ik zou graag willen dat iedereen begrijpt dat ik nooit iemand zou uitnodigen mij te komen bezoeken die niet zelf om een uitnodiging had gevraagd.' Virginia Woolf dacht dat George Eliot daardoor de mogelijkheid verloor om op voet van gelijkheid met haar soortgenoten om te gaan zonder bijzondere aandacht te trekken. Het nadeel dat George Eliot daardoor ondervond als romanschrijfster zou aanzienlijk zijn. Virginia Woolf, *Schrijvende vrouwen*. Samengesteld en van een inleiding voorzien door Michèle Barret. Amsterdam, 1981, p. 17. Waarschijnlijk heeft Clare het essay van Virginia Woolf, *A room of one's own*, niet gelezen bij de verschijning in 1928, maar pas in de Penguin-editie van 1945. 'De geniale zuster van Shakespeare', in: *Elseviers Weekblad*, 2 februari 1957, p. 35.
- 146 Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1933.
- 147 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 januari 1933.
- 148 Coenen stimuleerde zulke ontmoetingen, maar Clara ging er nooit op in. 'Betty zei dat ze je een paar maal gevraagd had eens over te

- komen, maar je had er nooit op geantwoord.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 6 juli 1934. Het is niet bekend of Clare Lennart en Eva Raedt-de Canter elkaar na 1945 ontmoetten op bijeenkomsten van letterkundigen.
- 149 Zie ook Ton H.M. van Schaik, *Zoenen in het hanengescrei. Een letterkundige wandeling door Utrecht*. Utrecht, 2004, p. 48. Die functie heeft het terras van Flora tot ver in de jaren vijftig behouden. De journalisten van het *Utrechts Nieuwsblad* kwamen er veel en Clare Lennart besprak er haar Boekenweekgeschenk van 1955, *Op schrijversvoeten door Nederland*. Café Flora speelt ook een rol in *Kasteel te huur*.
- 150 Zie o.a. Niels Bokhove, *Awaters spoor: Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff*. Amsterdam, 2010, p. 77.
- 151 Lezing over Cees Crone (LM).
- 152 Proost 1958, p. 191. Proost citeert Greshoff uit A. v.d. Veen, ‘In gesprek met J. Greshoff. Herinneringen van een tijdschriftredacteur’, in: *Den Gulden Winckel*, november 1938, p. 7. Het tweede deel van het vraaggesprek verscheen in december 1938, p. 7-10.
- 153 Sjoerd van Faassen (ed.), *Wat een degradatie, om van een Forum op een blad vol wijven terecht te komen! Briefwisseling over de reorganisatie van Groot Nederland in 1935. Briefwisseling tussen Menno ter Braak, Frans Coenen, J. Greshoff, Van Holkema & Warendorf, H. Marsman en S. Vestdijk over de reorganisatie van het letterkundig maandschrift Groot Nederland in 1935*. Den Haag/Amsterdam, 1996, p. 18.
- 154 Proost 1958, p. 191.
- 155 Zelfs Coenens doorgaans kritiekloze biografie Proost schreef: ‘In *Groot Nederland* werden zijn besprekingen wel eens te veel aankondigingen die deels ook wel ongeschreven hadden kunnen blijven.’ Proost 1958, p. 229.
- 156 Annie Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*. Amsterdam, 1984, p. 68.
- 157 M.E.H. Warendorf aan Frans Coenen, 30 oktober 1934, met een cc aan Jan Greshoff.
- 158 Volgens Clare hield Top Naeff zich in *Groot Nederland* ‘lang niet slecht naast Greshoff en Vestdijk. Wat ze schrijft is veel minder bizar, maar toch wel veel levendiger. Het is voor mijn gevoel wat te breed uitgemeten, wat al te veel gedetailleerd soms. Maar het houdt je toch wel vast door de menselijkheid.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 159 Menno ter Braak, ‘Uit en toch in de rij. Top Naeff: *Een Huis in de Rij*’, in: *Verzameld werk*. Deel 5, 1949, p. 638-643, www.mennoterbraak.nl.
- 160 Proost 1958, p. 191.
- 161 Fontijn en Lodders 1981, p. 215-218. Coenen schreef zelf aan Clara dat hij nauwelijks onderscheid zag, c.q. maakte tussen de verschillende tijdschriften. Hij had helemaal ‘zoo geen gevoel voor zulke onderscheidingen, schijnt het, geen zin voor het meer of min belangwekkende. Ik vind alles gelijkelijk belangrijk, geloof ik, of niet. Werkelijk schelen kunnen mij die dingen nooit. Maar dat is een hinderlijk gemis van aandoening, als je journalist wilt zijn.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 oktober 1935.
- 162 J. Greshoff aan Menno ter Braak, 6 december 1935. Van Faassen 1996, p. 87, 88.
- 163 Menno ter Braak aan J. Greshoff, 15 december 1935. Van Faassen 1996, p. 90. Menno ter Braak aan J. Greshoff, 21 oktober 1935: ‘Wat C.[oenen] tegen mij heeft, laat mij ten slotte ijskoud; misschien is het wel, dat ik hem eens ernstig vernachelde over zijn adoratie voor Taye Aagje Moro. Gelukkig dat zijn antipathie precies klopte met mijn neiging om voorlopig redactieverantwoordelijkheid te schuwen. De tactiek van Coenen lijkt mij overigens duidelijk genoeg; hij wilde door zijn ouwehoeren en uitstellen aan de reformatie ontsnappen om zijn wanbeheer met zijn harem rustig voort te zetten.’ Van Faassen 1996, p. 64. In 1932 had Ter Braak Coenen een ‘beroeps-pruttelaar’ genoemd. Menno ter Braak aan E. du Perron, 25 juni 1932, www.mennoterbraak.nl.
- 164 S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*. Den Haag, 1961, p. 90.
- 165 ‘Ik zou zeggen: laat met Januari 1936 meteen een nieuwe wind waaien, en met des te minder scrupules, waar Coenen jullie die loer gedraaid heeft van dat opnemen van Clare Lennart. Ga vooral niet zeggen: ‘ik heb er genoeg van en Eva’, nu je, met Vestdijk samen en met de uitgevers achter je, *de sterkste bent*. Een overwinning van Coenen is smeerderij tegenover de literatuur; het is nu mooi genoeg geweest dat hij 20 jaar een blad heeft kunnen verpesten; nu hij helemaal seniel wordt, moet het maar uit zijn. Het spijt me nu erg dat ik uit misplaatst medelijden dat stuk van me (over hem en Eva) heb laten schrappen.’ Eddy du Perron aan Jan Greshoff, 23 december 1935, www.eduperron.nl.
- 166 ‘Lieverd, ik sprak van krachten, die latent waren. Jouw analyse van Tai’s boeken is er een staal van. Ik zou deze verduidelijking zoo in mijn critiek kunnen gebruiken, met dezelfde woorden. Als ik ’t doe, zal ik je droits d’auteur moeten betalen, want de idee is van jou en de zegging opperbest. Zoo voel ik ’t ook en had ’t mij nog niet zoo gezegd.’ Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 mei 1934. In *Groot Nederland* (eerste helft 1934, p. 566-567) besprak Coenen *Twee-één* van Tai Aagen-Moro: ‘Zeer de moeite waard en zoo iets vreemds verschijnt hier maar zelden.’
- 167 Frans Coenen aan Clara Klaver, 12 april 1935.
- 168 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
- 169 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 februari 1936. ‘Ik vind mijn eigen schrijven altijd iets onbeholpens hebben. Anderen vinden woorden en zinswendingen, waar ik nooit op zou zijn gekomen. Het is, geloof ik, dat ik precies schrijf, zoals ik praat. Dat kan soms wel een zekere charme hebben natuurlijk. Maar in artikelen doet het zoo kinderlijk aan. Niemand zal ooit echt geloven dat ik knap ben en er maar heusch iets van weet, dunkt me. En al is het dan niet zoo, dat behoren ze toch te geloven.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 februari 1936.
- 170 Bijvoorbeeld: ‘het was leuk dat mijn “Hundert Tage” [van Joseph Roth] kritiekje je zoo goed van pas kwam. Ik ben benieuwd of het in jouw bewerking te lezen is. Eigenlijk weet ik niet eens precies meer, wat ik ervan schreef. Ik voel me wel geveleid ook, dat je zoo vertrouwt, maar vind het toch wat angstig. Want dit is een heusche kritiek met je naam eronder. En als je het boek nu eens heelemaal anders vond dan ik! Betty vond het toch ook heelemaal niet mooi.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936. Ze schreef uitvoerig over *Hundert Tage* op 8 december 1935.
- 171 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935. Zie ook: ‘Laat mij maar leelijke boeken voor je lezen, schat. Dan kun je al die dingen opschrijven, die ik zoo graag wil horen. Je bent veel wijzer dan al die domme mensen, die nu schrijven. Die willen alleen maar laten zien hoe knap ze zelf zijn en daardoor zijn ze niet wijs, maar waanwijs. Ze zouden zichzelf eerst moeten vergeten, maar dat kunnen ze niet.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 april 1935.
- 172 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1935.
- 173 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 januari 1936.
- 174 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 februari 1936.
- 175 ‘De blauwe horizon’ in: *Groot Nederland* december 1935, p. 573-591 (eerste en tweede hoofdstuk van de roman *De blauwe horizon*). ‘Winters maanlicht’ [fragment uit *De blauwe horizon*] in *Groot Nederland*, januari 1936, p. 47-65.
- 176 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 januari 1936.
- 177 Na de dood van Frans Coenen op 23 juni 1936. Daarna vroeg Eva Raedt-de Canter, zoals tevoren, geregeld aan P.H. Ritter om opdrachten. Van Herpen 2002-b. Publicaties van Liesje van der Hoek of ‘E.S.’ na 1936 heb ik niet kunnen vinden.
- 178 Van Boven 2009, p. 45.
- 179 Ook Menno ter Braak zag een parallel met het Verenigd Koninkrijk: ‘Niet in alle landen heeft zich het verschijnsel ‘schrijvende Vrouw’, die meestal uit dameskringen voortkomt, zo sterk (onevenredig sterk, mag ik wel zeggen) ontwikkeld als in ons land. In Engeland is het proces misschien te vergelijken met dat bij ons, maar in Duitsland en Frankrijk is het stellig geheel anders.’ Menno ter Braak, ‘Le chemin des dames’, geciteerd naar *Verzameld werk*. Deel 5 (1949), citaat op p. 205, www.mennoterbraak.nl.
- 180 De metafoor ‘empty field’ is geïntroduceerd door Gaye Tuchman om de roman in het negentiende-eeuwse Engeland te beschrijven. Van Boven 2009, p. 12 verwijst naar: Gaye Tuchman, ‘The case of the disappearing Lady novelists’, in: *Edging women out. Victorian novelists, publishers and social change*. New Haven/Londen, 1989, p. 203-218.
- 181 Erica van Boven, ‘Het tijdperk van de damesroman’, in: Offers 1991, p. 98-114. Ik heb geen systematisch onderzoek gedaan naar Frans Coenens recensies van romans van vrouwelijke auteurs.
- 182 Anthonie Donker, ‘Romancières’, in: *Critisch Bulletin* 1, 1930, p. 65-67. Na 1945 werd *De blauwe horizon* in soortgelijke stigmatiserende handwerkt termen afgebrand door de Noord-Nederlandse recensent Willem Diemer. Hij voelde zich beledigd dat het ‘juweel van typografie’ een ‘draak’ bleek te zijn: ‘Nu komt de schrijfster langzamerhand tot de ontdekking dat haar tweede breikous ook afraakt, én dat er wèrkelijk niets meer te bedenken valt zonder in al te opvallende herhalingen te verdwalen. Welaan, nog gauw even de heldin laten sterven, twee recht één draadje, vijf averecht met een omslag, en – de kous is klaar. Er is wel weer voor gezorgd dat er een dochtertje overbleef, waarover ze straks gezellig een derde stel pennen zal kunnen opzetten.’ Willem Diemer, ‘Maar blauwblauw laten’, in: *Dagwerk 1948-1958. Proeve van een Noordoonstnederlandse literaire kritiek*. Groningen, 1958, p. 105-112. Diemer had zijn opstel in portefeuille gehouden, zodat zijn tirade pas in 1958 in boekvorm verscheen en nauwelijks invloed op de verkoop had. Het is niet bekend of Clare zijn boek gelezen heeft.
- 183 Mirjam van Hengel definieert de auteurs van ‘damesromans’ als vrouwen die schrijven ‘in een verflauwde naturalistische traditie’ over door de gevestigde orde als ‘onbenullig

- en banaal' gediskwalificeerde 'typisch vrouwelijke' onderwerpen. Mirjam van Hengel, 'Verguisd, vergeeld en vergeten. Cornélie Noordwal en de 'damesroman'', in: *Voors, tijdschrift voor letteren* 11/2 (1993), p. 100, 102, 105. Zie ook de nuancerende reactie van Wim Tigges op Van Hengels artikel: "Bespottelijk toch, die maatschappij". De tragi-komische Haagse romans van Cornélie Noordwal', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32 (2014), p. 1-9.
- 184 In een bespreking van Josine Reuling, *Sara Verhout* (1932) en Josine Reuling, *Intermezzo Met Ernst* (1934). Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en vertoog* 1. Amsterdam, 1958, p. 413.
- 185 De waardering van ongebundelde verhalen is slecht te meten. Ik heb slechts één korte vermelding gevonden: 'Ik las vanavond nota bene mijn eigen naam in het *Utrechts dagblad*. Gekke situatie als je het niet gewend bent. Men noemde mijn stukje in *Groot Nederland* een navrante schets.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1933.
- 186 Na 1945 dook de term 'damesschrijfster' wel regelmatig op in besprekingen van het werk van Clare Lennart, maar dan meestal in positieve zin omdat de recensenten haar romans juist geen 'damesromans' vonden. Behalve in recensies over *Twintig ramen aan de straat*: 'Rond hen allen heeft Clare Lennart op haar bekwame manier haar verhaal geweven tot een boek ontstond dat vaag doet denken aan een damesroman maar dat zich als geheel gewoon gezellig laat lezen.' *Friese koerier*, 8 januari 1966. 'Een vlak boek dat bijna een damesroman is.' *Trouw*, 20 november 1965. Een voorbeeld uit de *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*: 'Het persoonlijk karakter van haar proza, dat men met zijn mengeling van weemoed en ironie, neo-romantisch zou kunnen noemen, verheft haar romans boven die van de meeste 'damesschrijfsters'.' C. Buddingh, *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*. Utrecht / Amsterdam, 1954, p. 428. Zie ook: 'Haar werk staat boven dat van de meeste damesschrijfsters.' *De Tijd*, 14 augustus 1954 (in een bespreking van de *Schrijversalmanak* voor het jaar 1953).
- 187 Van Boven gebruikt de termen 'collectieve uitsluiting'. Zie ook Bel 2015, p. 641.
- 188 Van Boven 1992, p. 9.
- 189 De 'damesromans' waren bestellers bovenaan in publieksenquêtes naar het beste boek. De sprinkhanen graasden dus het gras voor de voeten van mannelijke auteurs weg. Zie ook Bel 2015, p. 692-694 over 'Le chemin des dames'.
- 190 Hij besprak Marie Schmitz: *Als een Bloem in den Wind*, Josine Reuling, *Intermezzo met Ernst*, Eva Raedt-de Canter, *Ons Anneke* en Tai Aagen-Moro, *Onmondig Genie*.
- 191 Fragmenten uit *Onmondig genie* verschenen in *Groot Nederland* 1934 (eerste halfjaar), p. 207-227 en p. 327-347.
- 192 Menno ter Braak, *Verzameld werk. Deel 5*. Amsterdam, 1949, p. 204, www.mennoterbraak.nl.
- 193 'Ina Boudier soms even. Juist dat kleine boekje "De straat" heeft me van al wat ze schreef het diepste geraakt.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 juni 1934. Dit is een reactie op de zin van Menno ter Braak: 'Trouwens, zowel Eva van Carry van Bruggen als *De Straat* van Ina Boudier-Bakker hebben kwaliteiten, die buiten de damesroman liggen.'
- 194 Elsbeth Etty, 'In de vrouwenkamer', in: *NRC*, 25 januari 2008. Marianne Philips schreef Menno ter Braak op 13 december 1934 naar aanleiding van zijn recensie van *Bruiloft in Europa*: 'Bestaat er voor de Nederlandse Schrijfsportkampioenschappen een bijzonder dames-en herenclassement? [...] Moet ik begrijpen dat ook jij een seksueel-geïnduceerde waardebeoordeling hebt ingevoerd?' Zo ja, dan wilde zij weten hoe het zat met haar 'plaatsing in toekomstige matches'. Ter Braak schreef terug dat hij Philips tot het betere genre rekende, maar dat zij dat in haar laatste boek virtuoos had weten te verbergen. Breedt Bruyn 1998, p. 61.
- 195 Bel 2015, p. 696-697. Meijer stelt dat Romein-Verschoor het 'vernederend gebruik van de vrouw als metafoor voor het verouderde en geminachte in mannen' in recensies door mannen geheel niet bekritiseert. Maaike Meijer, '16 juni 1937: Annie Romein-Verschoor krijgt de dr. Wijnaendts Francken-prijs voor *Vrouwenspiegel*. De schrijvende vrouw en de kritiek', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur; een geschiedenis*. Groningen, 1993, p. 682-689.
- 196 Bel 2015, p. 139.
- 197 Clare Lennart over *Stille wegen* van E.S.: 'Levensnegatie', in: *Groot Nederland*, juni 1934, p. 549.
- 198 'Ik las *De man zonder uniform* van Willy Corsari. Ik nam het, omdat Albert Helman er prijzend over schreef, naar aanleiding van een ander boek trouwens. Ik wou ook wel eens weten, welk vrouwenboek hij nu wel mooi vond.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934.
- 199 Hannemieke Stamperius, *Vrouwen en literatuur. Een inleiding*. Amsterdam, 1980, p. 32.
- 200 Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 maart 1934.
- 201 Clare reflecteerde in haar correspondentie met Coenen ook uitgebreid op romans van Jo van Ammers-Küller, Top Naeff en Marie Schmitz.
- 202 *Vrouwengevangenis* is het op waarheid gebaseerde verhaal van een communistische kunstenaar, Helen Ernst (1904-1948), die vanwege haar politieke ideeën in de gevangenis was gekomen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 april 1935.
- 203 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 januari 1935. Clara schreef ook op 8, 11, en 15 december 1934 aan Coenen over *Bruiloft in Europa* van Marianne Philips.
- 204 *De Groene Amsterdammer*, 26 november 1932, p. 5.
- 205 Frans Coenen aan Clara Klaver, 22 november 1932. Algemeen wordt aangenomen dat Carry's dood zelfgekozen was.
- 206 Wolf 1980.
- 207 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1932.
- 208 Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*. Amsterdam, 2006, p. 79.
- 209 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1932. Clara zocht altijd naar de stem van de auteur in het werk: 'Was dat Carry? Of alleen even uit het boek?'. In *Eva* probeerde Van Bruggen de theorie over de lichamelijke en geestelijke liefde te weerleggen die Van Eeden had verkondigd in *Johannes Viator. Het boek van de liefde*. Daarover schreef ze de beroemde zinnen: 'Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed.' In haar verlangen naar een eenheidservaring probeert Eva juist tegenstellingen, zoals die tussen lichaam en geest, te overwinnen, aldus J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet: de levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen, 1993.
- 210 Carry van Bruggen schreef: 'Als ik erover nadenk, dan heb ik eigenlijk het meeste beleefd voor mijn veertiende jaar. Die tijd is het meest met mij vergroeid, dat komt ook naar voren in mijn kleine schetsen, waarvoor de gebeurtenissen en voorvallen uit mijn kinderjaren, uit mijn ouderlijk milieu en mijn directe omgeving steeds opnieuw materiaal leveren.' Geciteerd naar Fontijn en Schouten 1978, p. 25. Ook Eva Raedt-de Canter verwerkte veel jeugdhervindingen in haar werk.
- 211 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1935. Zie ook: 'dat mijn gevoel de kracht is, waarop ik leef en dat het ook gebieden bestrijkt die doorgaans aan het verstand worden overgelaten of in ieder geval grotendeels verstandelijk benaderd worden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936.
- 212 'Ik ben zoo bang, dat je me dan al vreemder gaat vinden. Dat je dan al meer van me buiten je gaat stellen.' Clare schrapte in haar emotie een heel vel en haalde een regel door; dat deed ze nooit eerder in haar brieven aan Coenen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1935.
- 213 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juli 1935.
- 214 Frans Coenen aan Clara Klaver, 20 juni 1935.
- 215 Frans Coenen aan Clara Klaver, 25 augustus 1933.
- 216 Van Bruggen 1970, noot 28.
- 217 Sander Bink op de website rond1900.nu. Van Deyssel sabelde het boek neer in *Tweemaandelijksch Tijdschrift* 6/5 (1900), p. 198-229.
- 218 Samenvatting overgenomen uit de masterscriptie 'Literaire Jugendstil, een verkenning van Nederlands proza rond 1900' door Nienke Timmers (Leiden, 20 mei 2010), p. 44-47. Citaat uit *Stille wegen* op p. 178.
- 219 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 januari 1935.
- 220 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 221 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934. Er zit een hiaat in de correspondentie van Clara Klaver aan Frans Coenen, van december 1933 tot 20 februari 1934. Wat zij precies schreef over E.S. is verloren gegaan.
- 222 'Wat nu "Gebroken licht" je doen zal? Ik weet het nog maar vaag. Het is niet vrolijker dan "Stille Wegen". Misschien ook geen boek dat voor jou heel goed is.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 19 februari 1934.
- 223 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 februari 1934.
- 224 'Levensnegatie'. Bespreking van twee romans van E.S., *Stille Wegen* en *Gebroken Licht*, in *Groot Nederland*, juni 1934, p. 548-561. Clare schreef uitvoerig over de draaikolk van angst die *Stille Wegen* bij haar veroorzaakte (p. 551). In *De blauwe horizon* keerde het woord 'negatie' terug, p. 274 en p. 277: 'En nu, deze derde maal, nu hij haar achterliet in deze stemming van negatie, waarop ze verder en verder af zou drijven. Zij zou geen hand meer uitsteken, naar de voorbijvlietende levensstroom.'
- 225 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 april 1934.
- 226 Frans Coenen aan Clara Klaver, 8 juni 1934. Coenen hintte met die 'jaloezie' waarschijnlijk op Liesje van der Hoek die, uitgerekend onder het ongetwijfeld door Coenen aangedragen pseudoniem E.S., kritieken schreef in *Groot Nederland*.
- 227 Frans Coenen aan Clara Klaver, 24 mei 1934.
- 228 Recensie van *New Grub Street* door Johannes van der Sluis op www.tzum.info, 5 juni

2015. In *Kasteel te huur* (p. 59-60) werkt de hoofdpersoon, Vera, als vertaalster en tikt de memoires uit van een oude dame.
- 229 Volgens Rico Bulthuis was de crisis van de jaren dertig ‘een spook dat mijn leeftijdgenoten nooit met rust laat. We hoeven het woord ‘werkloos’ maar in de krant te lezen, of we voelen ons weer onveilig en vernederd.’ Rico Bulthuis, *De dagen na donderdag. Aantekeningen uit de crisisjaren*. Amsterdam / Antwerpen, 1975, p. 7. Henri Knap schreef: ‘Voor wie van 1930 tot 1945 bewust heeft geleefd, kan het daarna nooit meer helemaal licht, helemaal zonnig worden.’ Scholten 1982, p. 7.
- 230 Over Jan Mens schreef Clare Lennart later met instemming dat hij in *Mensen zonder geld* (1938) de strijd van zijn personages tegen het opgeven van het burgerlijk fatsoen ‘heroïsch’ weergaf. Willem Brandt, Dr. J.J. Buskes, A. Den Doollaard, Jan Willem Hofstra etc., *65 Jaar Mens onder Mensen. Overpeinzingen en ontboezemingen bij de vijfenzestigste verjaardag van Jan Mens*. Utrecht, 1963, p. 16-18.
- 231 Kalmthout 2006, p. 42.
- 232 Huisman 2008, p. 322.
- 233 Zie ook Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 42: ‘Als ik het geld niet nodig had, zou ik wel van alles verzinnen, maar niets opschrijven.’
- 234 ‘Mallemlen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid’, in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954. Een vrijwel gelijkluidend citaat staat in ‘De post’ uit *Scheepjes van papier*, p. 150: ‘Mijn eerste verhaal stuurde ik nog weg zoals je een lot neemt in de loterij, zonder de kans te zullen winnen au sérieux te nemen. Toen bracht de post me op een wintermorgen een doodgewone briefkaart, beschreven met een dun, vooroverhellend handschrift. Het was het bericht dat mijn verhaal was aangenomen.’ Hans Edinga schreef: ‘inmiddels was zij serieus begonnen te schrijven; niet zozeer uit roeping of obsederende behoefte, maar simpelweg voor de bijverdienste. Het genoegeen, dat zij er bij vlagen aan beleefde, was prettige bijzaak.’ Edinga 1974, p. 77.
- 235 ‘Twee schrijfsters op de weegschaal der literatuur’, in: *Haagse Post*, 11 april 1953. Voor Menno ter Braak was schrijven voor *Oké* een doodzonde. In zijn recensie over *Kristal* schreef hij over de bijdrage van Simon Koster tussen haakjes ‘eigenlijk bestemd voor *Oké*?’. Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VI. Amsterdam, 1980, p. 523, www.mennoterbraak.nl.
- 236 Zie hierover onder meer Nico Laan, ‘De biografie, de psychoanalyse en de romantische opvatting van het kunstenaarschap’, in: Dane en Renders 2007, p. 23-38.
- 237 Van Boven 2009, p. 69.
- 238 Ab Visser, met wie Clara na 1945 samenwerkte in de serie *Mixed Pickles*, schreef een boekje over broodschrijvende journalisten met de veelzeggende titel *Leven van de pen*. Den Haag, 1965. Pierre H. Dubois, ‘Werd Couperus onderbetaald?’, in: *Maatstaf* 11/3-4 (1963-1964), p. 233.
- 239 Van der Zijl 2002, p. 234.
- 240 Gerard Reve: ‘Mijn artistieke bevrijding kwam toen ik besepte dat je geen profeet bent maar een vakman die bepaalde koopwaar levert. Ik wil een eerlijk zakenman zijn die zijn klanten het allerbeste geeft dat hij kan maken zodat hij zich over de rest van zijn product niet hoeft te schamen. De rest is onzin. Ik heb een winkel. Al het andere is aanstellerij en grootspraak.’ Gerard Reve, *In gesprek: interviews*. Baarn, 1983, p. 109.
- 241 Tot 1914 werden in het Nederlands schrijvende auteurs zo karig betaald voor hun oorspronkelijke literaire werk, dat ze er niet van konden leven. Van Kalmthout 2006.
- 242 Gé Vaartjes, *Herman de Man. Een biografie*. Soesterberg, 1999, p. 232.
- 243 Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie*. Amsterdam / Antwerpen, 1998, p. 485.
- 244 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1934.
- 245 Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 juli 1934. Frans Coenen maakte onder andere zijn wekenlange vakantiereizen te gelde door er reisverslagen over te schrijven. Bijvoorbeeld ‘Door Zwitserland’, in: *Groot Nederland*, oktober 1934, p. 367-374.
- 246 ‘Verder lees ik nu ook de verhaaltjes van Henriëtte van Eyck. Sprookjes kun je ze niet noemen. Er is iets heel vulgairs... iets van stuiversbladen... in dit... ik zou willen zeggen... gesol. [...] Ze zou... *Christian Morgenstern* moeten lezen en in deemoed zwijgen. Dit is maar een proeve van kritiek alleen voor jou. In werkelijkheid moet ze misschien geld verdienen.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 september 1934.
- 247 Menno ter Braak nam het vrouwen in ‘Le chemin des dames’ wél kwalijk dat zij verschillende soorten teksten schreven: ‘Een schrijfster van zo bijzondere gaven als Carry van Bruggen is toch in vele opzichten (en zeker als Justine Abbing) blijven steken in de eeuwige problematiek van het damesgenre.’
- 248 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 december 1934. Zie ook: ‘Ik ben blij, dat je ook graag wilt, dat ik de heer boven weg doe. Als het in orde komt met de weduwe [Van Nelle], durf ik het zeker.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935.
- 249 Clara Klaver aan Frans Coenen, 21 december 1934.
- 250 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935.
- 251 Zelfs als het water hoog aan de lippen stond, kwam ze niet aan haar appeltje voor de dorst, een paar effecten uit de Doyer-erfenis. ‘Toen ik nog jong was en aan het onderwijzen was verbonden, vond ik sparen eigenlijk maar onzin. Later, toen ik van de wisselvallige inkomsten van het schrijven moest leven, ben ik gaan beseffen dat het toch wel goed is als je over een bescheiden financiële reserve kunt beschikken. Ik voel mij niet veilig als ik mijn laatste cent opmaak. Ik leef niet graag van voorschotten en heb er een hekel aan bij andere mensen aan te kloppen. Dat zou mij het gevoel geven van niet langer onafhankelijk te zijn.’ ‘Zes Nederlandse vrouwen zeggen: “Sparen heeft voor iedereen bijzonder grote betekenis”’, in: *Dagblad voor Amersfoort*, 28 oktober 1955.
- 252 Volgens de flaptekst op de tweede druk schreef Coenen ‘dit sublieme boekje met de bedoeling om met de opbrengst een belastingschuld te kunnen vereffenen’. Frans Coenen, *Onpersoonlijke herinneringen*. Utrecht, [1946]. Volgens Vreeken kon de roman vanwege zijn ‘omineuze strekking’ pas na Coenens pensionering verschijnen, maar hij kan eerder zijn begonnen aan het manuscript zoals verondersteld in Wiessing 1960, p. 36, Den Boef 1998, p. 46.
- 253 Deze alinea is gebaseerd op het hoofdstuk ‘Een rustig bestaan: Museum Willet-Holthuysen onder het conservatorschap van Frans Coenen, 1895-1931’ in Vreeken 2010.
- 254 Den Boef 1998.
- 255 Frans Coenen aan Clara Klaver, 27 mei 1935.
- 256 Frans Coenen aan Clara Klaver 25 juni 1935. Van Clara zijn geen brieven tussen 23 mei en 23 juni 1935 bewaard gebleven.
- 257 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 februari 1936.
- 258 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 februari 1936. Coenen reageerde niet schriftelijk op haar kritiek.
- 259 Citaat bij nawoord I. Sitniakowsky bij de tweede druk van Frans Coenen, *Verveling*. Amsterdam, 1974. M. ter Braak, ‘De Onpersoonlijke Coenen’, in: *Het vaderland*, 18 april 1937. Fontijn en Lodders 1981 noemen *Onpersoonlijke herinneringen* juist ‘zuiverder naturalistisch dan al het vroegere werk’, p. 170.
- 260 Dat Coenen het boek aan ‘Betty’ opdroeg, kan Clare Lennart gekwetst hebben, maar omdat zijn relatie met Clare geheim was, had Coenen het boek niet aan ‘Klaartje’ op kunnen dragen. Een opdracht aan Eva Raedt-de Canter was niet pikant, zij was immers Coenens medewerkster bij *Groot Nederland*.
- 261 De roman vormde de basis voor de vierdelige televisieserie *Huis aan de gracht* van de AVRO, die in het voorjaar van 1974 werd uitgezonden.
- 262 Op het imago van het museum had de roman van Coenen geen gunstig effect. Niet voor niets schrijft Vreeken in zijn onderzoek het museum te willen ‘ontcoenen’. Paradoxaal genoeg heeft de roman het echtpaar Willet-Holthuysen en hun museum in zekere zin onsterfelijkheid bezorgd. Omgekeerd heeft Frans Coenen een deel van zijn bekendheid aan juist deze roman te danken.
- 263 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 september 1935.
- 264 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 januari 1933. Dat haar ervaringen uit het verleden haar angsten verergerden, schreef zij aan Coenen op 26 november 1932: ‘ik zit vaak in de trein met de dwaze angst, dat je er niet zijn zult en dat ik dan niet weten zal wat te doen... wachten of in eenzaamheid je huis zoeken. Het komt zeker doordat dergelijke dingen met Wim zoo vaak gebeurden.’
- 265 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 november 1934.
- 266 Clara Klaver aan Frans Coenen 10 juli 1934.
- 267 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 augustus 1935.
- 268 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 augustus 1935.
- 269 Clara Klaver aan Frans Coenen, 31 juli 1935.
- 270 Voor Frans Coenens depressies, zie Fontijn en Lodders 1981, p. 15-16.
- 271 Frans Coenen aan Clara Klaver, 26 augustus 1935.
- 272 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1933 en 4 december 1934.
- 273 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 februari 1934.
- 274 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934.
- 275 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 september 1934.
- 276 Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 juli 1934.
- 277 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1935.
- 278 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1934.
- 279 Bijvoorbeeld in Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1934. Clare beschreef uitvoering (en waarschijnlijk met kennis van Freuds ideeën over de droomduiding) haar nachtelijke dromen in haar brieven aan Frans, vooral als hij er een rol in speelde. Liesje van der Hoek en Jan Greshoff, die beiden hun relatie in de weg stonden, traden op in Clare’s dromen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 november 1934. Begin oktober 1934 had ze een paniekaanval met hysterische brieven en een huilbui in

- aanwezigheid van Coenen. Op 12 oktober was er weer rust. Ze kwam tot een analyse: 'Ik denk ook, als ik er op zou letten, dat mijn perioden van hevige dromen altijd zouden vallen met volle maan. Ik heb er wel eens opgelet vroeger en het kwam altijd uit, onverschillig of de maan in mijn kamer scheen of niet.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 oktober 1934.
- 280 Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 december 1933. Ook in de correspondentie met Marie Anne Tellegen keek Coenen in onverbloemde bewoordingen terug op seksuele ontmoetingen.
- 281 Frans Coenen aan Clara Klaver, 31 augustus 1934.
- 282 Frans Coenen aan Clara Klaver, 1 februari 1935. 'Je hebt, daarbuiten, iets straks, afwerends bedoeld ingetogens, dat inderdaad van verre op rust en positiviteit zou kunnen gelijken.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 februari 1935.
- 283 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1935. Zie ook de discussie over rede en gevoel rondom *Prometheus* hierboven.
- 284 Frans Coenen aan Clara Klaver, 7 juli 1935.
- 285 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936.
- 286 'Als ik maar niet teveel hoeft te denken, hoe jij het vinden zult. Als je maar wat ik voelde het wezenlijke vond en niet hoe ik het er uitbracht.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 november 1935.
- 287 'Waar heb je de kat "Satin" vandaan, lieverd? Uit welk boek? Het hondje Suzette zal ik je meebrengen Donderdag.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 9 december 1934.
- 288 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 december 1934.
- 289 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 februari 1935. Frou-frou heeft etymologisch de betekenis 'geritsel van (vrouwen)kleren etc.'
- 290 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 februari 1935.
- 291 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 maart 1935.
- 292 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1936
- 293 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 3 februari 1936. Klaver 1979, p. 51.
- 294 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936. Ze werkte eerst wekenlang aan het manuscript van de 'sinaasappelkoopman' Smis voor P.H. Ritter.
- 295 Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 januari 1936.
- 296 Proost 1958. Fontijn en Ladders 1981.
- 297 *Het Vaderland*, 20 april 1936.
- 298 Menno ter Braak aan J. Greshoff, 15 december 1935. Van Faasen 1996, p. 90.
- 299 'Die fantasie van Agnes over dood in bed liggen, zal me veel slapeloze uren bezorgen, lieverd. Ik geloof er niet aan als ik je zie en
- voel. Ik geloof er ook nu niet aan. Waarom zou je? Je bent zoo levend als wat.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 juni 1934.
- 300 Eddy du Perron aan Jan Greshoff, 23 december 1935. Eddy du Perron, *Brieven*. Deel 6. 1 november 1935-30 juni 1937, p. 95-96, www.eduperron.nl.
- 301 Ironisch genoeg beschuldigde Coenen Herman Robbers van soortgelijke slordigheden: 'De zaak is dat hij veel te veel wil doen, geloof ik en nu alles half doet.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 23 juni 1935 (naar aanleiding van Robbers bespreking van *Twee-Een* van Tai Aagen-Moro).
- 302 Bijvoorbeeld in Grand Hotel Coosmans in Rotterdam. Als Coenen in Zeist moest examineren, ging Clara hem soms met de tram tegemoet.
- 303 Coenen schreef bijvoorbeeld op 29 april 1935 dat hij geen geld had om te verhuizen. Coenen was ook gul voor onbekenden. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1934.
- 304 Ongedateerd briefje van Tai Aagen-Moro aan Agnes François (collectie Van Aggelen LM). In een volgend ongedateerd briefje aan Agnes is sprake van een 'grote som': 'Ik ben er zoo blij mee, want er zijn bijna geen lessen deze maand. Wat heb je me verwend! [...] Je schrijft: Frans is niet goed. Ik denk zoo vaak aan je.'
- 305 Ongedateerd briefje van Tai Aagen-Moro aan Agnes François (collectie Van Aggelen LM).
- 306 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1936.
- 307 Frans Coenen aan Clara Klaver, 16 maart 1936.
- 308 Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1936.
- 309 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 25 maart 1936, Klaver 1979, p. 54.
- 310 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1933.
- 311 Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 9 april 1936. Van Herpen 2002-b, p. 39.
- 312 Klaver 1979, p. 55.
- 313 Frans Coenen aan Eva Raedt-de Canter, 23 mei 1936 (collectie Mooij LM).
- 314 Frans Coenen aan Jan Greshoff, 29 mei 1936 (collectie Coenen LM). De metafoor komt uit het Bijbelboek Prediker.
- 315 Ongedateerde brief, Klaver 1979, p. 56. 'Ik sta wat wantrouwend tegenover al wat dokter is en wil graag weten, dat je veilig uit de klauwen van een van het soort gekomen bent.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 juni 1934.
- 316 Clara Klaver aan P.H. Ritter, 22 juni 1936. Van Herpen 2002-a, p. 12.
- 317 Manuscript *Huisjes van kaarten* (LM).
- 318 De exacte tijd van overlijden schreef Eva Raedt-de Canter op deze laatste brief die ze van Frans Coenen ontving. (collectie Mooij LM).
- 319 Top Naeff aan Frans Mijnsen, 28 juni 1936.
- Gé Vaartjes, *Rebel en dame. Een biografie van Top Naeff*. Amsterdam, 2010, p. 358.
- 320 Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 23 augustus 1937. Van Herpen 2002-b, p. 40.
- 321 Ch. Nijpels, 'Bij de gedachte aan Frans Coenen', in: *Den Gulden Winckel*, juni-juli 1936, p. 1-3.
- 322 Boelhouwer 2004, p. 15-16. Op 18 april 1936 verscheen Coenens laatste kroniek in *De Groene*.
- 323 Klaver 1979, p. 57. De bibliotheek van Coenen is geveild op dinsdag 6 oktober en woensdag 7 oktober 1936 of 1937 in Amsterdam. Ongedateerd knipsel (collectie François LM).
- 324 Het is niet bekend of Clara ook het schilderij van haar vader Luite Klaver van Frans Coenen erfde.
- 325 Zoals een opdrachtexemplaar van *Verdwaalden. Dramatische studie in drie bedrijven* door Frans Mijnsen De opdracht luidt: 'Aan mr. F. Coenen [onleesbaar] 6 aug. 1903 / Bewondering en erkentelijkheid' (LM).
- 326 Clara Klaver aan Eveline Klaver, eind juli 1936. Klaver 1979, p. 59.
- 327 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 9 juli 1936. Van Herpen 2002-a, p. 13. Voor uitgeverij Van Holkema & Warendorf was Agnes François de contactpersoon voor de afhandeling van Coenens zaken en intermediair tussen de redactie van *Groot Nederland* en Louise Coenen. Van Holkema & Warendorf aan Agnes François, 3 juli 1937.
- 328 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 16 september 1936. Van Herpen 2002-a, p. 14. Eva Raedt-de Canter bemoeide zich eveneens met Coenens literaire nalatenschap: 'Ook over het werk van Frans Coenen wilde ik uw raad inwinnen. Ik heb getracht daarvoor een uitgever te vinden, maar tot nog toe komen er voortdurend onaangenaamheden tusschen.' Eva Raedt-de Canter aan P.H. Ritter, 31 januari 1938. Van Herpen 2002-b, p. 40.
- 329 Ze hielden oppervlakkig contact tot Agnes François rond 1964 stierf.
- 330 Klaver 1979, p. 59. Wim was 'ontembaar' als hij aan het schilderen ging. Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1933.
- 331 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 maart 1935.
- 332 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 27 september 1936, Klaver 1979, p. 59-60.
- na die spanning van het wachten. Maar het is toch zeer on-vroolijk te bedenken, dat op al die onnoozele naakte negertjes de gruwelen van een technischen oorlog zullen worden uitgestort. Het is bitter wreed en souverain onrechtvaardig. Maar dat daar een wereldkrijg uit onbloeien zou, geloof ik niet. Er is te veel gevaar bij, dit geval algemeen te maken.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 4 oktober 1935.
- 3 Frans Coenen publiceerde dit artikel, vlak voor zijn dood, in het juninummer 1936 van *Groot Nederland*.
- 4 J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Derde, herziene druk, Haarlem, 1935, p. 1. Wellicht las Clare het boek voor aan Coenen tijdens zijn ziekbed.
- 5 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1935.
- 6 Uit het debat met het manuscript van de sinaasappelkoopman was wel gebleken dat P.H. Ritter een minder effectieve 'kruwagen' was dan Frans Coenen.
- 7 Op 27 augustus 1936 kwam een nieuwe huurder, Lamb. Cannegieter, in Clare's pension. Klaver 1979, p. 61-62.
- 8 Klaver 1979, p. 61. Fé van Gendringen, die in Amsterdam woonde, wordt ook genoemd in de correspondentie tussen Clare Lennart en de redactie van het tijdschrift *Oké*.
- 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936.
- 10 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 5 augustus 1937. Clare verwees naar de compositie 'Armes Waisenkind' van Robert Schumann, Opus 68 nummer 6.
- 11 A.W. Bruna aan Clara Klaver, 15 november 1937.
- 12 'Tussen mijn 20-ste en mijn 30-ste jaar – na de eerste wereldoorlog – was de Franse literatuur uit de laatste helft van de vorige eeuw voor mij een openbaring. Dus Zola, De Maupassant, de De Goncourts, in mindere mate Flaubert; ook Daudet, Pierre Loti.' Clare Lennart aan P. Brachin (ongedateerde doorslag, LM).
- 13 Zie onder andere T. Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*. Amsterdam, 1982.
- 14 Clare's moeder Da Doyer verkeerde in 1891-1892 in kringen rond Anna's broer Willem Witsen en heeft het verhaal zeker rechtstreeks van betrokkenen gehoord. Ook Frans Coenen kende het landgoed Ewijk persoonlijk. Hij kwam er regelmatig op muzikavonden. Hij eindigde zijn verhaal 'Vervreemd' uit de bundel *Bleke levens* uit 1899 met een zelfmoord door verdrinken in een vijver.
- 15 Maurits Uyldert, 'De blauwe horizon door Clare Lennart', in: *Algemeen Handelsblad*, 19 oktober 1938.

- 16 Klaver 1979, p. 49.
- 17 Bijvoorbeeld *Heeren, knechten en vrouwen* (de ‘Tavelinck-trilogie’) van Jo van Ammers-Küller uit 1934-1938.
- 18 Het tweede deel van *De blauwe horizon* kwam pas ná de Tweede Wereldoorlog uit bij A.A.M. Stols, in één band met het eerste deel.
- 19 *De Stem*, najaar 1936, p. 1161-1175. Het is aannemelijk dat Frans Coenen voor deze publicatie nog had bemiddeld tussen Dirk Coster en Clare.
- 20 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 5 augustus 1937 en Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 30 augustus 1937.
- 21 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 24 oktober 1936: ‘Estrella klinkt nog mooier – Schumann heeft haar, een of andere Estrella op muziek gezet.’
- 22 *Maanlicht*, p. 103.
- 23 Klaver 1979, p. 68. *Maanlicht*, hoofdstuk ‘Anemonenland’, p. 74-78. Voor Clare Lennart hadden anemonen, de ‘witte boskinderen’, een speciale betekenis als lentebode. Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 maart 1935.
- 24 Het sprookje van de kat en de ketel is gepubliceerd als ‘Het straatje’ in *Rouska*, p. 35-48. Clare Lennart schreef het naar aanleiding van een uitdragerswinkeltje waar een ‘geweldig grote zwarte poes’ lag. Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1934.
- 25 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 juli 1934.
- 26 Het duurde tot 1939 voor A.W. Bruna het boek uitgaaf onder de titel *Maanlicht, Een sprookje voor groote mensen*. Clare bood het ook aan uitgever Allert de Lange. Hij wilde haar wel als auteur in het fonds opnemen, maar het was uit commercieel oogpunt niet handig met een sprookje te beginnen. Allert de Lange aan Clare Lennart, 2 september 1937.
- 27 Clare Lennart had zich al afgevraagd wie een bundel sprookjes zou lezen ‘in deze tijd.’ Op 17 januari 1938 schreef ze aan uitgeverij Bigot en Van Rossem N.V. in Amsterdam dat ze haar nieuwe boek *Huisjes van kaarten* bij Nijgh & Van Ditmar ging uitgeven: ‘als u in deze omstandigheden niet voelt voor de uitgave van mijn kattenverhalen, zou ik ze graag van u terughebben.’ Bigot stuurde de bundel, die later *Rouska* zou heten, op 6 mei 1938 naar Nijgh & Van Ditmar (LM).
- 28 Frans Coenen aan Clara Klaver, 13 maart 1936.
- 29 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 februari 1935.
- 30 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1935.
- 31 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 december 1935. *Zwischenfall in Lohwinckel* is een roman van (bestsellerauteur) Vicky Baum uit 1930, vertaald als *Incident in Lohwinckel*. Clare verwees in de correspondentie met Coenen ook naar Jo van Ammers-Kühler: ‘Haar ontbreekt nu juist de muziek... de melodie. Misschien moet je zeggen: de zinnelijkheid.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 december 1935. Clare Lennart zei dat Floortje Désire het ‘prae-menselijke leven, zoals we dat vinden in de natuur’ symboliseert. *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 32 ‘En ik wou in geen geval een realistische dorpsroman schrijven als bijvoorbeeld *Wier* van Jan Campert.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936.
- 33 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 januari 1936. Joseph Roths *Die hundert Tage* verscheen in 1936 en gaat over de honderd dagen vanaf Napoleons ontsnapping van het eiland Elba en zijn terugkeer naar Frankrijk tot zijn aftreden als keizer na zijn nederlaag in de Slag bij Waterloo. Roth verbindt de levens van keizer Napoleon, wasvrouw Angelina, kleine trommelaar Pascal en de Poolse schoenmaker Wokurka op cruciale momenten met elkaar.
- 34 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 27 september 1936. Klaver 1979, p. 60.
- 35 *Tooverlantaarn*, p. 198.
- 36 *Tooverlantaarn*, p. 28.
- 37 *Tooverlantaarn*, p. 99. Clare woonde zelf ook bij een bakker (Jonker) in huis in haar onderwijzeressentijd in Olst.
- 38 *Tooverlantaarn*, p. 153.
- 39 Ze was erg benieuwd wat haar nieuwe boek zou ‘doen’ na *De blauwe horizon*. Bruna wilde de roman aanvankelijk in het voorjaar van 1937 uitgeven. Clara Klaver aan Eveline Klaver, 27 september 1936. Klaver 1979, p. 60.
- 40 *Provinciale Zwolse Overijsselse Courant*, 19 februari 1938.
- 41 H.L. in: *Het Volk*, 26 januari 1938.
- 42 Clara Eggink: ‘Twee verrassingen’, in: *Critisch Bulletin*, 1938, p. 101-103.
- 43 Clara Eggink in: *Critisch Bulletin*, oktober 1935, p. 296.
- 44 *De straat* verscheen in 1924. Vianen stond model voor dit stadje. Ina Boudier-Bakker schreef overigens ook een verhalenbundel met de titel *Tooverlantaarn* (1929).
- 45 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 27 oktober 1937. Van Herpen 2002-a, p. 15. Aan Frans Coenen schreef Clare dat ze *Welkom schandaal* heel aardig vond: ‘Vanaf het standpunt van de werkelijkheid-mensch heeft hij dit oude... je zou kunnen zeggen “Verzonken” stadje gezien. Hij heeft er tegenaan gekeken en er een charmant verhaaltje van verteld. Het onderwerp heeft me zoo getroffen, dat ik het graag ook nog eens anders verteld zou willen hebben. Van binnenuit. Begrijp je niet? Zodat de ziel van het stadje leven ging.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 november 1934.
- 46 P.H. Ritter beloofde het boek te bespreken voor de AVRO-radio, maar daar kwam het niet van. P.H. Ritter aan Clare Lennart, 2 november 1937. Van Herpen 2002-a, p. 15.
- 47 *Nederlandsche Bibliographie*, oktober 1937.
- 48 *De Telegraaf*, 4 december 1937. Zo wisselde Clare Lennart de werkwoordtijden tamelijk willekeurig af.
- 49 *Het Vaderland*, 31 juli 1938.
- 50 *Algemeen Handelsblad*, 20 januari 1938.
- 51 *De kleine Rudolf* verscheen in 1930. Rudolf wordt tegen wil en dank boekhouder om in zijn levensonderhoud te voorzien. Hij is een gevoelige man-alleen die van kinderen, muziek en de natuur houdt. Het werk van Clare Lennart werd vaker vergeleken met de romans van Aart van der Leeuw.
- 52 Ze herlas *De kleine Rudolf* in de jaren zestig. ‘Kanttekeningen bij een oud boek’, in: *Het paard licht*, p. 122.
- 53 *Tooverlantaarn*, p. 79.
- 54 *Tooverlantaarn*, p. 118.
- 55 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 30 augustus 1937.
- 56 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 25 september 1936, doorgestuurd door uitgeverij Van Holkema & Warendorf. De (*sic!*) is van Voormolen, waarschijnlijk om te benadrukken dat hij ‘litteratuur’ bewust met twee t’s spelde.
- 57 De compositie *Droomhuis* was geïnspireerd op het gelijknamige gedicht van P.C. Boutens uit de bundel *Vergeten liedjes* (1909) dat Clare Lennart overschreef voor Frans Coenen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 27 november 1934. De Wagnervereeniging heeft het ballet Diana later nogmaals opgevoerd. Een verslag met foto verscheen in januari 1938 in *Elseviers’ Maandschrift*. De partituur-autograaf van Diana bevindt zich in de inventaris van het Nederlands Muziek Instituut (NMI) met de aantekening ‘Voorburg, april 1936’ en de opmerking ‘mag nooit worden uitgevoerd’.
- 58 Portret uit 1925 (RKD).
- 59 In Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 24 oktober 1936, tekende hij een grote duif als ‘postillon d’amour’.
- 60 ‘Het roekoe van de duiven’, in: *Pluk een roos*, p. 39.
- 61 Voormolen was op 15 oktober 1934 gescheiden van Alice Clifford Grierson. Biografische informatie over Voormolen gebaseerd op het lemma van Eduard Reeser in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Voormolen had bij Alice Clifford Grierson een dochter, ook Alice of Elsje genoemd, geboren in 1929. Elsje was net zo dol op haar vader als hij op haar. Telefonisch interview Kathelijne de Rooij, september 2013.
- 62 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 29 juni 1952.
- 63 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 16 oktober 1936.
- 64 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 oktober 1936.
- 65 ‘Heb je de verrassing al gekregen? Het is iets dat ik voor een rossige poes gemaakt heb: Osseltje II. Het komt uit Parijs. ‘Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 20 oktober 1936.
- 66 Voormolen componeerde orkestwerken met Couperus’ boeken als inspiratiebron zoals de nocturne ‘Eline’. De herkenningmelodie van de televisieserie *De kleine zielen* uit de jaren zeventig zijn de eerste maten van zijn concert voor twee hobo’s.
- 67 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 oktober 1936. In de collectie Voormolen in het NMI bevindt zich een partituur-autograaf van Jorinde en Joringel. ‘Ik voel mij moe, van alles wat nu achter de rug is. Maar de vogels zingen zoo heerlijk in de avond en het is weer “Jorinde en Joringel”.’ Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 19 april 1939.
- 68 Zie *Tooverlantaarn*, p. 152. Floortje wil ‘een Frou’ zijn. Clare Lennart gebruikte ‘Frou’ soms als soortnaam: ‘Ze lijkt wel een Frou, denkt hij, zoals ze door het bos schiet, rap en sierlijk, telkens bukkend om de vruchtjes op te rapen.’ Voormolen schreef haar enthousiast over het kinderboek over dieren *The wind in the willows* van Kennedy Graham. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 14 januari 1938.
- 69 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 25 oktober 1936.
- 70 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 28 oktober 1936.
- 71 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 11 november 1936.
- 72 Voormolen had haar een vrijkaartje voor de première willen sturen, maar de zaal was uitverkocht. Clare was blij: ‘Met het oog op mijn toilet zag ik wel een beetje tegen deze première op, die blijkbaar een mondain evenement was.’ Clara Klaver aan Eveline Klaver, 1 december 1936. Klaver 1979, p. 62-63. Recensie van het ballet: ‘Voortreffelijke creaties van Yvonne Georgi’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 1 december 1936.
- 73 Telegram Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 19 november 1936.
- 74 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 19 november en 26 november 1936.
- 75 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 3 december 1936 en 1 januari 1937.

- 76 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 24 januari 1937. Klaver 1979, p. 68.
- 77 Klaver 1979, p. 62-63.
- 78 Tegen Dolf Verroen zei Clare Lennart: 'Dat is ook zo uitgepakt. Dat heeft me zoveel rijkdom gegeven. Ik moest dat doen, ik kon dat niet laten.' Interview met Dolf Verroen, Sint Nicolaasga 15 maart 2010. Dolf Verroen vertelde dit ook in zijn interview met Koen Vergeer, Sint Nicolaasga 3 juli 1998. 'Bestaat of bestond "Jo"? Dan zal die dit zeker kunnen aanvoelen of begrijpen. Ik mag die man bijzonder graag, hij zeurt tenminste niet en hij is lief voor zijn Lotte en helpt haar zooveel mogelijk.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 16 oktober 1936.
- 79 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 1 december 1936. Klaver 1979, p. 62-63.
- 80 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 25 januari 1937.
- 81 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 28 oktober 1936 en 1 januari 1937.
- 82 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 9 februari 1937.
- 83 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 12 januari 1937.
- 84 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 9 mei 1937. 'Het wordt tijd dat je onze gesprekken vernietigt. Niemand zal dit ooit kunnen lezen of begrijpen.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 3 november 1936.
- 85 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 23 juni 1938.
- 86 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 29 juni 1952. In de zomer van 1949 kwam Voormolen onverwacht bij Clare op bezoek: 'Hij zat in zijn eentje in het huis van Hans Philips hier in Utrecht om een stuk voor clavecimbel te componeren. Maar hij werd zo zenuwachtig van de clavecimbel, die zwarte toetsen hebben waar een gewone piano witte heeft en witte waar een andere piano zwarte heeft, dat hij besloten had de volgende dag maar weer naar huis te gaan.' Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 juli 1949.
- 87 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 26 oktober 1960 (LM).
- 88 'hoe stil en hevig leven wij zoo tezamen. Het is alles zoo onverwacht en intens gekomen door de schoorsteen dit sprookje en wij alleen weten dat het sprookje werkelijkheid is.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 5 november 1936.
- 89 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 1 november 1936.
- 90 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 26 oktober 1960. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 8 november 1937.
- 91 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 9 mei 1937.
- 92 Klaver 1979, p. 63. Lucy van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 29 januari 1937 (collectie Dolf Verroen).
- 93 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 31 december 1937.
- 94 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 30 juni 1938.
- 95 Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*, 's-Gravenhage, 1985, p. 64. Hier staat 1928, maar het was 1938. Opgenomen in Rico Bulthuis, *Nocturne der zeven spinnen*, 's-Gravenhage, [1949]. Een variant verscheen in 1942 in een bibliofiele uitgave als 'Dit is het verhaal van mijn vriend de tovenaars: katten en vuurwerk, of de getemde troll: een waarachtige en leerrijke geschiedenis geschreven en gedrukt voor het poppentheater Lampion.'
- 96 Alexander Voormolen schreef Clare's adres eigenhandig op Rico Bulthuis' pakje. Was Voormolen de naamloze recensent van *De Haagsche Post* die over *Tooverlantaarn* schreef: 'Claire Lennart [die eigenlijk Klaartje Klaver is] is een zuiver natuurtalent, een van die frissche, zuivere en intelligente figuren, die iedere letterkunde gebruiken kan.' *De Haagsche Post*, 27 november 1937.
- 97 De correspondentie van Clare Lennart met Rico Bulthuis, zoals door hem bewaard, bevat veertig brieven, twee briefkaarten en twee verhuiskaarten. De eerste brief is van 22 december 1938, de laatste brief van 30 maart 1958.
- 98 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 41.
- 99 Interview Rico Bulthuis 2007 en Bulthuis 1985, p. 64.
- 100 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 50.
- 101 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 9 februari 1939.
- 102 Bulthuis 1985, p. 64. Clare Lennart nodigde Bulthuis op 3 juli 1939 uit om in Utrecht langs te komen.
- 103 Een bijzonder cadeau, want Annemie hoorde bij Clare's muis Amalia, die een bescheiden rol speelde in haar correspondentie met Frans Coenen. Bijvoorbeeld Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 oktober 1934 en in het afscheid 'Amalia streelt je wenkbrauwen'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1934.
- 104 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 13 juli 1939. Deze brief heeft inderdaad geen aanhef.
- 105 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 13 juli 1939.
- 106 Clare Lennart gebruikte de naam 'Annemie' in een onvoltooide versie van 'Het meisje met de pinksterbloemen' (LM).
- 107 Manfred Kyber schreef sprookjes en fabels. Mens en dier stammen volgens de antroposoof Kyber uit eenzelfde bron: 'Want allen zijn wij kinderen van één Eenheid. Om de natuur te kennen, moet men haar schepselen begrijpen. Om een schepsel te begrijpen, moet men in hem den broeder zien.' Tekst uit het voorwoord van *Als dieren spreken*. Informatie over Manfred Kyber van www.manfredkyber.de. Clare nam het verhaal 'Boudewijn Bromboor' van Kyber op in *Dierenverhalen uit de wereldliteratuur* (1955). Clare gaf Bulthuis het manuscript van *Huisjes van kaarten* cadeau.
- 108 *Als dieren spreken* is het bekendste werk van Kyber en verscheen oorspronkelijk als *Unter Tieren* (1912). De Nederlandse bewerking van Kitty de Josselin de Jong bevat fraaie illustraties.
- 109 Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 30 maart 1939.
- 110 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 41.
- 111 Klaver 1979, p. 43.
- 112 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 5 juli 1937, Klaver 1979, p. 67.
- 113 Clare Lennart aan Doeke Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 18 januari 1938 (PT).
- 114 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 22 september 1937. Ze schreef ook over 'de drukte van die logeerpartij, die bovenop een druk en roezig jaar viel.'
- 115 Evelines oudste zoon Andries dacht dat hij zelf wel met Clare kon opschieten omdat hij 'rustig was en van poezen hield.' Interview Andries van Onck, juli 2008.
- 116 Andersom waren kinderen wel graag bij Clare: 'Het verwondert me altijd weer wat zulke kinderen in mijn zien, dat hun vertrouwen wekt. [...] Ben ik werkelijk zoo kinderlijk, dat ze geen kloof voelen tussen mij en zichzelf, zoals bij andere groote mensen wel? Ze zijn toch ook weer niet erg frère et compagnon-achtig. Is het werkelijk een soort vertrouwen in mijn redelijkheid of rechtvaardigheid, dat ik ook hun standpunt kan zien, niet enkel het groote menschenstandpunt? Waarom weten ze dat, als ik niets zeg en helemaal niet meer dan gewoon vriendelijk ben?' Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 juli 1934.
- 117 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 131. Ook Clare's broer Dick Klaver komt voor in het verhaal als 'Bert', die treurde om zijn kraai Akka, die stierf omdat hij rode menie had gegeten.
- 118 Via haar familielid Lie Vrind hoorde Clare in februari 1935 dat de firma Gevaert definitief geen mogelijkheden zag in praktische toepassing van Klavers uitvinding. Met de exploitatie was niet genoeg geld te verdienen. Tegen zijn dochter Clare had Klaver nog gedaan of er niets mis was: 'Hij kan eigenlijk nooit definitieve mislukking erkennen. [...] Eigenlijk lijkt vader op Hans in dat wegkruipen voor de waarheid.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 februari 1935.
- 119 Op 5 november 1936 verhuisden Bertha en Luite Klaver naar Buurtweg 11 in Noordwijkerhout. Dalco was aanvankelijk de Fotaxfabriek aan De Beaufortlaan in Soestduinen, werd 'Dalco' en werd later overgenomen door Chemco Nederland. Inmiddels is het een divisie van Kodak, producent van fotografische materialen. Zie voor de fotografische carrière van Luite Klaver: Degewij en Leijerzapf 2000.
- 120 'Het oude huis', in: *Liefde en Logica*, p. 123.
- 121 Op 30 april 1940 verhuisden Luite en Bertha Klaver naar de Van Lijndenlaan 30 in Soest. Op 12 mei 1944 naar De Beaufortlaan 16 in Soest.
- 122 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 5 augustus 1937.
- 123 Interview Andries van Onck, juli 2008, Gavirate, Italië.
- 124 M. Vasalis kreeg in mei 1937 een soortgelijk verzoek. Maaïke Meijer, *M. Vasalis, een biografie*. Amsterdam, 2012, p. 176. *Kristal. Letterkundig Jaarboek*. Onder redactie van Emmy van Lokhorst en Victor E. van Vriesland. Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam, 1937. Het verhaal van Clare staat op pagina 125-133.
- 125 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 22 september 1937. Het is opvallend dat Clare hier zo negatief over werk van vrouwen in het algemeen schrijft en het 'troebel' noemt. Emmy van Lokhorst onderging hetzelfde lot als veel van haar vrouwelijke generatiegenoten: haar werk werd beoordeeld als 'damesroman'. Van Lokhorst zelf, die erg sceptisch stond tegenover het vrouwelijke vermogen echt goede dingen te maken, vond dit terecht. 'Elke man heeft intellect van nature, elke vrouw is geneigd te vegeteren,' noteerde zij in haar dagboek naar aanleiding van een discussie met een collega-schrijfster. 'Dat vrouwen zich wenden naar de kunst, is vergeefs, a priori.' Ongepubliceerd dagboek Van Lokhorst (LM).
- 126 Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 11 oktober 1937.
- 127 De publicatie van het eerste jaarboek *Kristal. Letterkundige Productie*, in 1935, ging gepaard met presentaties en tentoonstellingen in Den Haag en Rotterdam. Emmy van Lokhorst opende de tentoonstelling op 2 november 1935 in de Utrechtse boekhandel Broese, gevolgd door een 'literaire thee'. Zij gaf een lezing over 'de betekenis van het verschijnen van Kristal', waarin zij onder andere Huizinga's *In de schaduwen van morgen* citeerde. Het is onwaarschijnlijk dat Clare hierbij aanwezig

- is geweest. Aan het tweede jaarboek, dat ook het laatste zou zijn, was niet zo'n bijeenkomst gekoppeld waarop Clare haar medeauteurs had kunnen ontmoeten. Niels Bokhove, *De drempelschroom verdrijven. Literaire activiteiten van Chris Leeftang in Utrecht, 1932-1973*. Utrecht, 2012, p. 61.
- 128 Voorrede door Emmy van Lokhorst en Victor E. van Vriesland bij *Kristal Letterkundige Productie* 1938. [z.p.]
- 129 Van de acht vrouwen in *Kristal*, Beb Vuyk, Jeanne van Schaik-Willing, Clara Eggink, Ellen Kahn, Marianne Philips, Nine van der Schaaf, Annie Slot en Clare Lennart, besprak *Forum*-criticus Menno ter Braak vooral enthousiast de bijdragen van Clara Eggink en Beb Vuyk. Menno ter Braak vond dat de opzet van *Kristal* 1937 niet geslaagd was en dat de poëzie over het algemeen beter was dan het proza. Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VI. Amsterdam, 1980, p. 523. Over Annie Slot schreef Ter Braak niets. In een privé-brief noemde hij de schrijfster van *Stien* ('een prul') een 'hysterische onderwijzeres'. Menno ter Braak aan E. du Perron, 19 november 1936, www.mennoterbraak.nl.
- 130 *Den Gulden Winckel*, december 1937, p. 13.
- 131 Mr. E. Elias schreef cursiefjes en feuilleteons in *Het Vaderland* en had *Avontuur* gerecenseerd in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Andere auteurs in *Rondom het boek* waren onder anderen Simon Carmiggelt, 'Hoe en waarom leest u eigenlijk' en P.M.C. Toepoel, 'Lectuur voor den hondenliefhebber'.
- 132 'Het boek in het leven van de huisvrouw', in: *Rondom het boek*, p. 62-63.
- 133 Wat Clare Lennart betaald kreeg voor haar verhaal, is niet bekend. Ter vergelijking: Vasalis kreeg voor haar novelle *Onweer* in het Boekenweekgeschenk van maart 1940 honderd gulden. Meijer 2012, p. 211-212.
- 134 'Over Top Naeff', in: *Den Gulden Winckel*, juni-juli 1937, p. 5-7. Citaat op pagina 7. Jan Greshoff had vanaf 1925 tot 1940 als redacteur grote invloed op het beleid van *Den Gulden Winckel*. *Maandschrift voor de Boekenvrienden in Groot-Nederland*. Coenen had Clare nog opgedragen om 'een kritiekje te maken voor de boekenvrienden'. Frans Coenen aan Clara Klaver, 18 oktober 1935.
- 135 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 24 januari 1937. Klaver 1979, p. 65.
- 136 Clare Lennart aan A.W. Bruna, 14 november 1937.
- 137 P.H. Ritter aan Clare Lennart, 20 november 1937 (LM). Op 13 december hadden ze – op Clare's verzoek – mondeling overleg over 'de kwestie met Bruna'. Clare Lennart aan P.H. Ritter, 29 november 1937. Van Herpen 2002-a, p. 15.
- 138 Clare Lennart aan D. Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 14 november 1937 (PT).
- 139 D. Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar aan Clare Lennart, 27 november 1937 en D. Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar aan Clare Lennart, 2 december 1937 (PT).
- 140 Contract 17 januari 1938. Op 1 mei 1938 zou Clare de volledige kopij sturen (PT).
- 141 De dag na Clare's brief waarin zij aankondigde zich vrij te voelen een andere uitgever te zoeken schreef Bruna – 'nu wij thans onze relatie beëindigd hebben' – dat Clare het teveel betaalde voorschot voor *De blauwe horizon* van f54,47 voor half december moest terugbetalen. A.W. Bruna aan Clare Lennart, 15 november 1937.
- 142 Clare Lennart aan Doeke Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 28 mei 1938.
- 143 A.W. Bruna aan Clara Klaver, 30 mei 1938.
- 144 Kasboekje in collectie Klaver (LM).
- 145 Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 130.
- 146 Van Herpen 2002-a, p. 15.
- 147 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 november 1935. In een interview vertelde Clare dat een invallende gedachte, een zin, voldoende kon zijn om haar geestelijke activiteit te stimuleren. Als voorbeeld noemde ze de zin die werd uitgewerkt tot een roman over Utrecht: 'Dit is een lange straat. Ze loopt van C. en A. tot in de middeleeuwen.' Agasi 1963.
- 148 Willem van Toorn, *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*, Amsterdam, 1983, p. 219.
- 149 Ton H.M. van Schaik, *Zoemen in het Hanengescrei. E een letterkundige wandeling door Utrecht*. Utrecht, 2004, p. 86.
- 150 'Maar helaas, Bubie – stel je voor, hij wordt Bubie genoemd – heeft geen vakantie.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 juni 1932.
- 151 *Huisjes van kaarten*, p. 32, 33 en 175.
- 152 Vooral danseressen treden op in Clare Lennarts romans, van de moeder van Floortje Désire uit *Tooverlantaarn* tot Valentina Sergejewna uit *Twintig ramen aan de straat*.
- 153 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 54 en Rico Bulthuis in *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 september 1965. In *Herinneringen aan Clare Lennart* staat een foto van de artieste die model zou hebben gestaan voor Marcella. Wellicht is deze foto aangeleverd door Rico Bulthuis of Eveline Klaver.
- 154 Over Alie van Rijswijk: 'Met het engagement in Rotterdam was het mis gelopen na een middag proef-spelen. Alie weet het aan de smoking van Snoeck, die niet meer nieuw is en het is ook maar het beste van deze smoking de zondebok te maken.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 mei 1934.
- 155 *Utrechts Nieuwsblad*, 14 maart 1939.
- 156 Piet van Veen, 'Clare Lennart, Huisjes van Kaarten', in: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 15 april 1939.
- 157 *Huisjes van kaarten*, p. 73.
- 158 Gerard van Herpen, 'Clare Lennart in Utrecht. Stoffig Goud', in: *De Stem*, 28 juni 1991.
- 159 *Huisjes van kaarten*, p. 15. In de eerste versie van het manuscript was de roman opgezet als de nagelaten herinneringen van Therese (LM).
- 160 Ook de hoofdpersoon in Clare's novelle *Twee negerpopjes* heet Trezia.
- 161 *Huisjes van kaarten*, p. 42. Ook aan Alexander Voormolen schreef Clare dat er een poes met haar meeliep toen zij, na de dood van Frans Coenen, van het station Utrecht naar de Steenweg liep. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 20 oktober 1936.
- 162 *Huisjes van kaarten*, p. 190.
- 163 *Huisjes van kaarten*, p. 59. Het woord 'genade' gebruikte ze ook in haar correspondentie met Coenen. Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juni 1934.
- 164 *Huisjes van kaarten*, p. 24.
- 165 *Huisjes van kaarten*, p. 72.
- 166 *Huisjes van kaarten*, p. 27.
- 167 Clare Lennart aan Doeke Zijlstra / Nijgh & Van Ditmar, 7 januari 1938.
- 168 Zie ook Dommissie 1965, p. 52-53.
- 169 *Huisjes van kaarten*, p. 192.
- 170 *Utrechts Nieuwsblad*, 14 maart 1939.
- 171 Piet van Veen, 'Clare Lennart, Huisjes van Kaarten', in: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 15 april 1939.
- 172 Walter Brandligt in: *Deventer Dagblad*, 1 april 1939.
- 173 *Huisjes van kaarten*, p. 27.
- 174 De binnenplaats is een variatie op haar grootmoeders tuintje in Hattem. *Weleer*, p. 38. Het huis kan deels geïnspireerd zijn op een huis met kruidenierswinkel op de Oudegracht dat Clare in november 1933 bezocht in haar zoektocht naar een nieuwe woning. Clara Klaver aan Frans Coenen, 17 november 1933.
- 175 P.C. Boutens, *Stemmen*, in: P.C. Boutens, *Verzamelde werken* (ed. C.L. Schepp, A. Rutgers en J. van Krimpen). Haarlem / 's-Gravenhage, 1943, p. 169-268. Clare Lennart noemde het gedicht in een brief aan Frans Coenen: 'En alleen is leven leven als het tot de dood ontroert' staat in dat versje van Boutens, waaraan ik zo vaak denken moet. Je weet het wel... Goede Dood, wiens zuiver pijpen – door het verstilde leven boort ...' Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 mei 1934. Boutens-liefhebber Alexander Voormolen zette het gedicht op muziek 'alleen de verkleumde grijzen vind ik niet zo gelukkig'. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 16 oktober 1936. In haar lezing 'Van Mallemlen tot Rose Stad', van 31 mei 1955 vertelde Clare Lennart dat ze haar kindertekeningen van tuinen liet terugkeren als 'de tuin van niemand' in *Huisjes van kaarten* (LM).
- 176 Het is een folkloristisch verhaal van onbekende herkomst. De naam 'Dodderken' komt niet voor in de databank Nederlandse Volksverhalenbank van het Meertens Instituut. Niet alleen het thema van *Huisjes van kaarten* was gebaseerd op een sprookjesverhaal, ook sprookjesfiguren als Repelsteeltje en Vrouw Holle figuren in de roman evenals personages van Hoffmann. Therese Landolf spreekt met Buby over de *Erzählungen* van Hoffmann.
- 177 Clara Klaver aan Frans Coenen, 2 december 1934.
- 178 *Huisjes van kaarten* is ook te lezen als metafoor voor het spelen van een 'gokspel', zoals Clare Lennart het leven vaak noemde.
- 179 Interview met Maud Wentinck in *Wij vrouwen, maandblad van de vrouwenbond van de PvdA* (knipselarchief LM).
- 180 Clare noemt ook vaak *Serenade uit de verte*. Bijvoorbeeld in: G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu* 2 (augustus 1949), p. 231 en in *De Ceulaer* 1966, p. 77.
- 181 'als ik nu een huisje had en een tuin en een paar poesen en misschien een ezeltje of konijnen... gek, ik verlang soms zo naar konijnen ... en geen zorg om het dagelijks brood en een vriend van wie ik wel hield, maar aan wie ik niet al te smartelijk gehecht was, zou ik dan niet tevreden kunnen zijn... op aarde?' *Huisjes van kaarten*, p. 103.
- 182 Het gezin van Wim van den Boogaard verhuisde op 29 april 1938 naar de Modelstraat 33 in Zuilen. Wellicht heeft hij toen besloten niet meer mee te gaan en permanent bij Clare te gaan wonen.
- 183 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 december 1934.
- 184 Typescript *Huisjes van kaarten*, blad 12 (LM). Rob is de naam die Clare Lennart enkele jaren later ook aan Wim van den Boogaard gaf in *Ter herinnering aan Rotterdam*.
- 185 *De Telegraaf*, 20 december 1969.
- 186 Wim van den Boogaard voelde zich 'heimatlos' als Clare een dag niet thuis was. Klaver 1979, p. 62.
- 187 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 9 februari 1939.
- 188 *Cultuur, Maandblad voor Politiek, Psychologie, Philosophie. Orgaan van den studiekring*

- voor wijsbegeerte, 4e jaargang, nummer 9, 24 november. Het boek was in Nederland bij uitstek een cadeauctikel. Niet voor niets kwam voor de Tweede Wereldoorlog de overgrote meerderheid van de boeken kort voor Sinterklaas in de boekhandel. C.J. Aarts, *Het Salamander-boek 1934-1984*. Amsterdam, 1984, p. 24.
- 189 G.H.'s Gravesande was een bibliofiel en vroeg Clare Lennart in 1958 of er nog exemplaren van de luxe-edities van *Maanlicht* waren. G.H.'s Gravesande aan Clare Lennart, 19 augustus 1958. Ze antwoordde: 'Maanlicht zelf heb ik heel, heel lang geleden geschreven. Dat [woord] luxe-editie is wel een beetje opschepperij van de uitgever. Ze hadden er wel een erg groot boek van gemaakt met illustraties, die ik helemaal niet mooi vond.' Clare Lennart aan G.H.'s Gravesande, 29 augustus 1958. Het boek kostte f2,95.
- 190 *Maanlicht*, p. 7 en 8.
- 191 Maurits Uyltert, 'Maanlicht door Clare Lennart', in: *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1939.
- 192 *Cultuur, Maandblad voor Politiek, Psychologie, Philosophie. Orgaan van den studiekering voor wijsbegeerte*, 4e jaargang, nummer 9, 24 november 1939.
- 193 'Over 'Maanlicht'', in: *Haagsche Post*, 18 maart 1939 [anoniem, waarschijnlijk Rico Bulthuis].
- 194 *Ad Interim*, november 1946, p. 519-525. Ook opgenomen in: J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*. 's Gravenhage, 1950, p. 209-215.
- 195 M.v.T., in: *Critisch Bulletin* 10, november 1939, p. 336.
- 196 *Kasteel te huur*, p. 181.
- HOOFDSTUK 9
- 1 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 oktober 1942.
- 2 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 6.
- 3 W. Klinkert, J.W.M. Schulten, L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België, 1870-1914-1939*. Amsterdam, 1991.
- 4 Persoonskaart C.L. van den Boogaard-Klaver, Centraal Bureau voor de Genealogie. Eveline Klaver presenteert Clare's verhuizing als een soort intuïtieve opwelling: 'met het onfeilbaar instinct waarmee Clare in kritieke ogenblikken in haar leven altijd dat wist te doen, wat ze doen moest, besloot ze haar etage aan de Steenweg in Utrecht op te zeggen en ze verhuisde naar Rotterdam.' Klaver 1979, p. 75.
- 5 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 21.
- 6 'Jeaan' was mogelijk C. Speelpenning die in 1939 stond ingeschreven op Tollensstraat 65.
- Adriaantje en Katrientje waren wellicht de toenmalige bewoners van Tollensstraat 65a, M.A. de Lijster en C. de Lijster.
- 7 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 26-27.
- 8 Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 maart 1935.
- 9 Marlite Halbertsma, Patricia van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam: kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam, 2001, p. 44.
- 10 Interview 'Bij schrijfsters thuis', in: *Denken en Doen*, november 1955. In het *Utrechts Katholiek Dagblad* van 26 maart 1955.
- 11 Een (fotografisch) beeld van het vooroorlogse Rotterdam geeft Herman Romer in *Rotterdam voordat de bommen vielen*. Rotterdam, 1988.
- 12 Het Rotterdamse filiaal van de Bijenkorf organiseerde literaire lezingen en succesvolle kunstexposities, ook van Rotterdamse kunstenaars. In 1932 waren maar liefst zes Picasso's te zien. Het warenhuis werd gezien als 'een permanente tentoonstelling (...) van al het vele, dat de fantasie en het vernuft der menschen heeft gecreëerd.' De winkel functioneerde als het ware als een 'blijvende wereldtentoonstelling'. Halbertsma en Van Ulzen 2001, p. 67.
- 13 Ongepubliceerde causerie ter gelegenheid van de Boekenweek. Geciteerd uit Groenewegen 2011.
- 14 Groenewegen 2011, p. 187.
- 15 Een uitnodiging van Hans Martin in oktober 1940 nam Clare misschien wel aan. 'Dezer dagen las ik uw Huisjes van Kaarten en ik voel de behoefte u te zeggen, dat ik dit boek zoo buitengewoon knap vind. Ik wilde, dat ik zoo schrijven kon! U behoorde in Nederland een naam als een klok te hebben en uw boeken moesten per duizend verkocht worden. Zien we u nog eens?' Hans Martin aan Clare Lennart, 21 april 1940.
- 16 Nijgh & Van Ditmar betaalde Clare ook drie maal vijftig gulden voor Huisjes van kaarten (kasboekje LM).
- 17 Klaver 1979, p. 50-51.
- 18 Theo Hermans, 'De Nederlandse vertaaltraditie', in: Ton Naaijens (red.), *Denken over vertalen. Tekstboek Vertalen*. Nijmegen, 2010, p. 115-125.
- 19 Petra Broomans omschrijft een cultuurbemiddelaar als volgt: 'A cultural transmitter basically works within a particular language and cultural area. She / he often takes on various roles in the field of cultural transmission: translator, reviewer, critic, journalist, literary historian, scholar, teacher, librarian, bookseller, collector, literary agent, scout, publisher, editor of a journal, writer, travel writer, or counsellor. Transmitting another national literature and its cultural context to one's own national literature and cultural context is the central issue in the work of a cultural transmitter. Transmission often reflects a bilateral situation. Even the transmission of one's own literature takes place. The motivation can be aesthetically, ideologically, politically and/or economically based.' Inleiding bij Petra Broomans (red.), *From Darwin to Weil. Women as transmitters of ideas*. Groningen, 2009, p. 2. Volgens deze definitie is Clare Lennart zeker geen cultuurbemiddelaar te noemen.
- 20 Aty Greshoff-Brunt, de echtgenote van dichter en redacteur Jan Greshoff, vertaalde van alles, van brei-artikelen uit het Frans voor de *Almanak der Kroostrijke Gezinnen*, een uitgave van Willem Elsschot tot de *Maigret-detectives* van Georges Simenon. Vic van de Reijt, *Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder*. Amsterdam, 2011, p. 262.
- 21 Clara Eggink was tussen 1936 en 1939 getrouwd met dichter Jan Campert. In 1941 vertaalde ze Charlotte Brontës *Jane Eyre*. Met name ná de Tweede Wereldoorlog maakte Clara Eggink naam als vertaalster van literaire romans van o.a. John Steinbeck, Dostojevski en Iris Murdoch.
- 22 Het is niet bekend of Clare Lennart toen lid was van de Vereeniging Nederlandsche Vertalingen. De organisatie werkte samen met de PEN-club, waarvan ze wel lid was.
- 23 G.H.'s Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu* 2 (augustus 1949), p. 231.
- 24 *Oostenwind-westenwind [Eastwind-Westwind]* verscheen in 1932 bij Literbo in Amsterdam. *De moeder [The mother]* verscheen in 1935 bij Literbo in Bloemendaal. 'Ik kreeg een pakje uit Den Haag met een boek 'The good earth' van Pearl S. Buck. Lie en Gerard vinden het erg mooi, wat nog helemaal niet zeggen wil, dat ik het mooi zal vinden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 december 1934.
- 25 Volgens een kasboekje in collectie Klaver (LM) kreeg Clare de vertaling van *De patriot* in vijf delen betaald van april tot juli 1939.
- 26 Smith had met dat boek een prijsvraag gewonnen. Ook Bruna vermeldt op de omslag, dat een kopie is van het Engelse origineel, 'Roman bekroond met de prijs van L 1000.' Er staat geen vertaler genoemd in de derde druk. Nog in 1943 verscheen een derde druk, voorzien van het door de Duitse bezetter vereiste K-nummer: K 2350.
- 27 Tekst als blurr afgedrukt op de flap van de stofomslag van de derde druk.
- 28 In de gevonden exemplaren staat allemaal 'achtste druk'. Waarschijnlijk een manier om
- de Duitse bezetter om de tuin te leiden. In 1952 verscheen een 'vierde' druk bij A.W. Bruna.
- 29 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 4 april 1952.
- 30 *Huisjes van kaarten*, p. 20-21.
- 31 Recensie in *Het Vaderland*, 5 december 1940.
- 32 C.J. Kelk, *Ik keek alleen*. Brugge/Utrecht, 1968, p. 77.
- 33 Clare had de woning al eens beschreven aan haar zuster: 'Dat huis is iets geweldigs, zo weggelopen uit een Dickens-verhaal.' Clara Klaver aan Eveline Klaver, 5 juli 1937. Klaver 1979, p. 67.
- 34 'De oude piano' is herdrukt in *Liefde en Logica*, p. 79-90.
- 35 Clara Klaver aan Eveline Klaver, 1 december 1936. Klaver 1979, p. 63.
- 36 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 33 en 42. De beschrijving van de angst is vrijwel identiek aan de passages over angst in de Coenen-correspondentie. Clare haalde Frans Coenen ook altijd van het station op. De winter van 1939-1940 was zeer koud, met veel sneeuw en temperaturen tot min twintig.
- 37 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 48. Waarschijnlijk logeerde Clare bij haar broer Dick Klaver en diens dochtertje Gerda, want Clare noemt het 'blonde dochtertje Gerdy'.
- 38 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 50-51.
- 39 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 51.
- 40 In de familie Van den Boogaard zijn weliswaar gesprekken over Wims gevechtshandelingen bekend, maar Clare schreef twee halflage schriften vol, die eerder door Wim waren gebruikt als inkooplijst. Op die inkooplijsten staat precies wat de veldkeuken serveerde aan de militairen in mei 1940 (LM).
- 41 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 52-53. Evelines zoon Andries, toen bijna twaalf jaar oud, herinnert zich dat Clare op de eerste oorlogsdag overstuur naar Evelines gezin in Utrecht kwam: 'Ze had een visioen gehad dat Rotterdam in elkaar stortte. Dat had ze vooruit gezien.' Interview Andries van Onck, juli 2008. Misschien is Van Onck abuis. Alle treinen waren gevorderd, Clare heeft Utrecht op 10 mei vanuit Rotterdam alleen te voet kunnen bereiken.
- 42 In de Tweede Wereldoorlog wijdde Ina Boudier-Bakker zich vrijwel niet aan literair werk. In de greep van wat er dichtbij – in haar huis en de stad Utrecht – en verder weg in de wereld gebeurde, hield ze vanaf de eerste oorlogsdag een dagboek bij. Ina Boudier-Bakker, *Zo doodts en stil en donker. Oorlogsdagboek 1940-1945*. Ingeleid door Rémon van Gemeren. Soesterberg, 2013. Het gedicht 'Invasie' staat op p. 43.
- 43 Jan Willem Regenhart, In de schaduw van

- de Dom. Overleven in de stad van de NSB. Amsterdam, 2002, p. 30 en 36.
- 44 Agasi 1963.
- 45 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 55. 'Wat was en ben ik blij goede berichten van je te ontvangen en van Rouska, die zoo veel heeft meegemaakt. Die vlucht uit het brandende Rotterdam heb je kort maar raak beschreven. Dat meisje uit de gevangenis lijkt mij een Andersen-figuur.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 februari 1941.
- 46 Nora Schadee, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001*. Rotterdam, 2002, p. 167-170.
- 47 C.J. Aarts en M.C. van Etten, *Nimmer Dralend 1837-2012. 175 jaar Nijgh & Van Ditmar*. Amsterdam, 2012, p. 209.
- 48 Slotalinea van *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 56.
- 49 'Ik heb daar anderhalf jaar gewoond tijdens de mobilisatie en het bombardement beleefd. Die herinneringen heb ik daarin weergegeven.' G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231.
- 50 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 14-15. Het is bijzonder dat de naam van God, meestal afwezig in Clare Lennarts teksten, op cruciale momenten zoals in deze oorlogsjaren, opduikt. Ter herinnering aan Rotterdam is één van de zeldzame gepubliceerde teksten van Clare waarin zij een Christelijk opperwezen ter sprake brengt. Zie ook het verhaal Vrede: 'De Domklokken luiden alsof God zelf tot ons gesproken had.'
- 51 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 52.
- 52 Joep van Hoof, *Defensie en de Domstad. Utrecht en zijn militaire verleden*. Utrecht, 2010, p. 95.
- 53 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 maart 1941.
- 54 Op 23 september 1940 schreef Clara Klaver zich bij de Rotterdamse gemeente uit.
- 55 'Dat de Admiraal van Gentstraat je niet bevalt is mij zéér duidelijk.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 februari 1941.
- 56 Klaver 1979, p. 77.
- 57 Clare huurde op 17 juni 1941 de Zuilenstraat 10bis voor f27,50 per maand van de gemeente Utrecht (LM).
- 58 'Ik ben erg aan dit huis gehecht geraakt. Ik heb nog nooit zo lang ergens gewoond.' Kees Komen, 'Clare Lennart 65 jaar', in: *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969.
- 59 Het pand is een rijksmonument, gedateerd rond 1630.
- 60 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 december 1942. De Ceulaer 1966, p. 75.
- 61 Een uitgebreide beschrijving van haar woning in Klaver 1979, p. 80. Dirkje Kuik noemde het een 'ouderwetse meisjeskamer' in 'Schrijven in Utrecht', in: Adriaan van Dis en Tilly Hermans (sam.), *Het land der letteren*. Amsterdam, 1982, p. 91. Rico Bulthuis hield het op een 'burgerlijke uitdragerij' in Bulthuis 1985, p. 70.
- 62 Op 1 april 1942 werd het Arbeidsdienstplichtbesluit in de *Staatscourant* gepubliceerd. Hierin werden alle mannen die voor de Arbeidsdienst moesten opkomen genoemd, zoals studenten die zich bij universiteiten of hogescholen wilden laten inschrijven.
- 63 Deze naam staat in een kasboekje waarin Clare alle kosten van haar huurders bijhield (LM). Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 29 oktober 1943.
- 64 Verroen 1975, p. 48. De collectie Bulthuis (LM) bevat geen brief van Clare Lennart met deze informatie over de huurder, maar ze zou hem tijdens een afspraak begin november 1943 'alles vertellen' over de Chinees. Op 16 februari 1943 vroeg Clare Lennart wel aan Bulthuis of hij mensen kende die een etage zochten: 'twee kamers, zijkamertje en vrije keuken, schrijf het mij alstublieft. Want ik ben erg bang dat de kamers gevorderd worden als ze leeg blijven staan en dat ik er dan en NSB'er op zal krijgen.'
- 65 Het is niet helemaal duidelijk wanneer de Chinees vertrok. Er is een kwitantie voor een abonnement op het Algemeen Handelsblad, op naam van K.C. Coö, Zuilenstraat 10bis met vervaldatum 1 juni 1944 (LM). Op 29 oktober 1943 schreef Clare Lennart aan Rico Bulthuis dat ze het 'erg druk' had met haar Chinees.
- 66 Hans Renders, 'Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland', in Hans Renders e.a. (red.), *Inktpatronen. De tweede wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 2006, p. 9-22.
- 67 Boudier-Bakker 2013, p. 80-81.
- 68 Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Gravenhage, 1969-1991, deel 5, p. 786. Zie ook: Pauline Micheels, *Geen vogel kan van louter fluiten leven. Vereniging van Letterkundigen 1905-2005*. Amsterdam, 2006, p. 75.
- 69 Leo Samama en Hylke van Lingen, *Nederlandse muziek in de 20-ste eeuw. Voorspel tot een nieuwe dag*. Amsterdam, 2006, p. 180-186.
- 70 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 september 1942. De 'Ereraad voor de muziek' veroordeelde Alexander Voormolen na de bevrijding tot drie jaar uitsluiting van het muziekleven. Eduard Reeser schrijft in Voormolens lemma in het *Biografisch*
- Woordenboek van Nederland* niets over Voormolens aanmelding bij de Kultuurkamer.
- 71 In de bij het NIOD berustende cartotheek van de Nederlandse Kultuurkamer zijn geen aanmeldingsgegevens van Clare Lennart teruggevonden. Mededeling NIOD, 25 augustus 2016. Clare vertaalde *Das Gasthaus zur guten Hoffnung* van Wilfried Wroost uit 1939. Haar vertaling verscheen in 1942, als *In de goede hoop* bij A.W. Bruna. Wroost was vooral bekend als toneelschrijver van stukken in Platduits. *Das Gasthuis*, dat zich in het noorden van Duitsland afspeelt, is als streekroman te beoordelen.
- 72 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 28 juli 1943.
- 73 'Toen ik voorjaar 1944 bij Uitgeverij Bruna te Utrecht in dienst kwam en opdracht ontving, het naoorlogse fonds te organiseren, lag daar een grote hoeveelheid manuscripten op uitgave te wachten, waarvan mij twee in het bijzonder aantrokken. Het eerste was de bekoorlijke roman *Judaspenningen* en *Pauweveren* van C.J. Kelk, het tweede *Kasteel te huur* van Clare Lennart. [...] De uitgave van Clare Lennarts roman werd voorafgegaan door die van haar novelle *Ter herinnering aan Rotterdam*, naar ik meen op haar verzoek omdat dit verhaal zoveel meer aan de actualiteit was gebonden.' Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 129.
- 74 De Balken-serie was in 1936 gestart als goedkope reeks, naar Angelsaksisch model met voornamelijk vertalingen van Engelse en Amerikaanse auteurs, waaronder klassiekers als Leslie Charteris (The Saint) en E. Phillips Oppenheim. Aarts 2009, p. 121-123.
- 75 Edward Phillips Oppenheim schreef 115 (misdaad)boeken en 44 bundels, waarvan er minstens acht door Eva Raedt-de Canter voor Bruna werden vertaald.
- 76 Op 27 juni 1940 richtte Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart de Opbouwdienst op om het gedemobiliseerde Nederlandse leger te ontmantelen. De helft van alle ontslagen manschappen werd ondergebracht bij de gemeentelijke luchtbeschermingsdiensten of bij politie en brandweer. Ongeveer 20.000 oud-militairen gingen over naar de Arbeidsdienst.
- 77 Clara Brinkgreve, *Beroep Huisvrouw 1898 - 1998. Honderd jaar huisvrouwenleven in de grote stad*. Amsterdam, 1998. Regenhart 2002, p. 45.
- 78 Wims zoon Ries van den Boogaard werd in cel 484 opgesloten.
- 79 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 oktober 1942.
- 80 Klaver 1979, p. 78. Deze briefjes van Wim van den Boogaard zijn niet teruggevonden.
- 81 Op 24 juli 1942 werden drie doodvonnissen voltrokken aan Nederlanders voor diefstal van distributiebonnen. Boudier-Bakker 2013, p. 114.
- 82 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 6 september 1942.
- 83 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 oktober 1942. Ook geciteerd in Verroen 1975, p. 46.
- 84 Informatie over het verblijf van vader en zoon Van den Boogaard in het Oranjestad afkomstig uit het NIOD, mail van Réne van Heijningen / NIOD, 5 december 2013.
- 85 Interview met Ries van den Boogaard, 2011.
- 86 Aan het eind van de oorlog, op 6 september 1944, werd Wim van den Boogaard ingedeeld bij de afdeling Zelfbescherming van het Departement Waterstaat (LM). Daar zou hij zijn pensioen bereiken.
- 87 Bijvoorbeeld Frans Coenen aan Clara Klaver, 3 juni 1935.
- 88 Boudier-Bakker 2013, p. 104.
- 89 De oorlog en het bombardement vond ze 'een vreselijk angstige tijd waar ze niet graag over praat.' 'Clare Lennart: boeken en poesen', in *Trouw*, 18 april 1959.
- 90 Klaver 1979, p. 79. Het is niet te achterhalen wie 'meneer Kahn' is geweest. Deze variant op 'Cohen' is een veelvoorkomende Joodse achternaam.
- 91 Volgens Gerda Klaver hielp Clare Lennart een (Joodse) vrouw, juffrouw Goudriaan of Gerritsen uit Amsterdam naar Stad Delden, naar haar broer Dick. Interview Gerda Klaver, najaar 2007. Dick Klaver was in januari 1941 naar Stad Delden verhuisd.
- 92 Er zijn geen bewijzen gevonden dat Clare Lennart en Marie Anne Tellegen elkaar persoonlijk kenden of ontmoeten.
- 93 Weenink 2014, p. 94-144. G.J. Röhmer, 'M.A. Tellegen', in: W. van den Broeke (red.), *Utrechtse biografieën (4). Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*. Utrecht, 1997. Zie ook Wout Buitelaar, *Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan*. Utrecht, 2008. Uitgebreide informatie over het verzet van Utrecht biedt: T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in verzet*. Uitgave onder auspiciën van de Lidvereniging Utrecht van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland. Utrecht / Helden, 1995.
- 94 Evelien Boerman schreef zich in 1941 in voor de studie geneeskunde.
- 95 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 december 1942.
- 96 Telefonisch interview met Albert Boerman, 3 september 2010. Evelien en Albert hadden een eigen huishoudentje 'met perfecte relatie met 'onze' mevrouw Klaver voor wie wij zowel

- groot respect als volledig vertrouwen voelden.’ Brief van Albert Boerman, 17 mei 2014 (PT). Het relaas van Albert Boerman over de onderduik van de familie Themans is bevestigd door mevrouw Marise Martin-Menk, dochter van Sophie Menk-Themans, op 6 februari 2015 in Harderwijk. Mevrouw Martin is geboren op 30 december 1945. Na de oorlog was er af en toe nog contact tussen de familie Menk en Clare Lennart.
- 97 In 1940 had Albert zich op een kostschool in Doetinchem voorbereid op zijn eindexamens. In de zomervakantie logeerde hij bij Sara Themans-Wessel. De muziek bond hen: Sara en haar dochters Henriette en Sophie zongen bij Alberts pianospel.
- 98 Sophie Themans en Abraham Benjamin Menk verloofden zich op 4 mei 1942 en trouwden in augustus 1942.
- 99 Brieven van Albert Boerman, 16 september 2010 en 17 mei 2014 (PT).
- 100 Na de oorlog hebben Boerman en zijn zus Clare bezocht en bedankt: ‘Plaats in huis had zij toen niet meer en mijn zuster en ik gingen ieder voor zich wonen.’ Brief van Albert Boerman, 16 september 2010 (PT).
- 101 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 december 1942.
- 102 Klaver 1979, p. 79.
- 103 Die naam is pas later aan de organisatie gegeven. Volgens Gisela Wieberdink-Söhnlein had hun organisatie indertijd geen naam. Jan Meulenbelt gaf in 1955 de studentenorganisatie, die ‘Hitlers jongste prooi’ probeerde te redden, ook nog geen naam. Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd: vijf jaar vaderlandse geschiedenis*. Utrecht, 1955, p. 152.
- 104 Zie www.verzetmuseum.org.
- 105 De informatie over het Kindercomité is grotendeels gebaseerd op het proefschrift van Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak: geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*. Kampen, 1995, p. 20. Zie ook de documentaire over het Kindercomité op: <http://nos.nl/12103133>, waarin Flim aan het woord komt.
- 106 R. Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam, 1972. Hans Renders, *Gevaarlijk drukwerk – Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*. Amsterdam, 2004.
- 107 Hetty Voûte vertelde aan Bert Jan Flim dat Clare Lennart het Joodse meisje Ellie (Elly) van Leeuwen drie weken opving op de Zuilenstraat. ‘Klaartje was toen begin vijftig. Ze had een Chinese onderhuurder gehad, deze ging weg, stelde haar huis ter beschikking voor Joodse onderduikers en legde contact met Jan Meulenbelt.’ E-mail van Bert Jan Flim, 30 oktober 2010 (PT). Het verband tussen de Chinese huurder en het contact met Meulenbelt kan chronologisch niet kloppen. Clare ving al onderduikers op, ook Elly, toen de Chinees nog bij haar woonde.
- 108 Interview Bert Jan Flim met Elly Moses-van Leeuwen, 28 mei 1991. Collectie Flim, Groningen. Geciteerd in Flim 1995, p. 20.
- 109 Clare had haar eigen kinderboeken bewaard en had ook reclameboeken van Van Nelle cadeau gekregen ter oriëntatie. Clara Klaver aan Frans Coenen, 12 maart 1935.
- 110 Interview Bert Jan Flim met Elly Moses-van Leeuwen, 28 mei 1991 (collectie Bert Jan Flim). Geciteerd in Flim 1995, p. 189-190.
- 111 Gisela Wieberdink-Söhnlein vertelde op 19 april 2011 in het Amsterdamse Verzetmuseum over haar ervaringen als medewerkster van het Utrechts Kindercomité. Zij herinnerde zich toen dat Clare Lennart betrokken was bij het tijdelijk verbergen van de kinderen door het Utrechts kindercomité. Ze wist waar Clare woonde aan de Zuilenstraat, maar niet meer of zij er zelf kinderen heeft gebracht. De registratie van het interview van Clair Polak met Gisela Wieberdink-Söhnlein (en met Siet Gravendaal-Tammens en Louise Schwarz-van Santen) is te vinden op www.geschiedenis24.nl.
- 112 Jan Meulenbelt werd in 1944 gevangen genomen, maar na vier maanden in een kamp vrijgelaten. Hierna onthield hij zich van verdere verzetsactiviteiten, op advies van Gerard Kempe.
- 113 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1944.
- 114 Hans van Meerten is de artiestennaam van Johannes Soeters. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945. Ella Goldstein, ‘Clare Lennart’, in: *Haarlems Dagblad*, 17 december 1949.
- 115 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 44.
- 116 Klaver 1979, p. 79.
- 117 Op 13 oktober 1944 werd het politiebureau op het Paardenveld geraakt door geallieerde beschietingen. Het werd verplaatst naar het bestaande politiebureau in de Zuilenstraat. Regenhardt 2002, p. 200.
- 118 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 28 juli 1943.
- 119 Klaver 1979, p. 79 en Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 51. Everlina Lubberta Klaver, geboren 28 april 1881 in Hattum, was getrouwd met Pieter Dekker, van beroep ambtenaar bij de Nederlandse Spoorwegen.
- 120 *Weleer*, p. 62.
- 121 ‘Ik ben laatst een dag in Den Haag geweest in sneeuw en kou. Ik moest een verklaring afleggen ten gunste van een Duitse Jood, die probeert niet langer als onderdaan van een vijandige mogendheid beschouwd te worden, wat heel lastig is.’ Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 maart 1946. Ook in Verroen 1975, p. 49.
- 122 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 juli 1935, naar aanleiding van *Vrouwengevangenis* van Eva Raedt-de Canter (1935).
- 123 *Kasteel te huur*, p. 182.
- 124 *Kasteel te huur*, p. 183. Hetty Voûte en Gisela Wieberdink-Söhnlein hebben in 1988 de Yad Vashem onderscheiding gekregen van het Israëliëse Holocaustcentrum. Ook Albert Boerman kreeg in 1996 deze Israëliëse onderscheiding als ‘Rechtvaardige onder de Volkeren’ voor gojim (niet-Joden) die Joden destijds hielpen onderduiken, ontkomen en overleven.
- 125 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 46.
- 126 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1944. Alexander Voormolen was op 5 september 1943 getrouwd met Eliza Willemina van Musschenbroek. Het huwelijk hield nog geen twee jaar stand.
- 127 Jaap Romijn zou, na in 1956 adjunct-directeur te zijn geworden, in 1962 de eerste directeur-uitgever van Uitgeverij A.W. Bruna worden die geen lid was van de Bruna-familie. Zie voor de Schildpadreeks o.a. Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983, p. 283.
- 128 De krant was een initiatief geweest van F. Vervooren en werd na diens dood in 1943 voortgezet door een zekere Roos van Bergen, vermoedelijk een pseudoniem van Romijn. De verzameling knipselkranten zou na de oorlog de eerste collectie worden van het latere Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie.
- 129 Aarts 2009, p. 133-137.
- 130 Het contact met Clare Lennart was door Ad den Besten en Ad. van Noppen gelegd. Van Noppen schreef allerlei auteurs aan, zonder voorgaand persoonlijk contact: ‘Iedereen die lief was, schreef terug.’ Piet Calis, *Het ondergronds verwachten: schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Amsterdam, 1989, p. 303.
- 131 Ulrich Jeltema, ‘Oorlog in Utrecht’, in: *De Utrechtse Boekhouder* 4/1 (2014), p. 21-23.
- 132 Clare begint haar verhaal ‘Provinciëstad’ als volgt: ‘Het moet niet regenen in een kleine stad... In de oorlogsjaren heb ik eens in een of ander clandestien verschijnend blad een gedicht gelezen, dat zo begon. Hoe het verder ging, herinner ik me niet goed meer, alleen dat alles net té erg werd, als het in zo’n kleine stad ook nog regende.’ ‘Provinciëstad’, in: *Scheepjes van papier*, p. 34-39. Dit gedicht van de Amsterdamse dichteres Willy [Wielek-] Berg stond in het dubbelnummer van *Parade der Profeten* (nr. 5-6), gedateerd ‘Augustus-September 1944’. De beginstrofe luidt: Het moet niet regenen in een kleine stad... / De regen weet teveel van alles, wat / Er nooit zal komen en nooit is geweest.
- 133 Willem Frederik Hermans droeg vier gedichten bij in nummer 5-6 en vijf in editie 7-8-9. Verder werkten o.a. Guillaume van der Graft, Hans Warren, Paul Rodenko en Hans van Straten mee aan de *Parade*. Calis 1989, p. 303.
- 134 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 juli 1934. Ook Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 juli 1934 en 9 september 1934.
- 135 Zo schreef Jaap Romijn voor de oorlog het boek *Hart van Nederland* over de geschiedenis van Utrecht. Omdat hij de geschiedenis van de Joden in Utrecht ook noemt, werd het boek meteen verboden. In 1950 verscheen het alsnog. Aarts 2009, p. 175. Het verhaal bundelde Clare Lennart in *Rouska*, 1948, p. 35-47. Citaat op p. 38.
- 136 Klaver 1979, p. 78.
- 137 Boudier-Bakker 2013, p. 59.
- 138 Regenhardt 2002, p. 194.
- 139 Regenhardt 2002, p. 193.
- 140 Van Miert 1995, p. 175.
- 141 Boudier-Bakker 2013, p. 144.
- 142 Boudier-Bakker 2013, p. 213.
- 143 Paul Arnoldussen, *Poes in verdrukking en verzet 1940-1945. De poezenkrant* 57, mei 2013.
- 144 *Weleer*, p. 104.
- 145 Van Lijndenweg 30. Luite Klavers zoon Dick stond ook van 1 juli 1940 tot 12 oktober 1940 op dit adres ingeschreven.
- 146 Ina Boudier-Bakker noteerde al op 19 april 1941 dat er munitie ontploft was op vliegveld Soesterberg, als gevolg van een grote brand op de hei of met brand tot gevolg. Daardoor was een deel van de spoorweg vernield. Boudier-Bakker 2013, p. 97.
- 147 Boudier-Bakker 2013, p. 229 en p. 233.
- 148 Voedselgebrek, met name tekort aan vitamine B en C, kan de mentale gezondheid schaden. Het is mogelijk dat het voedselgebrek een latente demantie bij Bertha versneld heeft.
- 149 Citaten uit de brieven van Bertha Klaver-Barendsen aan Familie Gebr. Barendsen, Handelskweekers, Oosteinde Aalsmeer, 14 mei 1944, Luite Klaver aan fam. Barendsen 22 oktober 1944 en Luite Klaver aan fam. Barendsen 14 – 20 november 1944 (collectie familie Karssing).
- 150 Klaver 1979, p. 80.
- 151 De inschrijving op het nieuwe adres is per oktober 1939.
- 152 Interview Ries van den Boogaard, 7 februari 2014.
- 153 Ries van den Boogaard en Pietje van der Mark

- trouwden op 19 augustus 1942.
- 154 Volgens Rico Bulthuis was Susanna krankzinnig, maar volgens kleinzoon Ries van den Boogaard zeker niet. Miep had een zeer slechte relatie met haar schoonmoeder en dat leverde, tot ná de oorlog, ook conflicten met haar man Ries op.
- 155 Citaat van ‘Nicky’ uit een discussie over echtscheiding in manuscript Veronica Valckenier: ‘Jullie praten altijd van “willen”. Op een gegeven ogenblik kan er geen kwestie meer zijn van “willen”. Dan wordt het “moeten”, niet anders kunnen. Maar in ieder geval vind ik, dat geen enkel mens, ook een getrouwd mens niet, het recht heeft om over een ander mens te beslissen. Ook niet als er kinderen zijn. Dat moet ieder... de man of de vrouw... voor zichzelf uitmaken.’ (LM)
- 156 Pietje van den Boogaard-van der Mark vertelde aan haar zoon Ries dat Clare in de oorlogsjaren aan de deur kwam en Susanna vroeg om hem los te laten. Gesprek Ries van den Boogaard, juli 2011 en februari 2014.
- 157 Bidprentje uit de collectie van Ries van den Boogaard. De doodsoorzaak van Susanna is onbekend.
- 158 Klaver 1979, p. 82
- 159 Van Hoof 2010, p. 104. Van Miert 1995, p. 221.
- 160 De unieke klokken van de Dom waren ontkomen aan de vordering en hadden vijf jaar lang gerust in stutten die hen tegen bombardementen moesten beschermen. Spaans-van der Bijl 1995, p. 384.
- 161 ‘Vrede’ in *Liefde en Logica*, p. 173-178. Dit verhaal publiceerde Clare in 1966 ook in een gezamenlijk nummer van de universiteitsbladen *Solaire Reflexen*, *Post iucundam iuventutem* (orgaan van het Utrechts Universiteitsfonds) en de *Sol iustitia* (illegaal verschenen gedurende de Duitse bezetting) ter gelegenheid van het lustrum van de Universiteit Utrecht in het voorjaar van 1966. Recensie in *Het Parool*, 25 maart 1966.
- 162 ‘Vrede’, in: *Liefde en Logica*, p. 173-178.
- HOOFDSTUK 10
- 1 *Serenade uit de verte*, p. 260.
 - 2 Bijvoorbeeld door: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997. De omschrijving is een reactie op ‘de eindeloze jaren zestig’, gemunt door Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam / Antwerpen, 1995.
 - 3 Pas in februari 1952 ging het laatste product, koffie, van de bon.
 - 4 ‘Misschien vind ik nog iets – myn bezittingen
- zyn door verhuizen en onderduiken in de bezettingstyd nogal verspreid geraakt en ik heb nog niet alles weer terug.’ Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946.
- 5 Stempel van de Utrechtse bankiers Vlaer en Kol op haar persoonsbewijs, 12 juli 1945. Ook Wim, die wel wat gerommeld had met de zwarthandel, raakte zo zijn geld kwijt. Hij leverde bij Vlaer en Kol zevenhonderd gulden in voor tweehonderd gulden (LM). Zie Ad van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950*. Amsterdam, 2014, p. 63-67.
- 6 Luite Klaver wilde in november 1945 al naar Haarlem verhuizen, maar werd ziek en dat gaf ‘nog extra veel drukte’. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945. In 1948 en 1949 nam Clare Lennart een post ‘onderhoud vader’ ten bedrage van f120 resp. f207 op in haar kasboek. Daarna niet meer.
- 7 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945.
- 8 ‘Ook nu heb ik nog een paar studenten in huis, maar langzamerhand is het schrijven meer hoofdzaak geworden.’ Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946. Van Miert 1995, p. 175.
- 9 Interview met Rico Bulthuis 2007.
- 10 Klaver 1979, p. 82.
- 11 Dinsdag 21 februari 1950 was Clare Lennart te gast bij de Nederlandse Vrouwenclub. In het aprilnummer 1950 van hun tijdschrift staat het verslag met dit citaat.
- 12 Klaver 1979, p. 34. Clare Lennart wijdde een hele column aan het onderwerp: ‘Artiest als echtgenoot’, in: *Het paard licht*, p. 119-121.
- 13 *Kasteel te huur*, p. 179.
- 14 Virginia Woolf, *A Room of One's Own*. New York, 1929, p. 6.
- 15 Schrijfsters moe(s)ten, zoals Virginia Woolf het omschreef in het essay ‘Professions for Women’, de ‘Angel in the House’ vermoorden om succes te kunnen hebben. Woolf noemt haar ‘Angel in the House’ ‘intensely sympathetic. She was immensely charming. She was utterly unselfish. She excelled in the difficult arts of family life. She sacrificed herself daily. If there was chicken, she took the leg; if there was a draught she sat in it – in short she was so constituted that she never had a mind or a wish of her own, but preferred to sympathize always with the minds and wishes of others.’ Virginia Woolf, ‘Professions for women’ in: *Collected essays II*. London, 1966, p. 284-289.
- 16 Ina Boudier-Bakker zei tegen Hans Edinga: ‘Misschien heeft één uitzonderlijke man, van wie ze zielsveel hield, haar vroeger zo’n ontzettende knauw gegeven, dat ze haar toevlucht zocht bij een gewone doorsnee-man, zonder artistieke aspiraties.’ Manuscripten en typoscripten etc betreffende Levensbericht Clare Lennart door Hans Edinga’ (collectie Gé Vaartjes) ‘Ik geloof dat het geluk van de liefde en het verdriet van de liefde samen een volheid aan het leven geven. Ik geloof ook dat alle liefdes die je ervaren hebt, ook vóór je huwelijk, belangrijk zijn voor je totale leven. Want alles wat je diep beleefd hebt is goed, ook al was het in wezen misschien triest.’ Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969.
- 17 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1935.
- 18 *Kasteel te huur*, p. 166. Steven uit de roman lijkt in zijn zorgzaamheid op Wim: ‘Geen vrouw hoeft zich ooit in te beelden, dat ze voor hem zorgen moet, omdat hij anders zal “verkommeren”. Steven is volmaakt in staat voor zichzelf te zorgen, te koken, te huishouden.’
- 19 In een interview met Eva Hoornik zei Clare: ‘De tijd van mijn huwelijk was de fijnste. Door mijn man kreeg ik meer stabiliteit en verdween het wankelende uit mijn persoonlijkheid.’ *Algemeen Dagblad*, 12 december 1971. Ook: ‘Mijn man was evenwichtig en optimistisch. Hij heeft mij stabiliteit gegeven.’ De Ceulaer 1966, p. 76.
- 20 Klaver 1979, p. 45. Haar nicht Gerda Klaver noemde haar tante ‘zenuwachtig, gauw van de kook. Wim was de rust zelve. Een mooi tegenwicht.’ Gesprek met Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
- 21 Verroen 1975, p. 140.
- 22 Volgens Bulthuis 1985, p. 65 trouwde Clare Lennart ‘om de bonnen’.
- 23 Wims kleinzoon Ries van den Boogaard denkt dat Wims pensioenregeling de belangrijkste reden voor het huwelijk was. Gesprek Ries van den Boogaard, 7 februari 2014.
- 24 Opgave in ‘Staat van aanbrengsten ten huwelijk door Mejuffrouw Clara Helena Klaver, wonende te Utrecht, Zuilenstraat 10bis’, 23 juli 1947. Wim kreeg wel het vruchtgebruik van haar nalatenschap, maar werd uitgesloten als erfgenaam. Bijlage bij huwelijkse voorwaarden en testament (PT).
- 25 Door de enorme oplage kostten de pockets slechts f1,25 per deel. De serie was te koop voor 32 maal f1,25 = f40. Eind 1952 behaalde de Dickens-serie een kwart miljoen exemplaren.
- 26 In het najaar van 1945 stuurde Clare haar proefvertaling naar Het Spectrum. Op 6 oktober 1945 stuurde Het Spectrum de geredigeerde proefvertaling van Sketches by Boz naar Clare terug: ‘Daaruit zult u tevens zien dat zij met uw werkwijze accoord gaat, zoodat wij u hierbij tevens een contract in duplo
- ter onderteekening voorleggen.’ Volgens het contract van 6 oktober 1945 zou Clare vertalen voor in totaal zevenhonderd gulden: Sketches by Boz, Sketches of young gentlemen, Sketches of young couples, Public life of Mr. Tulrumbles and reprinted pieces. Onder reprinted pieces: Births, Mrs. Meek of a son, The noble savage, A flight, The detective police, Three ‘detective’ anecdotes, On duty with inspector field en Our school. Deze verhalen staan in deel 2 van *Schetsen van Boz*, verschenen in 1952, maar daarin staat op de titelpagina ‘Nederlandse vertaling van J.A. de Groot-Brantjes’. Het is onduidelijk waarom de naam van Clare Lennart, die wel in alle delen wordt genoemd als lid van het vertaalteam, niet op de titelpagina van *Schetsen van Boz* staat.
- 27 *Weleer*, p. 83.
- 28 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945 en Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 maart 1946. A.J.H. Boezeman / Het Spectrum aan Clara Klaver, 2 mei 1946. Tussen ‘de’ en ‘vertaling’ staat handgeschreven ‘gedeelte’.
- 29 ‘Charles Dickens’, in: *Uilenspiegel. Weekblad voor het gezin*, 17 mei 1952, p. 8-9.
- 30 Voor Dickens kreeg Clare Lennart driehonderd gulden in 1946. In 1948 verdiende ze tweehonderd gulden voor de vertaling van de populaire, net verfilmde thriller *Fallen Angel* van Marty Holland. Marty Holland was een scripttypiste in een filmstudio in het Hollywood van de jaren veertig. Clare Lennart vertaalde *Fallen Angel* als *De geest van Stella Flint*. Het boekje verscheen als nummer 15 in de Atlas Mystery Reeks, een gezamenlijke serie van H.J.W. Becht / N.V. A.W. Bruna & Zoon / Van Holkema & Warendorf N.V. / A.W. Sijthoff’s Uitgeversmaatschappij N.V. / AD. M.C. Stok. In 1952 kreeg Clara vijfhonderd gulden voor de vertaling van *God’s Men* van Pearl Buck. In 1952 werkte ze aan haar derde roman van Pearl Buck, *Peony*, die in 1954 als *Pioenroos* zou verschijnen. Clare Lennart zou ook werk van Dorothy Sayers vertaald hebben (zie Dommissie 1965, p. 102), maar ik heb geen concrete titel kunnen vinden.
- 31 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 8 mei 1953. Jenny Laird publiceerde *James and MacArthur* in 1951.
- 32 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945.
- 33 De Utrechtse uitgeverij was goed door de oorlog gekomen met honderdvijftig non-fictie titels. De uitgeverij en boekhandels werden als ‘goed’ beschouwd, onder andere omdat de Bruna-kiosken geen NSB-kranten verkochten.

- 34 ‘Toen ik voorjaar 1944 bij Uitgeverij Bruna te Utrecht in dienst kwam en opdracht ontving het naoorlogse fonds te organiseren, lag daar een grote hoeveelheid manuscripten op uitgabe te wachten, waarvan mij twee in het bijzonder aantrokken. Het eerste was de bekoorlijke roman *Judaspenningen en Pauweveren* van C.J. Kelk, het tweede *Kasteel te huur* van Clare Lennart. [...] De uitgave van Clare Lennarts roman werd voorafgegaan door die van haar novelle *Ter herinnering aan Rotterdam*, naar ik meen op haar verzoek omdat dit verhaal zoveel meer aan de actualiteiten was gebonden.’ Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 129.
- 35 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 34.
- 36 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 50.
- 37 Victor van Vriesland noemde *Ter Herinnering aan Rotterdam* in een tussenzin ‘een fijn en charmant verhaaltje’ in: *Onderzoek en vertoog* 2. Amsterdam, 1958, p. 627. Ben Stroman geeft geen waardeoordeel, alleen een vermelding in B. Stroman, *De Nederlandse roman 1940-1950. Overzicht en indrukken*. Rotterdam / ’s Gravenhage, 1951, p. 46.
- 38 C.J. Kelk, ‘Toch goed oorlogsproza.’ in: *De Amsterdammer*, 26 oktober 1946.
- 39 Radiolezing voor de V.A.R.A. Gepubliceerd in *Ad Interim*, 11, november 1946, p. 519-525. Ook opgenomen in: J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*. ’s Gravenhage, 1950, p. 209-215. Bloem verkocht zelf vijf jaar later, op 3 maart 1951, nog een exemplaar op de Literaire Markt van de Bijenkorf in Rotterdam (PT).
- 40 Zie de afrekeningen van A.W. Bruna aan Clare Lennart (LM). Ieder half jaar opnieuw zijn er exemplaren verkocht. Cees Kelk nam de hele novelle op in zijn bundel *Nederlandse verhalen*. Utrecht, [1955], p. 65-94.
- 41 Bijvoorbeeld in Herman Romer, *Rotterdam voordat de bommen vielen*. Rotterdam, 1988.
- 42 Gepubliceerd in *Ad Interim*, 11, november 1946, p. 519-525. Ook opgenomen in: J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*, ’s Gravenhage, 1950, p. 209-215. Zie ook Bloems recensie van *De ogen van Roosje*: ‘De onvergelykelijke, hoogst persoonlijke stijl van Clare Lennart’, in: *De Telegraaf*, 29 november 1957.
- 43 Slijper 2007, p. 290-291. Bloem was op 13 juli 1946 op zijn verzoek eervol ontslagen als griffier. In de zomer van 1946 publiceerde hij zijn poëziebundel *Sintels* bij A.A.M. Stols.
- 44 Slijper 2007, p. 304-306.
- 45 Zie ook het slot van hoofdstuk 1. Zie over de ‘verwantschap’ tussen Bloem en Clare Lennart haar column ‘Gevaarlijke energie’, in: *Het paard licht*, p. 161-163.
- 46 In december 1917 las J.C. Bloem *Le grand Meaulnes* van Henri Alain-Fournier. Hij schreef erover aan Aart van der Leeuw: ‘Dit boek is van een romantiek, zoals ik niets ken, zóó echt en warm en ademend van het edelste leven, zoo vol van het menselijkste verlangen.’ Hij was zo onder de indruk dat hij later *Le grand Meaulnes* nooit meer heeft durven herlezen, uit angst afbreuk te doen aan zijn herinnering. Slijper 2007, p. 151.
- 47 Clara Eggink had ook bij A.A.M. Stols gepubliceerd, maar na een geschil over een lening keerden Bloem en Eggink zich van de uitgever af. Slijper 2007, p. 311.
- 48 Clara Eggink, ‘De schrijfster van de dichtelijke realiteit’, in: *Leids Dagblad*, 8 december 1951.
- 49 Bijvoorbeeld door C.J.E. Dinaux: ‘Haar levensgevoel is van hetzelfde vervuld, dat Bloem deed dichten: ‘Het is bij dromen gebleven: / Ik heb, wat een ander ontsteelt / Aan het immer weerbarstige leven / Slechts als mogelijkheden verbeeld.’ C.J.E. Dinaux, ‘Litteraire Kanttekeningen’, in: *Haarlems Dagblad*, 10 februari 1951. Het is een strofe uit ‘Aanvaarding’ uit Bloems bundel *Sintels* (1945).
- 50 *Kompas der Nederlandsche Letterkunde*. Onder redactie van Clara Eggink, J.C. Bloem, C.J. Kelk, Ed Hoornik en Ad. Morriën. Amsterdam, 1947, p. 253-255. Clara Eggink plaatste ook een fragment uit *Stad met rose huizen* in de *Schrijversalmanak* van 1954 onder de titel ‘Avond in een kleine stad’, p. 107-109.
- 51 Alexander Voormolen sprak veel met Bloem en Eggink over Clare Lennart en raadde haar aan Stols te benaderen. Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 31 december 1937 en 6 september 1942.
- 52 ‘Ik zie je man nog zitten op die laatste lezing, ik meen [naast] Jacques Bloem. Wie had dat toen kunnen denken.’ M.L. van Holthe tot Echten aan Clare Lennart, 17 februari 1960. Bloem bedankte Clare Lennart per briefkaart voor een lovende kritiek op zijn vertaling van *Precious Bane* van Mary Webb. J.C. Bloem aan Clare Lennart, 27 juni 1963. ‘De auteurs met wie ik nog wel eens contact heb zijn: Belcampo, Ina Boudier-Bakker, Bloem (tegenwoordig niet zo veel meer i.v.m. zijn gezondheid), Ab Visser, Fré Dommissie (zij schrijft over mijn leven en werk een boekje), Jaap Romijn en Hans Edinga.’ Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart. Haar leven en werk* (LM).
- 53 Op een drukproef van haar Boekenweek-geschenk *Op schrijversvoeten door Nederland* (1955) veranderde de auteur de zetttersblunder ‘Clare Eggink’ in Clare Lennart (LM).
- 54 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 1 september 1950.
- 55 Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 10 juli 1950.
- 56 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 26 juni 1950.
- 57 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1948.
- 58 Bulthuis publiceerde bij de NUMIJ in december 1948 *De schim van Joyce Herfst* en *Madama Clazina Rooselinde clairvoyante* in februari 1949.
- 59 De serie wordt niet genoemd in Lisa Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 1997.
- 60 Bulthuis 1985, p. 120-125.
- 61 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 16 april 1948. Visser was in 1944 twee weken ‘gestrand’ bij Rico en Paula Bulthuis. Van Diggelen 2013, p. 178-181.
- 62 Ze stuurde het manuscript aan Rico Bulthuis op 29 april 1948 en het 12^e verhaaltje op 22 mei 1948. Het boekje verscheen bij de NUMIJ in Leiden in 1948 als deel 2 van de serie Mixed Pickles. Een tweede oplage (of tweede druk) verscheen in 1950.
- 63 ‘Over de schutting’ was in 1940 gepubliceerd in de bundel *1001 avond*. In de Indische krant *Sumatra Post* van 26 oktober 1940 verscheen ‘Het Pleintje van de Duizend Wonderen’. ‘Het straatje’ kwam uit *Parade der profeten* in 1945 en het poezenverhaal ‘De heldin’ was al ouder: het verscheen in *Oké* van april 1939. ‘Suite de villes Perdues’ is waarschijnlijk het oudste verhaal in de bundel: de eerste alinea is een beschrijving van Clare’s uitzicht op het kwekerijtje op de Nicolaasweg.
- 64 *Rouska*, p. 9.
- 65 *Rouska*, p. 91. Het is een omgewerkt fragment uit *Kasteel te huur*. Ook de poezen Sijmen of Satan en Satinette uit het verhaal *Rouska* komen terug in *Kasteel te huur*.
- 66 *Rouska*, p. 89-93.
- 67 Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 21 januari 1950.
- 68 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953.
- 69 *Haagsche Courant*, 14 april 1949.
- 70 *De Telegraaf*, 29 oktober 1949.
- 71 *NRC*, 19 maart 1949.
- 72 C.J.E. Dinaux, ‘Clare Lennart: Rouska’, in: *Haarlems Dagblad*, 30 april 1949.
- 73 *Tooverlantaarn* zou worden opgenomen in de Nimmer Dralend reeks. Nijgh & Van Ditmar betaalde aan Bruna 11 cent per verkocht exemplaar waarvan 2/3 voor de auteur bestemd was. Contract, 18 augustus 1948.
- 74 In het contract van 1 augustus 1947 verplichtte de uitgever zich ‘autrice per jaar ten minste twee vertalingen op te dragen zoolang autrice Uitgever het voorkeursrecht op haar werk gunt’.
- 75 Clare Lennart aan W. Moll, 24 juni 1946.
- 76 ‘Sneeuwkllokjes op Rhijnauwen’, in: *Het paard licht*, p. 28.
- 77 In de eerste versies was Freule Cecile Rodaen nog de hoofdpersoon van de roman (LM).
- 78 Steven kreeg de achternaam van Clare’s overgrootmoeder Everdina Maria Moulin. Everdina Maria Klaver-Moulin (1806-1852).
- 79 Ella Goldstein in *Vrij Nederland*, 30 april 1949.
- 80 ‘Van het kasteel zelf zag ik niets. Er zit in het boek wat van Rhijnauwen, maar dan op een meer afgelegen plaats.’ ‘Clare Lennart bezig met boek van vroeger’, in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 81 ‘Je geeft [in *Reigersberg, PT*] ook deze drie verhalen als het nagelaten werk van een jong gestorven vrouw. Zoiets is dikwijls een zinloos trucje.’ Clare Lennart aan Emmy van Lokhorst, 11 oktober 1937.
- 82 *Kasteel te huur*, p. 123.
- 83 *Kasteel te huur*, p. 166. Steven is ‘zo handig en netjes als een matroos’ en brengt Vera kopjes thee op bed.
- 84 Frans Coenen aan Clara Klaver, 5 september 1934.
- 85 C.J.E. Dinaux in *Haarlems Dagblad*, 12 juni 1948.
- 86 *Haagsche Courant*, 14 april 1949.
- 87 C.J. Kelk, ‘Een nieuw Arcadië’, in: *De Groene*, 10 juli 1948.
- 88 *Utrechts Nieuwsblad*, 29 oktober 1949.
- 89 Rico Bulthuis in: *De vijf vocalen*, nummer 1, 1949.
- 90 *Het vrije volk*, juni 1948.
- 91 *De waarheid*, juni 1948.
- 92 *Het vrije volk*, juni 1948.
- 93 Rico Bulthuis in: *Nederlandse Bibliografie*, februari 1949.
- 94 *Critisch bulletin*, januari 1949, p. 15-18.
- 95 Odilon Redon was een Franse, symbolistische, schilder, die vaak een droomwereld verbeeldde vol feeën en andere fantasiefiguren.
- 96 C.J.E. Dinaux in: *Haarlems Dagblad*, 12 juni 1948.
- 97 *Kasteel te huur*, p. 141. Van Vriesland citeerde deze zin in zijn recensie.
- 98 *Kasteel te huur*, p. 87.
- 99 Ella Goldstein in *Vrij Nederland*, 30 april 1949. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 23 april 1939.
- 100 Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 november 1933.
- 101 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 23 april 1939.
- 102 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 8 oktober 1953.
- 103 De jaarlijkse prijs van tweeduizend gulden voor een roman of novelle was ingesteld in 1946. In de jury zaten Gerard van Eckeren, Ben Stroman en Theun de Vries. Annie Romein-Verschoor won de prijs met de historische roman *Vaderland in de verte* (1948).
- 104 Van Liempt 2014, p. 324.
- 105 Alle uitgevers kregen per circulaire een

- uitnodiging de namen, pseudoniemen en adressen van bij hen in de laatste tien jaar uitgevende auteurs op te geven. Zo bouwde de CPNB het adressenbestand op.
- 106 Het bewaard gebleven manuscript 'Poppenliefde' begint met de regels 'Jaren later stonden Trees en Elly op de zolder.' (LM).
- 107 G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 29 april 1948.
- 108 Notulen bestuur CPNB 26 oktober 1948.
- 109 Klaver 1969, p. 85.
- 110 *Twee negerpopjes*, p. 15.
- 111 *Twee negerpopjes*, p. 35.
- 112 *Twee negerpopjes*, p. 78. Het is een volksliedje in Platduits uit Clare's geboortjaar 1899 door Klaus Groth.
- 113 G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. De Friese schrijfster Rie van Rossum was, evenals Clare Lennart, opgeleid als onderwijzeres en publiceerde kinderboeken en romans (in het Nederlands). Zij publiceerde in 1934 *Kloof zonder brug* over een examenklas van een Christelijke Kweekschool.
- 114 'Gemengd bericht' in het *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 17 maart 1949.
- 115 Zie ook Ewoud Sanders, 'Negerpopjes', in: *NRC*, 31 maart 2006.
- 116 G.H. 's-Gravensande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. Ook de Utrechtse boekhandelaar en CPNB-bestuurslid Chris Leeftang constateerde dat het dit jaar 'door de aparte stijl en sfeer van het geschenk, niet zo moeilijk geweest was de naam van de auteur te raden.' *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 117 Exemplaren die na de Boekenweek over waren, mochten voor f1,50 worden verkocht.
- 118 Voor Elisabeth Zernike, Rie van Rossum en Kathinka Lannoy ieder stemden zo'n drieduizend inzenders, voor Marie van Zeggelen circa tweeduizend en de rest was over de zeven andere auteurs verdeeld.
- 119 *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 120 *Nieuwsblad van de Boekhandel*, 28 april 1949.
- 121 *Het vaderland*, 1949 (knipselarchief LM). Ook Dinaux lag *Twee negerpopjes* na aan het hart 'omdat er zo gaaf, zo onverdorven een kinderziel in openbloeit.' C.J.E. Dinaux 'Clare Lennart: Rouska', in: *Haarlems Dagblad*, 30 april 1949.
- 122 'Kinderen in een Gelders dorp', in: *NRC*, 26 februari 1949. 'De vaak meer dan verdienstelijke stijl dwingt eveneens meermalen bewondering af, ondanks een wat ouderwets overmatig gebruik van stippeltjes.'
- 123 *De Maasbode*, 19 februari 1949.
- 124 Zie ook hoofdstuk twee. M. de Jongh-Moonens, familie van Marie Rietman, een vriendin van Da Klaver-Doyer bij wie Eveline Klaver had ingewoond, schreef eveneens een bewonderende brief aan Clare Lennart, 17 juni 1949 (LM).
- 125 De radiotekst van Ritter is niet overgeleverd.
- 126 Jo van Goor aan Sophie (Fietje) Kwaak, Zwolle, 23 maart 1949 (collectie Bertus Mulder). Clare Lennart heeft Jo van Goor na 1918 waarschijnlijk nooit meer ontmoet en deze uitbundige reactie ook nooit onder ogen gehad. Fietje Kwaak schreef zelf een waarderende brief aan Clare Lennart, zonder te verraden dat zij ook op de Apeldoornse Rijkskweekschool had gezeten, alleen met de cryptische omschrijving dat het boekje 'door een persoonlijke reden' aan haar appelleerde. 'De wijze, waarop U dingen en mensen ondergaat, de sfeer en de stemming, die U weet op te roepen, is mij zoo "eigen", dat het soms haast onheimisch is.' Sophie L. Kwaak aan Clare Lennart, 9 mei 1949 (LM).
- 127 Nare gebeurtenissen blijven het best in het geheugen hangen. Zie Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*. Groningen, 2008, p. 9 en 61-88. Gerben IJsbrand Kapteijn zegt tegen Trezia: 'Zonder jouw ogen zal het hier meer dan ooit een woestijn zijn.' *Twee negerpopjes*, p. 77. Trezia noemde de omgeving van Epe een 'toendra, het meest verlaten klinkende woord dat ze kent.' *Twee negerpopjes*, p. 17.
- 128 *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 5 mei 1949.
- 129 Gerard van Herpen, 'Clare Lennart in Utrecht. Stoffig Goud', in: *De Stem*, 28 juni 1991.
- 130 J.C. Bloem verkocht het werk van Clare Lennart op de Literaire markt op 26 februari 1949, zoals het Polygoonjournaal liet zien. Zie ook: Ileen Montijn, *'t Gonst. 125 jaar De Bijenkorf*. Amsterdam, 1995.
- 131 'Schrijvers in de Bijenkorf', in: *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 3 maart 1949.
- 132 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 60-62.
- 133 Bokhove 2012, p. 129-131.
- 134 *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1948-1949*. Leiden, 1950, p. 261.
- 135 Ze bewaarde het bewijs van lidmaatschap in het originele verzendkokertje (LM).
- 136 Thonny Cahn-Lippen aan Clare Lennart, 26 april 1949.
- 137 *Het Parool*, 3 maart 1949.
- 138 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231.
- 139 Bijvoorbeeld op de verjaardagskalender van de *Schrijversalmanak* 1957 en in de *Encyclopedie voor de wereldliteratuur* van C. Buddingh' uit 1954. Op de website van het Vlaamse Letterenhuis staat ook nog 1904 als geboortedatum.
- 140 Interview met Eveline Klaver door Wim Henk Bakker: 'Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976.
- 141 Interview met Kees Komen, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969. De AOW was ingevoerd op 8 juni 1956. Clare vergat ook liever verjaardagen van anderen. Aan Frans Coenen schreef ze: 'Je moet me toch ook maar een keer vertellen wanneer je jarig bent. Ik deed een beetje struisvogelachtig, alsof je altijd even oud zou blijven als ik je verjaardag niet wist.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 5 december 1932.
- 142 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 51. Deze passage is gemarkeerd in het exemplaar van *Herinneringen aan Clare Lennart* dat van haar vriendin Betty Jansen-Hessing is geweest.
- 143 Bij haar aanmelding voor de werkgroep kinderboeken en vertalingen van de VVL in februari 1960 schreef ze zelf de onjuiste geboortedatum 1904 (LM).
- 144 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 145 Hans Warren, *Geheim dagboek 1973-1975*, p. 9, dagboekantekening van 4 januari 1973. Volgens Warren stond zelfs op de 'doodsbrief' 1904 als geboortjaar.
- 146 Lucie Th. Vermij, *De verrukkelijke kunst van het verhaal. Leven en werk van Willy Corsari*. Amsterdam, 1993, p. 42. Maria Dermoût, geboren in 1888, die in 1951 op 62-jarige leeftijd debuteerde, maakt overigens geen punt van haar leeftijd.
- 147 In een bundel voor het middelbaar onderwijs liet Clare Lennart bij de personalia afdrukken: 'Na enige jaren in Utrecht getrouwd met M.W. van den Boogaard.' Adriaan van der Veen en Martin Mooy (sam.), *Honderd schrijvers maakten een keuze uit eigen werk*. Zeist, 1970.
- 148 *Utrechts Katholiek Dagblad*, 26 maart 1955. In vier scripties (LM), gebaseerd op interviews die de kweekschoolleerlingen met Clare Lennart hielden, varieert de trouwdatum van 1929 tot 1930. Bijvoorbeeld: 'In 1930 trouwt Clare en wordt mevrouw Van den Boogaard' en 'Ze nam dus haar ontslag en was van plan om Frans te gaan studeren. Toen ze echter een man ontmoette, viel ook dit plan in duigen.'
- 149 In een interview met Wilfried Henderickx (Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967) noemde het Clare Lennart het angstprobleem in *De ogen van Roosje* 'niet zozeer een probleem dat mijzelf ontzaglijk in beslag neemt'.
- 150 *Weleer*, p. 30.
- 151 Stols omschreef het uitgangspunt voor de Halcyon Pers als 'het verlangen om heel bijzondere dingen te geven in een gewaad waarin op niets bezuinigd hoeft te worden, waarvan de prijs bijnaak wordt'. Salma Chen en S.A.J. van Faassen (ed.), *'Ik ben overbodig geworden!' Briefwisseling J. Greshoff - A.A.M. Stols*. Den Haag 1990-1992. Inleiding, p. XVII.
- 152 Bulthuis 1985, p. 95.
- 153 C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973 Uitgever / typograaf, een documentatie*. Zutphen, 1992, p. 252.
- 154 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 23 oktober 1947. Waarschijnlijk hadden Bloem en Eggink voor Clare Lennart gepleit.
- 155 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 9 januari 1948.
- 156 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 20 juli 1948.
- 157 Zie ook Bulthuis 1985, p. 98.
- 158 Clare Lennart vertaalde later 'Children on their birthdays' van Truman Capote voor de bundel *Amerikaanse Verhalen* van C.J. Kelk bij Het Spectrum [z.j]. 'Children on their birthdays' verscheen in *A Tree of Night and Other Stories* in 1949.
- 159 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 22 september 1948. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 22 oktober 1948.
- 160 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231.
- 161 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 18 oktober 1948.
- 162 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 22 oktober 1948.
- 163 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 10 juni 1949.
- 164 Als derde en laatste deel van de reeks De Blauwe Distel van 'onvergankelijke werken uit de literatuur van alle volken der wereld.' Het eerste deel was van Ricardo Güiraldes: *Don Segundo Sombra* (1948) en het tweede van de Noorse auteur Arne Skouen: *Feest op Réunion* (1949). Later gaf Stols allerlei Nederlandse auteurs in De Blauwe Distel-serie uit, zoals Bloem en Bulthuis.
- 165 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 10 juni 1949.
- 166 Bulthuis 1985, p. 126. Hij stookte Clare tegen Bruna op: 'Van alle kanten bereiken me minder leuke verhalen van Bruna. Het is er eenvoudig een uittocht van schrijvers!' Rico Bulthuis aan Clare Lennart, 21 januari 1950.
- 167 Rico Bulthuis 1985, p. 136. In iets andere bewoordingen ook in Rico Bulthuis, *Herinneringen aan Alexandre Stols*. Oosterhesselen, 1994, p. 10-13.
- 168 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 52-53.
- 169 Over de samenwerking met Elsevier zie Van

- Dijk 1992, p. 251-253. Zie over Vasalis' controverse met Stols: Meijer 2012, p. 366.
- 170 Chen en Van Faassen 1990-1992, p. XXVI.
- 171 Per 1 oktober 1952 sloot A.A.M. Stols zich aan bij het Centraal Boekhuis.
- 172 Chen en Van Faassen 1990-1992, p. XXVI.
- 173 Willem Diemer, 'Maar blauwblauw laten', in: *Dagwerk 1948-1958. Proeve van een Noordnederlandse literaire kritiek*. Groningen, 1958, p. 105-112.
- 174 Klaver 1979, p. 90. P.H. Ritter besprak de roman op 10 december 1950 in zijn Boekenhalfluur bij de AVRO. 'Inderdaad heeft de radiolezing van Ritter invloed gehad, en de loop van de verkoop [van de blauwe horizon] is tot op heden als volgt: Voorverkoop 973 exx, Januari 90, Februari 165, 1-6 maart 141, België: Januari 75, Februari 10. Wij beginnen dus al spoedig aan de tweede helft van de opslag. Laten we hopen, dat de verdere verkoop vlot zal gaan!' A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 13 maart 1951.
- 175 *De blauwe horizon*, p. 294.
- 176 *De blauwe horizon*, p. 208. Da Doyer noemt Lion Cachet, 'een élève [leerling] van Dijsselbloem' in haar dagboek op 18 februari 1891. *Weleer deel II*, p. 59. Carel Adolph Lion Cachet is vooral bekend om zijn toegepaste kunst, van bandontwerpen tot meubels. Mechteld de Bois (red.), *C.A. Lion Cachet 1864 – 1945*. Assen / Rotterdam, 1994. Zie voor 'de tantes' van Da Doyer, *Weleer*, p. 151. Oom Emile woont in het verafgelegen Spieker, een verwijzing naar Luites huis 't Olde Spyker bij Hattem.
- 177 Zie ook 'Nieuwe boeken. Clare Lennart: de blauwe horizon', in: *De Linie*, 16 maart 1951: 'De schrijfster heeft het droomleven van haar figuren rijkelijk in sentimentaliteit gedrenkt en om de tegenstelling schriller te maken de beide mannen der treurige slachtoffers met dik opgelegde kleuren getekend.' Dat geldt niet voor *De ogen van Roosje*.
- 178 *De blauwe horizon*, p. 296.
- 179 Anna Mertens, in: *De ontmoeting. Letterkundig en algemeen cultureel maandblad* 5/10-11 [1951].
- 180 C.J.E. Dinaux, 'Litteraire Kanttekeningen', in: *Haarlems Dagblad*, 10 februari 1951.
- 181 B. Stroman, *De Nederlandse roman 1940-1950. Overzicht en indrukken*. Rotterdam, 's Gravenhage, 1951, p. 46.
- 182 C.J. Kelk, 'Clare Lennart: "De blauwe horizon"', in: *De Groene Amsterdammer*, 17 februari 1951.
- 183 Clara Eggink, 'De schrijfster van de dichtelijke realiteit', in: *Leids Dagblad*, 8 december 1951.
- 184 NiVe, 'Clara Lennart. De blauwe horizon', in: *De nieuwe eeuw*, 28 juli 1951.
- 185 'En "Toverlantaarn" eindigt toch ook niet blij?' Clare Lennart in: *Wij vrouwen, maandblad van de vrouwenbond van de PvdA* (knipselarchief LM).
- 186 *Ruim Baan*, 19 oktober 1945, p. 12-13.
- 187 'Frou de Eekhoorn', in: *Het Parool*, 3 december 1955. Aan *Parool-Junior* werkten o.a. mee Josine Reuling, Hans Andreus, Remco Campert, Lizzy Sara May, Geert van Oorschot, A. Rutgers van der Loeff-Basenau en Guus Vleugel.
- 188 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart' in: *Het boek van nu 2* (augustus 1949), p. 231. Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 20 juli 1948. Het idee was al ouder: 'Ik ga, als ik er tijd voor kan vinden binnenkort een verhaal schrijven over "het prinsesje mimosa." Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 15 maart 1946. De tekst staat in hetzelfde kladblok, met het opschrift 'Sprookjes', als het slot van *Maanlicht* (LM).
- 189 Zowel bij Clare als bij haar zuster Eveline hadden die Chineesjes een ereplaatsje. Klaver 1979, p. 92. Interview Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
- 190 *Prinsesje Mimosa*, p. 74-77.
- 191 In *Veronica Valckenier* komt een soortgelijke scène voor, waarin Nicky overstuur is als haar geliefde wat te laat thuis is. 'Het was een beetje moeilijk zo plotseling uit de catastrophestemming te komen. Boven in het portaal barstte ze uit: 'Jij... jij... wat heb je ook zo laat te komen. Je laat mij maar wachten. En ik... ik dacht dat je dood was... in de mist.' Manuscript *Veronica Valckenier* (LM).
- 192 Klaver 1979, p. 95-96.
- 193 Volgens het contract van 29 maart 1951 in een oplage van tweeduizend exemplaren, met een royalty van vijftien procent en een voorschot van f150.
- 194 Rond de eeuwwisseling waren overal lokale kruisverenigingen opgericht. Zij richtten zich op het verzorgen en verplegen van zieken en het verbeteren van de hygiënische omstandigheden, onder andere door kraamzorg, de bouw van badhuizen en sanatoria voor tbc-patiënten. Alle afdelingen waren in 1950 verenigd in de Algemene Nederlandse Vereniging Het Groene Kruis.
- 195 *Door allen, voor allen*, p. 64-65.
- 196 'Door allen voor allen. Clare Lennart schreef Jubileumboek', in: *Nieuw Utrechts Dagblad*, 15 september 1950.
- 197 Het publiek was op 16 september welkom op de tentoonstelling. Verslag van de feestelijkheden in *Utrechts Nieuwsblad*, 16 september 1950. Interview Andries van Onck, juli 2008. Andries zou van 1952 tot 1954 Industrial Design gaan studeren aan de Koninklijke Academie in Den Haag en kreeg veel succes als ontwerper, onder andere voor het Italiaanse Alessi.
- 198 Waarschijnlijk was het eerste artikel 'Geen kleine kinderen bij dieren', in: *Het Parool*, 13 januari 1949.
- 199 'Wat is beter: vroeg of laat trouwen?', in: *Het Parool*, 2 maart 1950.
- 200 'Mode in bloemen, planten en tuinen', in: *Het Parool Supplement*, 21 november 1953.
- 201 *Het Parool*, 7 december 1950. Geneeskundestudente Nadia had in september 1950 Clare's achterkamer betrokken. Aan Rico Bulthuis schreef Clare: 'ze is erg zwart met negerachtig haar. Verder een leuk gezicht. Ik hoop dat ze aardig zal zijn en niet al te lawaaiig.' Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 1 september 1950.
- 202 *Dagblad voor Amersfoort*, 12 maart 1954.
- 203 *Het Parool Supplement* van 22 januari 1954. Daar kwam een reactie op van Clare's oud-klasgenote, F.D.A. Porte-Wit, redactrice van *Het Schoolblad. Orgaan van de Nederlandse Onderwijzersvereniging* 9/7, zaterdag 20 februari 1954, p. 108-109. Zij betuigde in 'Ik worstel en ga onder' haar instemming met Clare's artikel en eindigde 'Namens die ploeterende en vaak tobbede collega's dank.'
- 204 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 117.
- 205 'Doodgewone marktwaar. Dat kan ik ook wel, als het moet om van te leven.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 februari 1936.
- 206 'Ik hoef toch immers geen boeken te schrijven? Je kunt op een andere manier ook wel geld verdienen, met het schrijven van artikelen voor kranten bijvoorbeeld. Daar kun je zelfs meer geld mee verdienen dan met een boek.' 'Naar aanleiding van een manuscript', in: *Goed Geboekt*, CPNB, 1954, p. 27.
- 207 *Het Parool* f751, *Elsevier* f100, vertaling *Jacob en Hannibal* f300. Van de uitgeverijen A.W. Bruna, A.A.M. Stols en Nijgh & Van Ditmar samen circa f1400. Jaarcijfers 1953, Kasboek (PT).
- 208 Alice von Eugen / Querido aan Clare Lennart, 30 juni 1950.
- 209 'Bij schrijfsters thuis', in: *Denken en Doen*, november 1955.
- 210 'Gewoon en een tikje ongewoon' (knipselarchief LM).
- 211 Ze beloofde Guillaume Priem om, als dat boek af was, met Sander Stols te komen praten. Clare Lennart aan G. Priem, 17 januari 1949.
- 212 Clare Lennart aan A.A.M. Stols, 9 maart 1951. Op 1 september kon hij uitleveren. Eind mei kreeg Clare haar voorschot van vijfhonderd gulden. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 26 mei 1951. Volgens het contract kreeg ze vijftien procent tantième en bedroeg de eerste druk minstens tweeduizend exemplaren, dezelfde condities als voor *De blauwe horizon* (LM).
- 213 Veel lezers zullen ook andere Clare Lennart-motieven herkend hebben. De Chinese poppetjes uit *Prinsesje Mimosa* en de vele schoolliedjes uit *Kasteel te huur*.
- 214 De Ceulaer 1966, p. 77. Zie ook *Weleer deel II*, p. 164.
- 215 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 216 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 februari 1934. 'De Tongerense bossen', in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99: 'In deze bossen speelden mijn jongere broertje en zusje kabouter. Je vond tekens, wegwijzers, een opschrift in kleine lettertjes: "Hier wonen kabouters." Soms klonk uit een ondoordringbaar dicht bosje een signaal waarmee we elkaar waarschuwd. Wellicht is het hutje op de hei geïnspireerd op de behuizing van Roker, een werkmán in de kwekerij op De Ekelenburg. *Weleer deel II*, p. 161.
- 217 *Twee negerpopjes*, p. 59.
- 218 *Serenade uit de verte*, p. 60. *De Telegraaf*, 30 maart 1968.
- 219 *Serenade uit de verte*, p. 81.
- 220 Anna Jacoba Maree-Quirijn geboren 20 mei 1882, gestorven 6 december 1922. Gerarda Jacoba Klaver-Doyer, geboren 4 mei 1864, gestorven 6 december 1915. De drie kinderen Maree zijn ongeveer even oud als de kinderen Klaver als hun moeder sterft. Clare speelde vaak met de namen in haar boeken. De achternaam van Lunes aanbidders, Baron Weresteijn is de meisjesnaam van Wims schoondochter Marie Werensteijn, de vrouw van zijn zoon Joop. De bijzondere naam van het landhuis Libanon kan Clare 'dicht bij huis' gevonden hebben in Hattem, vlak bij Molecaten, waar de Libanonweg lag.
- 221 *Serenade uit de verte*, p. 212.
- 222 Kritiek op zomersproeten was voor Clare Lennart de ultieme krenking, zie ook Trezia's wanhoop over haar zomersproeten in *Twee negerpopjes*.
- 223 Hans Warren, 'Serenade uit de Verte, travestie van een schrijfster', in: *PZC*, 9 november 1951.
- 224 *Serenade uit de verte*, p. 234.
- 225 In *De Telegraaf* van 30 maart 1968, als antwoord op de vraag: 'Dit boek is mij het liefst.' Zie ook De Ceulaer 1966, p. 77 en *Weleer deel II*, p. 164.
- 226 De term 'heidens getinte natuurreligie' is van Paul de Vree, 'Zeldzaam intieme atmosfeer. *Serenade uit de verte*', in: *De Periscoop*, 1 maart 1952.

- 227 *Serenade uit de verte*, p. 109.
- 228 Rouska, p. 93.
- 229 *Kasteel te huur*, p. 128 en p. 98.
- 230 De Ceulaer 1966, p. 77. Zie ook *Weleer deel II*, p. 164.
- 231 Clara Eggink, 'De schrijfster van de dichtsterlijke realiteit', in: *Leids Dagblad*, 8 december 1951.
- 232 Jan Heyn jr. 'Meesteresse der broze stemming', in: *De Telegraaf*, 18 oktober 1951.
- 233 Paul de Vree: 'Zeldzaam intieme atmosfeer. *Serenade uit de verte*', in: *De periscoop*, 1 maart 1952.
- 234 *Serenade uit de verte*, p. 83-84. Clare verwees in de roman naar actuele gebeurtenissen en films, zoals de bioscoopthriller 'The third man' uit 1949, die zich afspeelt in het naoorlogse, nog niet wederopgebouwde Wenen.
- 235 In *Nederlandsche Bibliografie* van februari 1948, in reactie op kritiek van onder andere Rico Bulthuis. Geciteerd uit: Nop Maas, *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven*, deel 1, Amsterdam, 2009, p. 268.
- 236 C.J. Kelk in *De Groene Amsterdammer* (knipselarchief LM).
- 237 Citaat uit tussenkop is van H.K., 'Een Serenade en een worsteling. Nieuwe romans van Clare Lennart en P.J. Risseeuw' in: *De Linie*, 26 oktober 1951.
- 238 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 23 februari 1952.
- 239 'Lof der Kabouters. Clare Lennarts *Serenade uit de Verte*', in: *De Maasbode*, 3 november 1951.
- 240 'Serenade uit de verte', met zijn proza, dat zich met een ongelofelijke juistheid bij iedere schakering van gevoel en sfeer aanpast en altijd natuurlijk en zuiver blijft, is het boek dat ik als voorbeeld zou willen aanhalen wanneer iemand mij vroeg te willen duidelijk maken wat ik met het woord 'klassiek' bedoel: het is, binnen de grenzen welke het zichzelf stelt, volmaakt.' Jan Greshoff in: *Het vaderland*, januari 1952 (knipselarchief LM).
- 241 B.S. [Ben Stroman], 'Serenade uit de Verte', in: *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1952.
- 242 H.K., 'Een Serenade en een worsteling. Nieuwe romans van Clare Lennart en P.J. Risseeuw', in: *De Linie*, 26 oktober 1951.
- 243 Onder andere *De Maasbode*. C.J. Kelk nam het voor lief: 'Ten opzichte van Clare Lennart is het niet van de geringste betekenis om in zake de compositie ook maar enigermate leerstelling te zijn. En dat Clare Lennart naderhand nog perspectief opent op een latere verbintenis met Lune – we accepteren het nonchalant, nauwelijks overtuigd.' C.J. Kelk, 'Serenade uit de verte. Remedie tegen de hopeloosheid van deze tijd', in: *Boekoe Baroe*, januari / februari [1952].
- 244 Top Naeff, 'Uitzonderlijke schrijfsters', in: *Het boek van nu* (februari 1952), p. 119.
- 245 *Het Parool*, 23 februari 1952.
- 246 Hans Warren, 'Serenade uit de Verte, travestie van een schrijfster', in: *PZC*, 9 november 1951.
- 247 Radiolezing voor de AVRO, 28 oktober 1951 (LM).
- 248 Clare Lennart aan P.H. Ritter, 2 november 1951. Van Herpen 2002-a, p. 21. Het is onwaarschijnlijk dat een man het meisjesboek *Stijfkopje* van Emmy von Rhoden zou hebben gelezen. *Serenade uit de verte*, p. 33.
- 249 Jan Greshoff publiceerde niet alleen gedichten bij A.A.M. Stols, maar was ook (onbezoldigd) adviseur. Hij gaf adviezen over te kiezen teksten, de typografische verzorging, bandontwerpen of mogelijke illustraties. Greshoff wijdde vele besprekingen aan de door Stols uitgegeven boeken, die hij altijd direct na verschijnen van de uitgever ontving.
- 250 Chen en Van Faassen 1992, deel 3, p. VII.
- 251 Interview R. Boltendal met J.-P. Barth in *Friese koerier*, 10 maart 1962.
- 252 'Stols schrijft [me] o.a. 'Barth helpt aan een en ander dapper mee.' Dus misschien is zijn waardering toch wel groter dan hij in woorden doet blijken.' Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 253 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 31 januari 1951.
- 254 Het titelverhaal was in 1932 verschenen in *Groot Nederland* en ook haar debuutverhaal 'De trage handen' was al twintig jaar oud, terwijl de impressie 'Als koningen' dateerde van na 1947. De selectie van de verhalen lijkt tamelijk willekeurig. Ze nam bijvoorbeeld alleen 'De braven' op in de bundel, een verhaal dat oorspronkelijk hoorde bij 'Andreas Vorderhake' en 'Gods rechterhand'. Klaver 1979, p. 39. Sommige verhalen kregen een nieuwe titel, zoals 'De krant onder het petroleumstel' dat werd omgedoopt tot 'Vale ouwe'. 'Orchideeën' schreef Clare naar aanleiding van een bezoek aan de broer van haar stiefmoeder Bertha, die in Aalsmeer een orchideeënkwekerij had, de Gebr. Barendsen. In *Het Parool* van 24 december 1952 publiceerde Clare Lennart het artikel 'Glans van luxe, feestelijkheid omstraalt orchidee'.
- 255 Uitgeverij A.A.M. Stols (J.-P. Barth) aan J. Greshoff, 7 december 1952.
- 256 'nadat eerst Rein van Looy er een blote juffrouw gedrapeerd in rozen voor meende te moeten tekenen.' J.-P. Barth aan Jan Greshoff, 7 december 1952. Paul van Capelleveen, *Lucebert. Drukwerk voor anderen*. Varik, 2012, p. 38.
- 257 J.-P. Barth aan Jan Greshoff, 28 maart 1953 (LM). Zie ook Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*, Amsterdam, 2004, p. 254-269. J.-P. Barth aan Lucebert/ Swaanswijk, 12 juni 1952.
- 258 'Band? Wat band? Rug? Laat er letters op drukken, zetten, luchtig lettertje voor liefde, lullig lettertje voor logica. [...]'. Je moet bedenken dat het me toch niet helemaal ligt, dat ik wel een beetje geweld moet plegen, niet erg hoor, maar toch...' Lucebert aan J.-P. Barth, ongedateerd, vóór 4 september 1952.
- 259 Hij leverde een collage van pentekeningen waarin hij de begrippen 'liefde' en 'logica' verbeeldde door een getekend hart-met-pijl, met links daarvan 'BA' en rechts ervan 'AB'. Een deel van de originele tekening in Oost-Indische inkt met aanwijzingen voor de reproductie is beschreven en afgebeeld in Van Capelleveen 2012, p. 14.
- 260 J.-P. Barth aan J. Greshoff, 7 december 1952.
- 261 'Van *Serenade uit de Verte* zijn door Uw bespreking honderden en honderden verkocht, het boek loopt nog steeds!' J.-P. Barth aan J. Greshoff, 28 maart 1953.
- 262 Rico Bulthuis in: *Nederlandse Bibliografie*, februari 1953.
- 263 P.H. Ritter over *Liefde en Logica* in AVRO Boekenhalf uur zondag 25 januari 1953 van 14.00 tot 14.20 uur. Van Herpen 2002-a, p. 36-39.
- 264 *Vrij Nederland*, 10 januari 1953.
- 265 Jac. van der Ster, 'Litteratuur in miniatuur', in: *De Groene Amsterdammer* (knipselarchief LM).
- 266 R. Blijstra, 'Op de zelfkant', in: *Critisch bulletin*, februari 1953, p. 58.
- 267 C.J.E. Dineaux, 'Litteraire kanttekeningen. Bekoorlijke wonderen. Clare Lennart en Katherine Mansfield', in: *Haarlems Dagblad*, 24 januari 1953.
- 268 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 8 december 1952.
- 269 Het boekje was uitverkocht en uitgever Meelker van de NUMIJ. was niet van plan zelf de bundel te herdrukken. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 270 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 271 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 10 februari 1953. Begin maart 1953 stuurde ze Barth 'Buren' en 'Fräulein Sorge', twee verhalen over poezen. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953. 'Buren' stond in *Ons Gezin* 6/10 (oktober 1951), p. 316, 'Van zonderlingen en zolderkamers' in *Ons Gezin* 7/2 (februari 1952), p. 62 en 'Fräulein Sorge' in *Ons Gezin* 7/8 (augustus 1952), p. 352.
- 272 'Over deze titel gesproken: vormt de lange lindenlaan met die drie L's niet een te lange alliteratie? Wat zouden u denken van 'De geurende lindenlaan' of 'De bloeiende lindenlaan'. Ik begrijp natuurlijk wel, dat het lange op de lange weg duidt, maar meer 'à la Clare Lennart' lijkt me geurend of bloeiend.' A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 29 juni 1952.
- 273 Hofman 2004, p. 266-267.
- 274 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953 en 23 februari 1953.
- 275 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 13 februari 1953.
- 276 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 23 februari 1953.
- 277 Met gedrukte auteursvermelding in zwart en gedrukte titel in rood, gesigneerd rechtsonder 'Lucebert'. De tekeningen staan op p. 25, 40, 70, 110, 142, 154. Van Capelleveen 2012, p. 42-43. Zie ook: Ad Petersen (ed.), *Lucebert in het Stedelijk. Catalogus van alle schilderijen, tekeningen, gouaches, aquarellen en prenten in de verzameling*. Amsterdam, 1987, p. 84 en afb. 38.) Ze zijn ook afgedrukt in Hofman 2004, p. 266-267.
- 278 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. Het eerste plaatje in het binnenwerk hoorde bij het verhaal 'Over de schutting.'
- 279 J. Greshoff aan J.-P. Barth, 27 juli 1953.
- 280 J. Greshoff, 'Mensen en meningen', in: *Het vaderland*, 3 september 1953.
- 281 J.-P. Barth aan J. Greshoff, 11 november 1953.
- 282 A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 1 oktober 1953.
- 283 Greet Stols aan Aty Greshoff, 18 november 1953. Geciteerd in noot op p. 138 van Chen en Van Faassen 1990-1992. Een onbekende recensent omschreef de illustraties als 'enige nette Beardsley-tekeningen nagedaan door een jongetje van tien' (ongedateerd, knipselarchief LM).
- 284 In februari 1942 wilde A.A.M. Stols bijvoorbeeld de dichtbundel *Parken en woestijnen* van Vasalis geïllustreerd uitgeven, maar daar zag Vasalis niets in. Meijer 2012, p. 283.
- 285 Christina Maria Cornelia (Tia) Worm-Wiegman tekende vooral botanische onderwerpen. In 1947 publiceerde ze *Les roses*, een passe-partout met 16 losse aquarellen of ingekleurde pentekeningen van rozen. Wellicht waren Stols' litho's uit deze collectie afkomstig.
- 286 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 5 oktober 1953.
- 287 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 5 februari 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 8 oktober 1953.
- 288 Stols gaf *Twee negerpopjes* uit in zijn serie herdrukken, de Atlantisreeks, met een tekening van S. Trivelli. De oplage was heel behoorlijk, drieduizend exemplaren, maar hij had er slechts tien procent royalty voor over. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 5 maart 1954.

- 289 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 7 augustus 1954.
- 290 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 31 maart 1954. 'Naar aanleiding van een manuscript' in *Goed geboekt* (1954). CPNB aan Clare Lennart, 18 januari 1954.
- 291 *Kasteel te huur*, p. 177.
- ### HOOFDSTUK 11
- 1 *Stad met rose huizen*, p. 264.
 - 2 *Margriet*, 12 november 1960.
 - 3 Een bezoekende kweekschoolleerling noemde haar interieur 'erg eenvoudig'. Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart Haar leven en werk* (LM).
 - 4 Klaver 1979, p. 93. Ad. M.C. Stok / Zuid Hollandse Uitgevers aan Clare Lennart, 23 mei 1955.
 - 5 *Libelle* 4 van 1953. Interview met Marijke van Raephorst.
 - 6 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953. J.-P. Barth aan Clare Lennart, 11 februari 1953: 'Ik zal de laatste zijn om het goeie mens [Van Raephorst] te boycotten, zeker als ze in *Libelle* zit, wat nogal veel door de dames gelezen wordt.'
 - 7 Met de haar kenmerkende spelling 'rose' voor roze. Zie ook Heimans 2016, p. 301 over de heibel die Josepha Mendels maakte om 'rose' met een s te mogen spellen in de herdruk van *Rolien en Ralien*. Hoogleraar taalkunde Frida Balk-Smit Duyzentkunst zorgde ervoor dat het mocht.
 - 8 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954. Klaver 1979, p. 96. "Bij schrijfsters thuis", in: *Denken en Doen*, november 1955.
 - 9 Clare Lennart noemde de Neurenberger speelgoeddoos al in het vroege verhaal 'Lichtglans' in het kerstnummer van de *Wereldkroniek*, 17 december 1938.
 - 10 *Stad met rose huizen*, p. 9.
 - 11 Deze cruciale passage in de roman doet denken aan Clare's eigen jeugdervaring dat volwassenen anders naar tekeningen kijken dan de jonge tekenaar zelf. Zie hoofdstuk 1.
 - 12 *Stad met rose huizen*, p. 261-262.
 - 13 Het archief Klaver bevat een brief in een bijzonder handschrift, zonder afzender of datering, van iemand die zich 'de rode bloemen dichter' noemt en die de zusjes Lennart goed kent. Het is niet ondenkbaar dat achter deze naam Clare's onderwijzer uit Epe, meester Vissscher schuilgaat.
 - 14 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954. Klaver 1979, p. 96.
 - 15 *Stad met rose huizen*, p. 195.
 - 16 *Stad met rose huizen*, p. 65-66.
 - 17 *Stad met rose huizen*, p. 250.
 - 18 *Stad met rose huizen*, p. 200-201. Zie ook Coornstra 2006-b. Clare Lennart zal, met haar sterke verbeeldingsleven, ongetwijfeld over het kind in haar buik gefantaseerd hebben. Tijdens de zwangerschap, maar ook ná de abortus.
 - 19 *Stad met rose huizen*, p. 258.
 - 20 *Stad met rose huizen*, p. 179.
 - 21 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
 - 22 F.W. van Heerikhuizen, 'Verrassende roman', in: *Elseviers Weekblad*, 24 april 1954.
 - 23 Clara Eggink, 'Clare Lennart of het literair trapeze-werken', in: *De Telegraaf*, 27 maart 1954. C.J.K. (Kelk), 'Stad met rose huizen. Clare Lennarts nieuwe roman', in: *De Groene Amsterdammer*, 25 mei 1954.
 - 24 C.J.E. Dinaux: 'De glans van het wonder', in: *Haarlems Dagblad*, 15 mei 1954.
 - 25 Hans Warren, 'Stad met Rose huizen. Een gave roman', in: *PZC*, 22 april 1954.
 - 26 Garnt Stuiveling, 'Tragiek en romantiek', in: *Vrije pers*, 5 juni 1954. Stuiveling besprak het boek nog een keer, in *Het boek van nu* 7 (juli 1954), p. 187 onder de titel: 'Liefde voor het leven.'
 - 27 'Leven met de droom', in: *NRC*, 12 juni 1954.
 - 28 Dr. P.H. Ritter Jr., AVRO Radio, Boekenhalfluur, 28 maart 1954 (LM).
 - 29 Jos Panhuysen, 'Verbeelding en werkelijkheid. Het geluk heeft een donker hart', in: *Het Binnenhof*, 12 juni 1954.
 - 30 Garnt Stuiveling, 'Tragiek en romantiek', in: *Vrije pers*, 5 juni 1954.
 - 31 T.T., 'Geest en Leven', in: *De Tijd*, 21 juni 1954. 'Een greep in de boekenkast. Verleden, heden en toekomst, en de zin van literatuur', in: *Nieuwe Eeuw*, 26 november 1954.
 - 32 Dr. P.H. Ritter Jr., AVRO Radio, Boekenhalfluur, 28 maart 1954 (LM).
 - 33 *Het Parool*, 6 mei 1954.
 - 34 W.L.M.E. van Leeuwen, 'Twee nieuwe romans: tweërlei poging de werkelijkheid te ontvluchten', in: *Noord Hollands Dagblad*, 24 juli 1954.
 - 35 *Haagsche Courant*, 15 april 1954.
 - 36 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
 - 37 J. en A. Greshoff aan A.A.M. Stols, 25 augustus 1954.
 - 38 A.A.M. Stols aan J. en A. Greshoff, 2 september 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 14 mei 1952.
 - 39 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 62.
 - 40 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 27 april 1954. De radiopraatjes van Ritter werden zeer goed beluisterd en konden de verkoop met honderden exemplaren doen omhoogschieten. Zie ook Vaartjes 2010, p. 457.
 - 41 A.A.M. Stols aan J. en A. Greshoff, 2 september 1954. Op 4 augustus 1954 waren verkocht 1300 exemplaren à f6,90 (ingenaaid) en 1833 exemplaren à f7,90 (gebonden).
 - 42 A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 26 juli 1954.
 - 43 'De reprise van een schone droom', in: *Elseviers Weekblad*, 15 november 1952, p. 37 en 'Emilio Donatelli en de witte muis', in: *Elseviers Weekblad*, 17 januari 1953, p. 33.
 - 44 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 20 november 1952.
 - 45 De jaarlijkse Vijverberg-prijs is ingesteld in 1948 door de Jan Campert-stichting als 'prijs voor een roman'. De prijs werd met ingang van het jaar 1978 voortgezet als de F. Bordewijk-prijs. Stols vreesde dat de juryleden Nijhoff en Bakker niet erg op Clare Lennarts hand zouden zijn, 'ze doen erg 'modern' (Hermans-achtig)'. De juryleden Bert Bakker, J. Hulsker en Martinus Nijhoff beloonden echter geen 'modern' auteur, maar Theun de Vries voor *Anna Casparii of Het heimwee*.
 - 46 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 93.
 - 47 'Je moet trouwens met dergelijke uitspraken voorzichtig zijn. Ik heb in een verre uithoek van ons land eens een lezing gehouden en in de pauze kwam de jonge verslaggever van het plaatselijke blad op mij af om mij te interviewen. Ik antwoordde hem dat ik met schrijven was begonnen in een tijd van mijn leven dat ik geld nodig had. De volgende dag stond een grote kop in zijn krant: 'Clare Lennart schrijft uitsluitend om het geld'. Dat was zelfs bedoeld als compliment. Maar zo is het natuurlijk ook weer niet.' Gabriel Smit, 'Op schrijversvoeten naar Clare Lennart', in: *De Volkskrant*, 31 maart 1955.
 - 48 Interview Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
 - 49 R., 'Er kan een toervogel komen', in: *Het nieuwe dagblad*, 29 januari 1955.
 - 50 G.H. 's Gravesande: 'Al pratende met... Clare Lennart', in: *Het boek van nu* 2 (augustus 1949), p. 231.
 - 51 'De eerste behoorlijke prijs uit een loterij', in: *Dagblad voor Amersfoort*, 27 april 1949.
 - 52 'Mallemlen: kenmerk van jeugd, melancholie en opstandigheid', in: *Het vaderland*, 23 oktober 1954.
 - 53 *Ons Gezin* 6/9 (september 1951), p. 278.
 - 54 Verslag van een lezing op dinsdag 21 februari 1950 bij de Nederlandse Vrouwenclub in het aprilnummer van het tijdschrift van de Nederlandse Vrouwenclub.
 - 55 G. de Vries-Hamer aan Clare Lennart, 27 september 1952. Zie ook Van Loghum Slaterus aan Clare Lennart, 9 november 1954 over Fré Dommissie.
 - 56 Eind jaren vijftig probeerde Clare de illustratrice Quirine Collard aan opdrachten bij *Elseviers Weekblad* te helpen.
 - 57 *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958, p. 37. En 'Onbereikbare minnaar' in *Elseviers Weekblad*, 11 april 1959, p. 37.
 - 58 *Waren wij kinderen...?* (1933) en *Het licht op de drempel* (1937). Fré Dommissie aan Brusse, 22 december 1945 (collectie Dommissie, LM). Van Krankzinnigen was in 1950 nog een vierde druk verschenen. Fré Dommissie was onder meer bevriend met Henriëtte Roland Holst en Elisabeth Zernike. Fré Dommissie, 'Autobiografisch' in: *Singel 262*. Amsterdam, 1950, p. 14. Els Bromberg, 'Fré Dommissie', in: *Tweeëntwintig biografieën*. Amsterdam, 1950.
 - 59 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 27 april 1954. Fré Dommissie aan A.A.M. Stols, 22 mei 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth: 14 december 1954. Waarschijnlijk hadden Clare Lennart en Fré Dommissie elkaar leren kennen op de Zeister Litteraire Kring.
 - 60 Toen nog onder de voorlopige titel *Paasvaren*. A.A.M. Stols aan J. Greshoff, 2 september 1954.
 - 61 J. en A. Greshoff aan A.A.M. Stols, 13 maart 1955.
 - 62 *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958, p. 37.
 - 63 Fré Dommissie en Dina de Jong aan Clare Lennart, 15 september 1966.
 - 64 Walter Pause / Fré Dommissie, *Dr. Helen Keller – de wilskracht van een doofstomme blinde*. Bussum, 1958. H. Kohn / Internationaal Literatuur Bureau aan Clare Lennart, 17 januari 1956. Clare zwaaide Dommissie vervolgens lof toe: 'Het is begrijpelijk dat juist zij, die jarenlang met een blinde verkeerde en beter dan wie ook wist dat blindheid geen geestelijke verarming hoeft te betekenen, zich aangetrokken voelde tot het vertalen van Helen Keller's levensgeschiedenis.' *Elseviers Weekblad*, 6 december 1958, p. 37. Op haar beurt schreef Fré Dommissie een positieve recensie over Clare's kinderboek *Rinus Spoormus in Tussen de rails*, mei 1960.
 - 65 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 19 september 1963: 'Je bent door de Commissie van Advies wel op een lijstje geplaatst. Of er iets op volgen zal en wanneer moet de tijd leren. Ik had geen gelegenheid Fré Dommissie nog te noemen. Misschien een ander maal.'
 - 66 Over hun kennismaking en vriendschap schreef Hans Edinga uitvoerig in Verroen 1975, p. 75-84.
 - 67 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 27 april 1954 en 30 juni 1954. Zie ook Hans Edinga aan J.-P. Barth, 29 oktober 1954: 'Mevrouw Lennart

- vertelde mij, dat zij bij Bruna was weggegaan omdat Stols haar boeken veel beter ‘brengt’, er meer moeite voor doet.’
- 68 S. Koopmans, ‘Levensbericht Hans Heidstra (H. Edinga)’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1981-1982*, Leiden, 1983, p. 75-77.
- 69 Gé Vaartjes, ‘Heidstra, Hans (1918-1980)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Edinga stelde voor Nancy Mitford te vertalen voor uitgeverij A.A.M. Stols. Hans Edinga aan J.-P. Barth, 29 oktober 1954.
- 70 Klaver 1979, p. 113.
- 71 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 80.
- 72 Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
- 73 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
- 74 Dolf Verroen aan Clare Lennart, 4 januari 1955: ‘Een poosje geleden heb ik het verhaal en een paar verzen van Jaap Romijn teruggekregen. Hij wou ze niet opnemen in *Vandaag* wegens een overvloed aan bijdragen of iets dergelijks.’ Verroen debuteerde in 1955 met de gedichtenbundel *In los verband*.
- 75 Verroen was onder andere bevriend met Anna Blaman. Birgit Kooijman, ‘Dolf moest maar leren typen’, in: *NRC*, 25 september 2016.
- 76 ‘Vertelkunst’, in: *Het boek van nu* 11/9 (mei 1958), p. 173.
- 77 ‘Onderdak’, in: *Het boek van nu* 15/7 (maart 1962), p. 135.
- 78 *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1950.
- 79 Andere leden van de Zeister Litteraire Kring waren o.a. Netty Koen-Conrad, Anne de Vries, Marie-Louise Doudart de la Grée, Johan van Hulzen, Elisabeth Zernike, Louise Odilon en Ton van Oudwijk. De kring heeft veertig jaar bestaan en is opgeheven wegens gebrek aan jonge leden. Gé Vaartjes (red.), *In besloten kring. Een bundel bij het achtste lustrum van de Zeister Litteraire Kring*. Hilversum, 1991.
- 80 Klaver 1979, p. 113. Hans Edinga in Verroen 1975, p. 78-79.
- 81 Hans Edinga, ‘In Memoriam’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 82 Soroptimist Club Utrecht aan Clare Lennart, 7 april 1963.
- 83 Telefoongesprek Dr. Kien Ebels, juni 2008.
- 84 *Dagblad voor Amersfoort*, 2 mei 1952.
- 85 M. van Noorden Cowan aan Clare Lennart, 1 februari 1955.
- 86 Interview Isa Diederiks, juni 2008.
- 87 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 62.
- 88 Met deze dames had ze meerdere afspraken in 1958. Agenda (LM). De twintig jaar oudere Marie Ramondt woonde op loopafstand van Clare. Vanaf 1952 is er correspondentie tussen Clare Lennart en Marie Ramondt bewaard gebleven en een gedicht dat Marie Ramondt voor Clare schreef (LM).
- 89 ‘Onvergankelijk bekoorlijk’, in: *Ina Boudier-Bakker 80 jaar. Een album amicorum*. Amsterdam, 1955, p. 81-82.
- 90 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 77.
- 91 Een overzicht van leven en werk van Marchien Eising geeft Hendrik Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956*, Drentse Historische Reeks II, Assen, 2003, p. 633-641.
- 92 Marchien Eising in Verroen 1975, p. 67-73. Vanaf eind jaren vijftig woonde Marchien Eising vlak bij Utrecht.
- 93 *Elseviers Weekblad*, 8 november 1958, p. 41.
- 94 Waarschijnlijk vroeg Clare ook aan haar vriendin Sjoukje Koopmans om Marchien Eising te bezoeken. Marchien Eising aan Clare Lennart, 28 november 1972.
- 95 Interviews Dolf Verroen 15 maart 2010 en 16 augustus 2016.
- 96 Toen Clare in het ziekenhuis lag, verklapte Marchien haar geheim: ‘Mag ik je een middelje aan de hand doen voor eventuele vermoeiende en niet zo prettige bezoeken? Ik doe in zo’n geval erg apathisch, het helpt meestal prima. Had je w.s. niet van mij verwacht, is het wel?’ Marchien Eising aan Clare Lennart, 28 november 1972.
- 97 Da Doyer-Klaver ging als jonge vrouw ook trouw op ziekenbezoek. Clare kan deze sympathieke gewoonte van haar moeder overgenomen hebben.
- 98 Provinciaal bestuur van Drenthe aan Clare Lennart, 3 mei 1966. Het artikel van Clare Lennart in *Elseviers Weekblad* was kennelijk een van de doorslaggevende redenen om Marchien de prijs toe te kennen, want daardoor was ze ook buiten Drenthe opgemerkt. ‘Van Utrecht naar Assen’, in: *Het paard licht*, p. 140-142.
- 99 Clare Lennart zou het voorwoord schrijven bij Marchien Eisings autobiografie *Dit ene leven*. Door haar onverwachte overlijden nam Dolf Verroen die taak van haar over, bijna vier jaar nadat hij het manuscript in de literaire nalatenschap van Clare Lennart terugvond. Marchien Eising, *Dit ene leven*. Hilversum, 1976, p. 5.
- 100 De Vlaamse krant *De Volksgazet* noteerde in een recensie van *Serenade uit de verte*: ‘Een boek met het ‘fabrieksmerk’ Stols biedt in de meeste gevallen de waarborg, dat de literaire eisen de voorrang op de louter zakelijke bekleden’. *De Volksgazet*, 3 april 1951.
- 101 Met herdrukken van *Avontuur* in 1952 en *Mallemlen* in 1953 probeerde de uitgeverij Clare Lennart weer in het Utrechtse nest te krijgen.
- 102 Klaver 1979, p. 97.
- 103 Stichting tot exploitatie en bescherming van auteursrechten (SEBA). Mr. J. van Nus aan Clare Lennart, 27 november 1954. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 december 1954. Ze had Bruna sinds 1936 twee boeken afgestaan, *Kasteel te Huur* en *Veronica Valckenier*. Bovendien had ze *Ter herinnering aan Rotterdam* bij Bruna uitgegeven.
- 104 Clare Lennart aan A.W. Bruna, 2 december 1954, Klaver 1979, p. 98.
- 105 A.W. Bruna aan Clare Lennart, 6 december 1954, geciteerd in Klaver 1979, p. 99.
- 106 Ook Nijgh & Van Ditmar wilde het gedateerde jeugdwerk niet meer uitgeven. Klaver 1979, p. 61.
- 107 In de wereld van het ‘meisjesboek’ heeft Clare Lennart geen naam gemaakt. Auteurs van meisjesboeken moesten hun naam in het genre opbouwen met meerdere titels en zij heeft uiteindelijk maar één typisch meisjesboek geschreven. De heruitgave van *De wijde wereld* in 1953 deed niet veel. An Rutgers van der Loeff-Basenau en Miep Diekmann kwamen met modernere boeken die het vooroorlogse meisjesboek een beetje uit de belangstelling verdronken. Aukje Holtrop, ‘Alleen voor meisjes (en jongens)’, in: Harry Bekkering (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989, p. 409-424. Bea Ros en Sofie de Jonckheere, ‘Een geval apart. Meisjes- en jongensboeken’, in: Rita Ghesquière, Vanessa Joosen en Helma van Lierop-Debrauwer (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam, 2014, p. 248-279.
- 108 Clare Lennart werd genoemd als ‘werkredactrice’ in een advertentie voor de *Encyclopedie voor de vrouw onder leiding* van Dra. M.G. Schenk. Dit naslagwerk zou in nauwe samenwerking met Nederlandse vrouwenorganisaties verschijnen bij De Bezige Bij en A.W. Bruna.
- 109 Clare Lennart had kunnen overwegen haar rechten terug te kopen van Bruna, zodat ze bij andere uitgeverijen herdrukken kon uitgeven. Marianne Philips gebruikte haar CPNB novelleprijs van 1950 ‘om alle auteursrechten in de ruimste zin des woords’ terug te kopen voor vijftienhonderd gulden. Breedt Bruyn 1998, p. 90-95.
- 110 J. Maas aan Eveline H. Klaver, 11 januari 1973.
- 111 Kosmos wilde het niet uitgeven. Jac van de Kolk / Kosmos aan Clare Lennart, 10 december 1954. Ze vroeg Wim Hora Adema om haar oordeel, maar die was ook niet positief. Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 13 april 1955.
- 112 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 25 februari 1956.
- 113 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 15 februari 1956.
- 114 *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, p. 5-7.
- 115 Quirine Collard exposeerde in de Haagse Kunstkring en was lid van Verve.
- 116 Interview familie Ket, Amersfoort, 11 oktober 2011.
- 117 Quirine Collard aan Clare Lennart, 14 juli 1959.
- 118 Klaver 1979, p. 101.
- 119 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 15 februari 1956.
- 120 *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, p. 7 en p. 15: ‘Ze begon meteen al te jammeren. ‘O, hebben jullie die ellendige trap nog? Hebben jullie die afschuwelijke kat nog?’
- 121 *Kathinka uit de Kattesnorstraat*, p. 14.
- 122 Klaver 1979, p. 101.
- 123 Quirine Collard aan Clare Lennart, 14 juli 1959.
- 124 *Tussen de rails*, mei 1960 en *Wij vrouwen*, augustus 1960.
- 125 *IDIL-Gids*, april 1960.
- 126 Ze maakte een kort uitstapje naar non-fictie: een boek van Eugene Exman over de zendingsarts Albert Schweitzer, die in 1952 de Nobelprijs voor de Vrede had gekregen. Eugene Exman, *De wereld van Albert Schweitzer*. Den Haag, Ad. M.C. Stok, Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1955. Vertaling van: *The World of Albert Schweitzer*. Ad. M.C. Stok / Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij aan Clare Lennart, 2 februari 1955. Haar ‘Nederlandse tekstverzorging’ leverde tweehonderdvijftig gulden op.
- 127 Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 juni 1933.
- 128 Het vertalen van Colette was eigenlijk een idee van Sander Stols. A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 11 maart 1954.
- 129 ‘Heimwee naar de tover van de jeugd’, in: *Elseviers Weekblad*, 17 mei 1958.
- 130 Recensie van *Als het jonge koren rijpt* door C.J. Kelk: ‘De sterk beeldende en toch zo eenvoudige taal van Colette werd door Clare Lennart, ook zelf begaafd met zoveel gevoel voor de natuur, even suggestief, krachtig en flonkerend in het Nederlands overgebracht.’ (ongedateerd, knipselarchief LM).
- 131 Over de vertaling van ‘faire l’amour’ kreeg Mendels zo’n hoogoplopende ruzie met Bruna dat Mendels de uitgave verbood. Heimans 2016, p. 241.
- 132 Jacoba van Velde deed verreweg het meeste vertaalwerk: tien verhalen, waaronder ‘Droomnovelle’ van Arthur Schnitzler, een favoriet van Clare. Haar roman *De grote zaal* werd in dertien talen vertaald en stond nog in 2010 centraal in de CPNB-campagne Nederland Leest.

- 133 De Nederlandse bijdragen waren van Louis Couperus, Nescio, Marnix Gijssen en A.H. Nijhoff.
- 134 Gerard Douwe illustreerde de dikke pil met fijne pentekeningen, die goed pasten bij de romantische verhalen. De recensenten waren positief over de tekeningen van Douwe. Minder over de hoge prijs, bijvoorbeeld *Bussumsche courant*, 5 juni 1954: '530 pagina's gezet uit een kleine letter, gedrukt op prachtig papier, gebonden in een kunstleren band met een gouden stempel. [...] Maar toch moest het goedkoper kunnen, [...] moest toch ook toegankelijk zijn voor mensen die niet uit curiositeit veertien en een halve gulden willen neertellen.'
- 135 De bundel bevat echter geen verhalen over homoseksuele of lesbische liefdes.
- 136 Marie van Dessel-Poot debuteerde in 1932 met *Afgedwaalden*. Na 1945 publiceerde ze voornamelijk streekromans.
- 137 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 december 1934.
- 138 Een verzoek om *Denn über uns ist der Himmel* van de Joods-Duitse auteur Max Tau te vertalen sloeg ze af. Ben van Eijsselstein had Sijthoff op Clare Lennart gezien. Uitgeverij Sijthoff aan Clare Lennart, 25 maart 1955.
- 139 Zie ook Elisabeth Augustin: 'Bovendien heb ik nooit een grote lezerskring bereikt, zodat ik genoodzaakt was te vertalen, artikelen, boekbesprekingen en hoorspelen te schrijven, gewoon omdat dat in financieel opzicht meer opleverde.' Elisabeth Augustin, *Het patroon*. Amsterdam, 1990, p. 160.
- 140 Prins Bernhard Fonds aan Clare Lennart, 16 november 1956.
- 141 'De hardos' van Guy de Maupassant in de bundel *Liefdesverhalen*. Voor *Dierenverhalen* leverde Eveline drie vertalingen, onder andere 'De jeugd van Kater Murr' van de Duitse E.Th.W. Hoffmann. Fré Dommis vertaalde 'Immensie' van Theodor Strom.
- 142 Willy Corsari vond het een voordeel van vertalen dat zij dat ook kon doen als zij zich niet geïnspireerd voelde om aan haar eigen boeken te werken. 'Vertalen was voor mij een grote steun, want onderhand zat ik dan te broeien op een boek waar ik nog niet aan kon beginnen. Misschien is het een soort lafheid dat je je eigen werk opzij schuift als het niet opschiet en je dan je toevlucht neemt tot vertalen.' Vermij 1993, p. 21.
- 143 Ongeveer gelijktijdig vertaalde Clare voor uitgeverij Kosmos *Lessen in echtelijke liefde*, een hoorspel voor huwelijkspartners, van André Maurois. De vertaalopdracht leverde vijfhonderd gulden op en wat extra's voor de Belgische markt. Uitgeverij Kosmos aan Clare Lennart, 18 januari 1954. 'Het zijn dan wel kleine bedragen maar het geeft toch voldoening dat aan dit werk tot zelfs in de Congo aandacht wordt geschonken.'
- 144 André Maurois, *Vrouwen van Parijs*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1954. Recensie *Vrouwen van Parijs* in *Elseviers Weekblad*, 27 november 1954, p. 53. De Franse auteur, pseudoniem van Émile Salomon Wilhelm Herzog, was bekend van een zeer populaire vie romancée van de dichter Shelley: *Ariël ou la vie de Shelley* (1923).
- 145 Na de publicatie van de gebonden editie zag Bruna in 1956 nieuwe commerciële mogelijkheden voor een uitgave van *Vrouwen van Parijs* als pocket in de reeks Zwarte Beertjes. Het aantal foto's werd teruggebracht tot 125, vanwege het veel kleinere formaat aan alle kanten flink aangesneden. In 1957 verscheen als Zwart Beertje bij Bruna een Franse editie.
- 146 Samen met Hella S. Haasse maakte Nico Jesse *Het versterkte huis. Kastelen in Nederland*. Amsterdam, 1951.
- 147 Jesse was bekend vanwege zijn oorlogsreportage *Utrecht 1942*. Foto's van Nico Jesse, tekst en beeldredactie Frans Crone, Amsterdam, 2003. C.A. Schilp en Nico Jesse, *Zó is Utrecht*. Amsterdam, 1950. Informatie over Jesse uit: Flip Bool (red.), *Nico Jesse 1911-1976*. Amsterdam, 2003, p. 87-98.
- 148 *VTF 25: NV Vaalser Textiel Fabriek 25 jaar*. Tekst Clare Lennart, voorwoord J.H.M.L. Melotte-Maussen, fotografie en layout Nico Jesse. Vaals, 1957. Drietalige uitgave (Nederlands, Engels, Duits).
- 149 *NV Vaalser Textiel Fabriek 25 jaar*, p. 14.
- 150 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 14 december 1954.
- 151 Achter Schierbeek zit een jonge vrouw belangstellend toe te kijken, waarschijnlijk Jesses vrouw Margreet. Remco Campert herinnert zich het gesprek helaas niet meer. Brief Remco Campert, 12 maart 2014 (PT).
- 152 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 7-8. Met een grapje voor ingewijden: Clare verwijst hier naar het omvangrijke manuscript van de sinaasappelkoopman dat ze (tevergeefs) bewerkte voor P.H. Ritter. Zie hoofdstuk 7.
- 153 De Literaire Contact Commissie van de Vereniging bestond in 1955 uit prof. dr. N.A. Donkersloot, prof. dr. P. Minderaa, dr. Victor E. van Vriesland, Hella S. Haasse, Godfried Bomans en Adriaan van der Veen.
- 154 Notulen bestuursvergadering CPNB, 21 mei 1954 (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 155 Notulen bestuursvergadering CPNB, 9 juli 1954 (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 156 'Op schrijversvoeten door Nederland', in: *Boekengids* 20 (maart 1955), p. 32.
- 157 F. Bordewijk aan Clare Lennart, 1 september 1954. Geciteerd uit: F. Bordewijk, *Nagelaten documenten*. Amsterdam, 2007, p. 71.
- 158 Anne de Vries woonde in Zeist en kende Clare Lennart van de Zeister Litteraire Kring.
- 159 J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 13 juni 1954.
- 160 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 50.
- 161 Gabriel Smit aan Clare Lennart, twee ongedateerde brieven.
- 162 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 14 december 1954. CPNB aan Clare Lennart, 10 december 1954: 'Wij stellen het zeer op prijs dat u onze opdracht op deze charmante en kundige wijze hebt uitgevoerd.'
- 163 Drukproef (LM).
- 164 'Op schrijversvoeten door Nederland', in: *Boekengids* 20 (maart 1955), p. 32.
- 165 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 46.
- 166 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 71.
- 167 Rico Bulthuis, 'Het boekengeschenk van 1995', in: *De Haagse Post*, 19 maart 1955.
- 168 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 59.
- 169 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 28.
- 170 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 21.
- 171 Paul Haimon in: *Maas en Roerbode*, 31 maart 1955.
- 172 *Eindhovens Dagblad*, 15 maart 1955.
- 173 C.B. 'Geschenken voor U!', in: *Nieuwe Haagsche Courant*, 25 maart 1955.
- 174 M. v.d. P., 'Keus uit nieuwe boeken', in: *Elseviers Weekblad*, 26 maart 1955. Clare's opmerking over Luceberts baard was adequaat. Alle cultureel geïnteresseerde Nederlanders hadden namelijk (op foto's) gezien hoe Lucebert, mét baard, op 27 maart 1954, verkleed als Keizer der Vijftigers, met zijn gevolg aankwam in het Stedelijk Museum om de Poëzieprijs van de stad Amsterdam in ontvangst te nemen.
- 175 André Rutten, in: *De Tijd*, 26 maart 1955.
- 176 In het CPNB jaarverslag over 1955 staat dat de oplage 137.000 was. Het batige saldo van het Geschenk was f10.187 (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 177 De avond was georganiseerd door uitgever Stols en de 's Gravenhaagsche boekhandelsvereniging. *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 7 april 1955. *Het vaderland*, 29 maart 1955.
- 178 *Utrechts Nieuwsblad*, 1 april 1955. In het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 14 april 1955 was de CPNB tevreden over de grote hoeveelheid publiciteit over de Boekenweek.
- 179 M. Macintosh, 'Clare Lennart'. in: *Ons Gezin* 6/9 (september 1951), p. 278-279. *Weleer*, p. 79
- 180 In het televisiejournaal van 2 april 1955 was Clare Lennart te zien in een item over de Boekenweek in De Bijenkorf te Amsterdam.
- 181 In *Elseviers Weekblad* van 25 november 1950 was een enquête opgenomen over de jongste literatuur. Stols gaf bij die gelegenheid te kennen, dat het de jongste auteurs aan talent ontbrak. Simon Vinkennoog publiceerde vervolgens in februari 1951 in zijn tijdschrift *Blurb* een tegen-enquête. Hierdoor kwam hij in contact met Stols, die als gevolg daarvan de bloemlezing *Atonaal* zou uitgeven. Stols' uitgeverij werd gedurende korte tijd een brandpunt van de experimentele literatuur. Mogelijk speelde de vriendschap tussen J.-P. Barth en Paul Rodenko, de theoreticus van de experimentelen, daarbij een rol. De uitgeverij was echter niet bij machte deze positie te consolideren. Chen en Van Faassen 1990-1992, p. XXVII.
- 182 'Al iets van Lucebert gehoord? Ik ben werkelijk uitermate benieuwd. Maar hij moet niet zo iets doen als de illustrators van *Atonaal*, hoor.' Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953. *Archibald Strohalm* is een roman van Harry Mulisch uit 1952.
- 183 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. 'Wat de gedichten betreft, heb ik het bundeltje *Atonaal* gekozen, niet omdat ik vind dat er geen mooiere gedichten op de wereld bestaan. Dat is zeker niet zo. Maar wat me er in aantrekt is, dat ze je fantasie in werking zetten.' Transcriptie radio-uitzending 'Lezende schrijvers in het ziekbed.' (LM)
- 184 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 70.
- 185 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 73-74. Het naamloze gedicht staat in Lucebert, *verzamelde gedichten*. Amsterdam, 2002, p. 52. Clare Lennart besloot haar artikel in *De Boekengids* met de slotregels van het gedicht 'Jongeling' van Remco Campert.
- 186 'Clare Lennart en de experimentelen', in: *De Maasbode*, 15 maart 1955.
- 187 Gepubliceerd in *De Telegraaf* van 30 maart 1957.
- 188 Ton Anbeek, 'Niet het moment voor experimenten'. De twee gezichten van de jaren vijftig. in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997, p. 19-26.
- 189 Verroen 1975, p. 139.
- 190 Interview Ries van den Boogaard, 7 februari 2013.
- 191 Het is onbekend welk doel het bezoek had. Ad. Stok aan Clare Lennart, 29 juni 1955: 'Wat zult

- u van Brussel hebben genoten, het nuttige aan het aangenamen parend.’
- 192 F. Suermondt-Erdbrink aan Clare Lennart, 2 juli 1955: ‘De buurvrouw, Anna Karssing, zou het ook leuk vinden als u kwam.’ Ansichtkaart Clare en Wim van den Boogaard aan Dick en Miep van Luijn van ‘t Oude Spyker [1955] (collectie Van Luijn, RKD).
- 193 *De boekenkorf*, november 1955, p. 10.
- 194 Klaver 1979, p. 102-103.
- 195 Domnisse 1965, p. 96.
- 196 Clare Lennart aan Dick en Miep van Luijn, 2 augustus 1956 (collectie Van Luijn, RKD).
- 197 *Kasteel te huur*, p. 106.
- 198 ‘Korenveld bij de Maarnse berg’, in: *Pluk een roos*, p. 71-73.
- 199 Beide verhalen gebundeld in *Pluk een roos*, p. 35-36, resp. 60-62.
- 200 ‘Het huisje’, in: *Pluk een roos*, p. 27-29.
- 201 ‘Irma Silzer: een middelares onzer taal’, in: *Elseviers Weekblad*, 10 oktober 1959, p. 43 en 45.
- 202 De voorloper van het huidige Letterenfonds, op initiatief van het Nederlands Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschap. S. Jansen, *Literaire agentschappen in Nederland: een institutioneel onderzoek naar de literair agent in het literaire veld*. Scriptie UVA, 2012. Citaat Oversteegen uit: J.J. Oversteegen, *Etalage: uit het leven van een lezer*. Amsterdam, 1999.
- 203 H. Kohn aan Clare Lennart, 17 januari 1956. Clare Lennart aan H. Kohn, 19 januari 1956.
- 204 A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 3 juni 1954 en 30 juni 1954.
- 205 Greta Baars-Jelgersma / Auteursbureau Transl. Scandinavische talen aan Clare Lennart, 4 augustus 1954 en 16 augustus 1954. Greta Baars begon haar bureau in 1951 in Rotterdam en heeft als vertaalster 123 titels op haar naam staan. Zij had regelmatig conflicten met verschillende uitgeverijen vanwege haar hoge commissie van twintig procent, waar tien tot vijftien procent gebruikelijk was.
- 206 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 15 juni 1955 en J.-P. Barth aan Clare Lennart, 24 juni 1955. J.-P. Barth aan Greta Baars-Jelgersma, 20 juli 1955. ‘Ik heb enorm het land aan die vrouw en haar gehaaid transacties.’ A.A.M. Stols aan Clare Lennart, 7 augustus 1954.
- 207 Clara Hammerich vertaalde 69 Nederlandse fictietitels van Willem Elsschot tot Willy Corsari en Jacoba van Velde, *Den store sal (De grote zaal)* in 1957. In totaal vertaalde Hammerich meer dan 300 titels vanuit verschillende talen in het Deens. Kris Van de Poel, ‘Nederlandse literatuur in Deense vertaling van 1841 tot 1988’, in: *Colloquium Neerlandicum* 10. *Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum. Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge, 1989, p. 101-107.
- 208 Clara Hammerich aan Clare Lennart, 6 augustus 1951.
- 209 D. Grit, ‘Nederlandse literatuur in Deense ogen 1900-1980’, in: *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 2 (1980), p. 29-103.
- 210 *Libelle* 4, 1953.
- 211 Aar van de Werfhorst aan Clare Lennart, 19 maart 1958.
- 212 Maria Favai-Kievits uit Venetië vroeg *Serenade uit de verte* in het Italiaans te mogen vertalen. Het plan werd niet uitgevoerd. Maria Favai-Kievits aan Clare Lennart, 1 oktober 1956 en 13 november 1956.
- 213 ‘Es ist ein buch von ganz besonderem Zauber. Im Laufe einiger Jahre erschien es in Fünf Auflagen – für das niederländische Sprachgebiet etwas ungewöhnliches. [...] Zu mir haben sich sehr kultivierte und auch einfachere Menschen höchst lobend über dieses Werk geäußert’. (LM).
- 214 Alba Bouwer schreef onder andere kinderverhalen over het meisje Alie, dat opgroeide op Rivierplaats in Vrijstaat. Zij was redacteur van het Zuid-Afrikaanse vrouwen tijdschrift *Sarie*.
- 215 Interview Ineke Klaver, najaar 2007. Ik heb geen exemplaren van deze boekjes ingezien. Volgens een afrekening van H.A.U.M. Kaapstad van 1 mei 1962 waren tussen 1 januari 1960 en 31 december 1961 584 exemplaren verkocht en kreeg ze 7,5 procent royalty. Op 1 januari 1963 hadden ze nog 676 exemplaren in voorraad.
- 216 Zo was er in 1954 een lezing over haar werk in Pretoria. T. Rienaes aan Clare Lennart, 17 september 1954.
- 217 Mevr. E. Moebis-Bayer had in opdracht van de Stichting ter bevordering v.d. Vertaling van Nederl. Letterkundig werk een gedeelte van *De ogen van Roosje* in het Duits vertaald. Daar is niets mee gedaan. E. Moebis-Bayer aan Clare Lennart, 4 augustus 1961.
- 218 Aan de Zweedse vertaling verdiende ze f162,63, aan de Deense f220. Aan de Zuid-Afrikaanse vertalingen een paar tientjes.
- 219 G.F. Vos-Elfriede aan Clare Lennart, ongedateerd: ‘Das Fischermädchen’ is niet gecomponeerd door Mendelssohn maar door Schubert. Het is nummer 10 uit zijn Schwanengesang D957.’
- 220 H. Chr. Meyer aan Clare Lennart, 20 april 1955. Het meisje heette voluit Lune Antoinette Renardel de Lavalette.
- 221 Ir. W. van Osselen uit Bilthoven aan Clare Lennart, 29 december 1957.
- 222 Corry F. Riet aan Clare Lennart, 16 mei 1955.
- 223 M. Trompetter aan Clare Lennart, 31 juli 1956.
- 224 C.J. ‘t Hart / Afdeling Soest van de Dierenbescherming aan Clare Lennart, 9 juli 1963.
- 225 Jody Dantuma aan Clare Lennart, 9 oktober 1961.
- 226 Mary Dresselhuys aan Clare Lennart, 17 maart 1952. Mary Dresselhuys was zeer geïnteresseerd in literatuur en was van 1955 tot diens dood in 1986 gehuwd met vlieger-auteur Adriaan Viruly.
- 227 In 1952 hield ze een lezing over haar werk en een voordracht uit haar werk ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Eper Gemeentewoning. E-mail Bert Kwakkel, 9 maart 2011 (PT). Zie ook Paasman 1986.
- 228 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 33.
- 229 Collectie Donkersloot (LM). Bomans kreeg voor zijn optreden ‘s middags f75,00 + f25,00, de andere ‘executanten’ onder wie Clare Lennart slechts f25,00.
- 230 Jan Meulenbelt aan Clare Lennart, 8 september 1955, met afschrift voor prof. dr. N. A. Donkersloot. Clare Lennart kende Meulenbelt o.a. van het Utrechts Kindercomité.
- 231 *De Telegraaf*, 12 oktober 1955.
- 232 Ze stuurde ook boeken in voor de tentoonstelling ‘Werk van Nedersaksische auteurs’ in de openbare leeszaal en bibliotheek in Utrecht van 21 november-3 december 1955. *De boekenkorf*, november 1955, p. 10.
- 233 Volksuniversiteit Amsterdam in najaar 1959, Volksuniversiteit Haarlem op 27 februari 1962, Volksuniversiteit Nunspeet 25 oktober 1962. Op dinsdag 21 februari 1950 was ze te gast bij de Nederlandse Vrouwenclub. Op 1 oktober 1954 met Hella S. Haasse en Anna Blaman lezingen op achtereenvolgende avonden in het A.G. huis in Amersfoort, door V.U. Amersfoort. *Dagblad voor Amersfoort*, 25 oktober 1954.
- 234 *Utrechts Nieuwsblad*, 4 maart 1953. Bijvoorbeeld op 7 oktober 1952 in Amersfoort op uitnodiging van de plaatselijke dierenbescherming. *Dagblad voor Amersfoort*, 8 oktober 1952.
- 235 Samen met Harriët Freezer was ze jurylid bij een declamatiwedstrijd van het UVSV. *Utrechts Nieuwsblad*, 15 april 1959. In april 1963 was Clare jurylid bij de declamatiwedstrijd op Jeugdavond ter gelegenheid van de Boekenweek. *Utrechts Nieuwsblad*, 4 april 1963.
- 236 ‘Soms denk ik...’, in: *Het paard lacht*, p. 61-63.
- 237 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953.
- 238 Gesprek Gé Vaartjes, 6 september 2013.
- 239 Scriptie Joke Pas (LM).
- 240 *Dagblad voor Amersfoort*, 8 oktober 1952.
- 241 Klaver 1979, p. 89.
- 242 *Dagblad voor Amersfoort*, 1 oktober 1952.
- 243 Lezing Van Mallemolen tot Rose Stad (LM). Jaap Goedegebuure, ‘28 februari 1966. Poëzie in Carré. De literaire lezing’, in: Schenkeveld 1993, p. 783.
- 244 In het najaar van 1949 droeg Hester Janssen-Klenke voor uit *Tooverlantaarn* in Amicitia in Amersfoort op 27 september 1949. Zie ook recensies in *Utrechts Nieuwsblad*, 14 november 1949 en 2 mei 1956. Hester Janssen-Klenke aan Clare Lennart, 22 juli 1949. De dames kenden elkaar persoonlijk via het Soroptimisme, maar Clare Lennart was niet betrokken bij de keuze van Klenkes teksten uit haar oeuvre.
- 245 Jacques [Koos] van Elsäcker aan Clare Lennart, 14 januari 1959 en 28 februari 1960. Ze ontmoette hem persoonlijk in februari 1959 en ze spraken over haar voornemen een bundel kattenverhalen te maken. Hij nam Clare’s luchtige verhaal ‘Lustrum’ op repertoire. Caroline Wilson aan Clare Lennart, 25 oktober 1954 en 23 september 1954 over ‘Avontuur van gisteren’. Recensie in *Dagblad voor Amersfoort*, 7 januari 1956. In maart 1958 hield Clare Lennart een lezing in het Parkhotel terwijl Roosje Driessen ‘Suite des villes perdues’ voordroeg. *Het vrije volk*, 4 maart 1958. Aan die voordrachten verdiende Clare een kleinigheid via auteursrechtenorganisatie SEBA. Afrekeningen SEBA (LM). Bijvoorbeeld f10,08 voor drie voordrachten van Jac. Van Elsäcker van ‘Lustrum’.
- 246 *Dagblad voor Amersfoort*, 2 juni 1949.
- 247 ‘Iets liefs en warms’ in: ‘Korte gesprekken van Vrouw tot Vrouw’, AVRO Radio, 6 juni 1950. Op 29 april 1955 sprak Clare Lennart voor de VARA radio over haar werk. A. van Nierop / VARA aan Clare Lennart, 12 mei 1955.
- 248 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. Uitzending op 8 juli 1953.
- 249 Klaver 1979, p. 89
- 250 Vos 2008, p. 50.
- 251 De film werd voor het eerst vertoond op 13 mei 1965 bij de opening van de dertigste Boekenweek. De stomme film heeft een scenario van Anton Koolhaas over schrijvers op zoek naar hun publiek.
- 252 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 32.
- 253 Margaretha Ferguson zag Clare Lennart op een boekenmarkt: ‘Ik geloof iets breeds en moederlijks, niet goed gezien.’ Margaretha Ferguson, *Brief aan niemand: dagboekfragmenten 1948-1984*. Den Haag, 1985.
- 254 E-mail van Jan Branje, 27 januari 2012 (PT).
- 255 Nadat Clare Lennarts adres vermeld stond in *Paspoort voor een lezer* kreeg ze nog veel

- meer brieven thuis op de Zuilenstraat. M.G. Schenk, *Paspoort voor de lezer. Nederlandse en Vlaamse auteurs van nu*. Bussum, 1968.
- 256 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 82.
- 257 Zie Honings 2016, p. 11-14 over de definitie en functie van ‘celebrity’ en p. 30 en verder over ontmoetingen tussen fans en een bewonderde beroemdheid.
- 258 Op zaterdag 10 maart 1956. *Dagblad voor Amersfoort*, 12 maart 1956.
- 259 *De Tijd*, 1 september 1955.
- 260 ‘Oprichter drs. Frank de Vries jubileert met Utrechtse Kring. Ondanks teleurstellingen nog altijd even enthousiast’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 januari 1975.
- 261 *Utrechts Nieuwsblad*, 19 december 1950.
- 262 In 1962 werden de statuten van de Utrechtse Kring gewijzigd. In het bestuur zaten toen Frank de Vries, Dirk Govert van Luijn, Clara Helena Klaver en Bernard Rudolf Franken. ‘Tjabbes’ aan De Utrechtse Kring, 19 oktober 1962 (LM).
- 263 Samen met Guillaume van der Graft en Garnt Stuiveling sprak Clare Lennart over de relatie tussen auteur en lezer, gevolgd door een discussie met de zaal onder leiding van Dr. J.C. Brandt Corstius. *Utrechts Nieuwsblad*, 15 maart 1958.
- 264 Kunstredactie, ‘In centrum des lands: Groot gebrek aan expositieruimte. Is er uitkomst voor de Utrechtse Kring?’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 27 februari 1962.
- 265 Klaver 1979, p. 107. De familie Ket ontmoette Wim van den Boogaard ook wel op de Kring, maar hij mengde zich niet in het gesprek over de expositie. Interview Wim Ket, 11 oktober 2011.
- 266 Nadine Orth, ‘De stem op de negende etage. Een onderzoek naar de tentoonstellingen in ‘N9’, seizoen 1971-1972 bij de Utrechtse Kring, georganiseerd door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut onder leiding van Frans Haks en Carel Blotkamp.’ Thesis, Universiteit Utrecht.
- 267 Jan Juffermans, *Het grafische werk van Dick van Luijn*. Amsterdam, 1985, p. 7 en 11.
- 268 In Utrecht trad Dick van Luijn zelden naar buiten met exposities. Wel exposeerde hij vaak bij het Amersfoorts Kunstenaars Genootschap. *Het vrije volk*, 17 maart 1962.
- 269 Expositie van William D. Kuik, Erika Visser en Paulus Reinhard (leden van de Stichtse Expositie Groep) in het A.G.-huis in Amersfoort, oktober 1958.
- 270 Juffermans 1976, p. 172.
- 271 Hans Freudenthal, *Schrijf dat op Hans. Knipsels uit een leven*. Amsterdam, 1987, p. 332.
- 272 ‘Schilderijen’, in: *Het paard licht*, p. 164-166.
- 273 E-mail Felix Visser, 20 juli 2007 (PT).
- 274 E-mail Wim Ket, 21 oktober 2011 (PT).
- 275 Benno Barnard, ‘Wie is er bang van Erika Visser? Een portret in portretten’, in: *Maatstaf*, 29/1 (1981), p. 32.
- 276 Klaver 1979, p. 44.
- 277 *Dagblad voor Amersfoort*, 27 oktober 1958.
- 278 ‘Schilderijen’, in: *Het paard licht*, p. 164-166.
- 279 W.H.H. Macintosh in: *Ons Gezin* 6/9 (september 1951), p. 278.
- 280 Luite Klaver schilderde niet graag portretten, want ‘dan zit zo’n mens er altijd bij’. *Weleer*, p. 43.
- 281 ‘Bij schrijfsters thuis’, in: *Denken en Doen*, november 1955.
- 282 Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart. Haar leven en werk* (LM).
- 283 Clare Lennart aan Ministerie van OK&W, december 1956.
- 284 Wethouder voor de kunstzaken van de gemeente Amsterdam aan Clare Lennart, 21 februari 1955 en 14 april 1955.
- 285 Aantekeningen (LM).
- 286 De Jacobsonprijs ging in 1960 naar Marie Schmitz en in 1965 naar Elisabeth Zernike. De Tollensprijs ging naar Maria Derموit in 1958.
- 287 *Op schrijversvoeten door Nederland*, p. 33.
- 288 CPNB aan Clare Lennart, 28 april 1955. Het Geschenk van 1956, *Ontmoetingen met schrijvers* door Dr. P.H. Ritter Jr., was een soort vervolg op Clare’s interviewbundel *Op schrijversvoeten door Nederland*.
- 289 Op haar eigen titellijst zette Clare een plus bij 27 titels. Notulen bestuur CPNB, 4 oktober 1956 (Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam).
- 290 Rico Bulthuis: ‘Ze heeft in de jury heel erg gevochten om *De nacht der Girondijnen* als Boekenweekgeschenk te krijgen. De anderen waren allemaal tegen. Daar is ze een spektakel om aan gegaan. Uiteindelijk heeft de jury het toch maar genomen, ook al zou het publiek het niet willen. Ze moeten het dan maar lezen, zei ze. Dat is nu het mooiste van alle uitgaven.’ Interview Rico Bulthuis, 2008.
- 291 Perscommuniqué ter gelegenheid van de 22e Boekenweek (1957) en juryrapport Antoon Coolen (Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam).
- 292 Ben van Eysselsteijn, *Henriëtte L.T. de Beaufort. Een schrijfster en haar werk*. Den Haag, 1970. ‘Henriëtte de Beaufort zeventig jaar’, in: *Elseviers Weekblad*, 8 oktober 1960, p. 21.
- 293 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 11 mei 1963. De brief is ook ondertekend door de Duitse directrice van Hohes Licht, Elisabeth Dabelstein.
- 294 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 3 september 1963 en 9 september 1963.
- 295 D.C.M. van Dijk / Lever’s Zeep-Maatschappij NV aan Clare Lennart, 23 december 1955. Volgens het kasboek ontving Clare in 1956 van ‘Omo’ f410. Met een stukje uit het verhaal ‘Bonkie’ op een folder ondersteunde ze de verkoop van luxe vulpen in de Haagse en Utrechtse winkels van de familie Akkerman.
- 296 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 53.
- 297 In een vertrouwelijk gesprek met Wim Hora Adema bleek dat *Het Parool* ‘zo gebeten op Elsevier’ was, dat geregelde medewerkers niet gelijktijdig in *Elsevier* en *Het Parool* konden schrijven. ‘Iets dergelijks heeft zich voorgedaan met Henriette van Eyk.’ In 1958-1959 publiceerde Henriëtte van Eyk in *Elsevier* haar feuilleton ‘Het huis aan de gracht’. Als de zaak op de spits zou worden gedreven, koos Clare liever voor *Het Parool* waar ze kon rekenen op een vast maandelijks bedrag. Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 298 Hélène Nolthenius had een soortgelijke rubriek over ‘De vrouw in de muziek’.
- 299 Bulthuis 1985, p. 126.
- 300 W.G.N. de Keizer / Elseviers Weekblad aan Clare Lennart, 5 februari 1957.
- 301 Uitgeverij Bonaventura / Elsevier aan Clare Lennart, 4 maart 1960. Bevestiging van uitbetaling van f2975,00 in 1959.
- 302 ‘Hoe stemt u? vroegen wij. 77 vrouwen antwoordden’, in: *Dagblad voor Amersfoort*, 9 mei 1952.
- 303 Van Liempt 2014, p. 272.
- 304 De Derde Weg-beweging was het directe gevolg van een bijeenkomst in het Minervapaviljoen in Amsterdam op 28 april 1951, waar ook een Manifest werd opgesteld. De Derde Weg werd eind 1965 opgeheven en is eigenlijk meer een wegbereider dan een weg gebleken. Paul van der Steen, ‘De Derde Weg. Tot mislukken gedoemd pacifisme’, in: *Historisch Nieuwsblad*, november 2009, p. 26-32.
- 305 ‘Ondergetekende, M.W. van den Boogaard, wenst adhesie te betuigen met het streven van de Vredesbeweging ‘De derde weg’ en zal een bijdrage storten van 2,50 gulden. Wenst 20 exemplaren van het Manifest toegezonden te krijgen.’ (LM)
- 306 ‘Met de politiek van *Het Parool* ben ik het ook in veel gevallen niet eens, maar ik voel me toch altijd meer links dan rechts staan.’ Clare Lennart aan J.-P. Barth, 18 december 1952.
- 307 Tot de ondertekenaars behoorden, naast Clare Lennart, o.a. Hella S. Haasse, Gerrit Achterberg, Annie M.G. Schmidt en Victor van Vriesland. *Dagblad voor Amersfoort*, 28 maart 1955. In 1959 betuigde Clare haar steun aan het ‘Vrijheid voor Manolis Glezos Initiatief’. De Griekse Manolis Glezos (1922) was partizaan en vooraanstaand lid van de Griekse communistische partij. Op 5 december 1958 werd hij gearresteerd en veroordeeld wegens ‘spionage’, niet ongebruikelijk voor linkse politici tijdens de Koude Oorlog. In 1962 werd Manolis Glezos onder druk van internationale gemeenschap vrijgelaten.
- 308 Interview met Wilfried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 309 Klaver 1979, p. 104.
- 310 De plot kan geïnspireerd zijn op *The Great Gatsby* van F. Scott Fitzgerald uit 1925, waarin de ene minnares per ongeluk de andere minnares doodrijdt.
- 311 *De ogen van Roosje*, p. 58-59.
- 312 *De ogen van Roosje*, p. 106. De Franse Dreyfusaffaire was een juridisch schandaal dat draaide om de onterechte veroordeling van de Joods-Franse officier Alfred Dreyfus. Dreyfus werd er op 15 oktober 1894 valselijk van beschuldigd een spion voor Duitsland te zijn en gevangen gezet. In zijn derde proces werd Dreyfus op 12 juli 1906 helemaal vrijgesproken.
- 313 *De ogen van Roosje*, p. 166.
- 314 *De ogen van Roosje*, p. 221.
- 315 *De ogen van Roosje*, p. 232.
- 316 *De ogen van Roosje*, p. 241.
- 317 Clare Lennart aan A. W. Bruna, 2 december 1954. Klaver 1979, p. 98.
- 318 J. Greshoff. ‘Voortreffelijke nieuwe roman van Clare Lennart’, in: *Het Vaderland*, 18 januari 1958.
- 319 C.J.E. Dinaux, ‘Een nieuwe roman van Clare Lennart’, in: *Haarlems Dagblad*, 8 februari 1958.
- 320 ‘De Tongerense bossen’, in: *Avenue*, november 1969, p. 95-99: ‘Jaren later heb ik het motief van dat brameneiland gebruikt in mijn roman *De ogen van Roosje*. En tot op de huidige dag leeft het in mijn herinnering als een betoverd oord.’ *De ogen van Roosje*, p. 82-83.
- 321 Het Posthuis, waar Tom Landaal met zijn vader en diens vriendinnen woonde, heette aanvankelijk Jachthuis en vertoont trekken van het Jachthuis in Epe. Hotel Jagtlust in Epe was een voormalig jachthuis van koning Willem III. Fragment van het manuscript van *De ogen van Roosje* met de titel ‘De Hazelaars’ en een opzet voor de hele roman op de eerste pagina. Deze naam kan geïnspireerd zijn op de bakkers- en horecafamilie Hazelaar in De Wijk,

- Drenthe, waar Clare les had gegeven. (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden). Interview met Wifried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 322 *Weleer*, p. 84-85.
- 323 Ook de ouders van Steven uit *Kasteel te huur* zijn een Franse gouvernante en de dorpschoolmeester. *Kasteel te huur*, p. 125. Van *Kasteel te huur* zijn meer dan zes verschillende (deel)versies bewaard gebleven (LM).
- 324 *De ogen van Roosje*, p. 64.
- 325 De Ceulaer 1966, p. 77.
- 326 Kees Fens, 'Sprookjes van Louis Paul Boon en roman van Clare Lennart', in: *De Linie*, 2 januari 1958.
- 327 *De ogen van Roosje*, p. 176.
- 328 *De ogen van Roosje*, p. 241-242. Frans Rutger Eslander is het enige personage in Clare Lennarts werk na 1936 dat 'Frans' heet, te interpreteren als verwijzing naar Frans Coenen in wie Clare zich 'verloor'.
- 329 J. Greshoff, 'Voortreffelijke nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Het Vaderland*, 18 januari 1958. Pas als haar zuster Jeanine haar overprikkelt, krijgt Paula een 'overspannen' driftbui. Een hysterische uitbarsting zoals Clare Lennart zelf kon hebben als ze heel angstig was geweest en als haar verbeelding met haar op de loop was gegaan.
- 330 Deze passages doen aan *Noodlot* van Louis Couperus denken. Ook in Couperus' korte roman over een fatale driehoeksverhouding nestelt Bertie zich door een eindeloze logeerpartij in het leven van Frank Westhove. Zijn verloofde Eve herkent het kwaad in Bertie niet en de verloving raakt uit. Frank slaat Bertie per ongeluk dood.
- 331 De arrestatie en veroordeling van de Rosenbergs in 1953 lag nog vers in het geheugen van de lezers. Ook de Rosenbergs waren op het oog 'nette burgers' geweest, goede ouders voor hun twee zontjes. Hun ontmaskering als communistische spionnen was voor velen een grote schok.
- 332 'Romantisch en hard', in: *Elseviers Weekblad*, 10 juni 1961, p. 53.
- 333 Aantekenschrift (LM). Zie ook Marije Groos, *Een hard en vaakzaam woord Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)*. Hilversum, 2016.
- 334 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 september 1934.
- 335 Dolf Verroen vond de zusters 'aan alle kanten tegenpolen'. Telefoongesprek, 4 januari 2015. Ook Dirkje Kuik had de indruk dat het zeer regelmatig botste tussen de zusters. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 336 Klaver 1979, p. 44.
- 337 Andries van Onck omschreef deze partner van Eveline als een ruige Utrechtse volksjongen. Interview Andries van Onck, Gavirate, Italië, 2008.
- 338 Manuscript *Veronica Valckenier* (LM).
- 339 In agenda's en aantekenboekjes staan regelmatig vermeldingen als 'Lien – geld'. Wellicht betaalde Clare mee aan de verzorging van hun vader Luite Klaver, die vanaf 26 maart 1952 bij Eveline in huis woonde.
- 340 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
- 341 *Huisjes van kaarten*, p. 157.
- 342 *Twee negerpopjes*, p. 11.
- 343 'Elly heeft krulletjes en een rond gezichtje. Grote mensen vinden haar lief. Trezia is te lang en te schuw, maar eenmaal heeft een vreemde mevrouw tegen moeder gezegd: Wat heeft dát kind mooie ogen! Trezia heeft het gehoord en het troost haar als ze denken moet aan de zomersproeten op haar neus.' *Twee negerpopjes*, p. 33.
- 344 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 september 1934.
- 345 Clara Klaver aan Frans Coenen, 23 november 1934. Hier legde Clare al een verband tussen angst en oneerlijkheid.
- 346 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 56.
- 347 Alleen de mooie, wat naïeve Lune uit *Serenade uit de verte* kan gelukkig worden.
- 348 *Nieuwsblad van de boekhandel*, 7 november 1957.
- 349 'Dit is ongetwijfeld het mooiste boek dat door Clare Lennart werd geschreven.' J.W. Hofstra, 'Vrouwelijke intuïtie en schrijftalent', in: *De Tijd*, 25 januari 1958.
- 350 *Het vaderland*, 15 november 1957.
- 351 J.C. Bloem, 'De onvergelykelijke, hoogst persoonlijke stijl van Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 29 november 1957.
- 352 Rico Bulthuis, 'De ogen van Roosje'. Huiveringwekkend en wijs verhaal over twee zusters', in: *Haagse Post*, 14 december 1957.
- 353 Anton Van Duinkerken voerde op 20 maart 1958 een radiogesprek voor de Vlaamse omroep N.I.R. met Maurice Roelants, Pierre Dubois, Westerlinck en Walraven over de vraag welke roman uit 1957 de beste was (collectie Van Duinkerken, LM).
- 354 J. Greshoff, 'Voortreffelijke nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Het Vaderland*, 18 januari 1958.
- 355 Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenwijsheid*. Amsterdam, 1980, p. 49.
- 356 AVRO Radio, 9 februari 1958. Karel Korswagen, 'De ogen van Roosje', in: *Prov. Drentsche en Asser Courant*, 7 juni 1958.
- 357 R.W., 'Clare Lennart: *De ogen van Roosje*', in: *Vrij Nederland*, 1 maart 1958.
- 358 Willem Brandt, 'Literaire kroniek' (knipselarchief LM).
- 359 M.G. J. Teerink, 'Uit de boekerij', NCRV radio, 21 juli 1958.
- 360 Kees Fens, 'Sprookjes van Louis Paul Boon en roman van Clare Lennart', in: *De Linie* 2 januari 1958.
- 361 *De Gelderlander*, 18 januari 1958. Anne Wadman in *Leeuwarder Courant*, 17 mei 1958 en Jos Panhuysen, 'De ogen van Roosje. Verrukkelijk boek van Clare Lennart', in: *Het binnenhof*, 4 januari 1958.
- 362 C.J. Kelk, 'Van angst genezen. *De ogen van Roosje* door Clare Lennart.' in: *De groene Amsterdammer*, 15 maart 1958. Ook Paula neemt in de moeilijkste periode in haar leven geen contact op met haar geliefde vader en zoekt juist steun bij haar schoonvader.
- 363 C.J. Kelk, 'Huwelijken met de blinddoek voor', in: *Tijdschrift voor seksuele hervorming*, juni 1958.
- 364 'Ik wil niet zover gaan te veronderstellen dat dit boek, wat het eerste gedeelte betreft, een verzameling eigen jeugdhervormingen is. Clare Lennart is te zeer romaniëre, toch ook weer, om in een romancompositie onverwerkte herinneringsbladen te geven, maar aan het sterk persoonlijke accent van haar verteltrant meent men toch iets te herkennen van een in waarheid gedrenkte jeugd-evocatie.' C.J. Kelk, 'Van angst genezen. *De ogen van Roosje* door Clare Lennart', in: *De groene Amsterdammer*, 15 maart 1958.
- 365 Ben van Eijsselsteijn in: *Haagsche Courant*, 4 januari 1958.
- 366 C.J.E. Dinaux, 'Een nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Haarlems Dagblad*, 8 februari 1958.
- 367 Kees Fens, 'Sprookjes van Louis Paul Boon en roman van Clare Lennart', in: *De Linie* 2 januari 1958.
- 368 Jos Panhuijsen vond dat *De ogen van Roosje* hoort bij 'die schone literatuur, die in Nederland toch vaker geschreven wordt dan men wel eens meent, bij sommige boeken van Couperus, van Aart van der Leeuw, van Arthur van Schendel op zijn best. En dat is geen geringe lof.' Jos Panhuysen: 'De ogen van Roosje. Verrukkelijk boek van Clare Lennart', in: *Het binnenhof*, 4 januari 1958.
- 369 Alleen vervolgv verhalen, waar veel vraag naar was, schreef Clare Lennart nooit.
- 370 Bijvoorbeeld voor het kerstnummer van het tweemaandelijks orgaan *Levensstrijd* van de Vereniging hulp voor onbehuisten. J.F.R. Bink aan Clare Lennart, 25 september 1956.
- 371 NV Bouwkas Noord-Nederlandse Gemeenten aan Clare Lennart, 23 februari 1955.
- 372 'De overwinning', in: *Op de Solex* 3/3 (augustus 1951). *Tussen de Rails*, voorjaar 1955, p. 6 en 7. Redactie *Wij vrouwen* aan Clare Lennart, 15 januari 1953 en 4 oktober 1955. 'Lustrum' in: *Maatstaf* 4/7-8 (oktober/november 1956), p. 444-450. 'Vale Ouwe', in: *Katholieke Illustratie* 42, 20 oktober 1956, p. 36-37.
- 373 Beccy de Vries aan Clare Lennart, 19 februari 1955. Martie Verdenius en Beccy de Vries (red.), *Jij en ik*. Amsterdam, derde uitgave, 1956-1957. Ook Annie M.G. Schmidt en Henriëtte van Eyk werkten op deze condities mee aan de boekjes *Jij en ik*.
- 374 Ze herplaatste verhalen uit *Het Parool* in *Ons Gezin* of juist andersom. *Ons Gezin* 7/7 (juli 1952), p. 220.
- 375 'Manekinders houden op zolder een echte modeshow', in: *Dagblad voor Amersfoort*, 21 maart 1953 (kinderpagina).
- 376 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 28 januari 1953. Een uitvoerige beschrijving van Jan van den Broek staat in Clara Klaver aan Frans Coenen, 6 oktober 1934 en 17 juni 1933: 'Vanmorgen kwam onverwachts mijn vriend – of hoe moet ik hem betitelen – meneer Jan van den Broek. Hij is in de 70 en kwam per fiets zonder hoed van Apeldoorn en is nu in een fikse regenbui verder gegaan naar Zeist en gaat dan verder naar Wageningen. Een soort pelgrimstocht langs vreemde zielen. Ik ben een twijfelachtig geval. Hij is de man, die de rol van 'de goede man' speelt.'
- 377 Clare Lennart aan Uitgeverij Ontwikkeling / *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 4 juni 1953. J.-P. Barth aan Uitgeverij Ontwikkeling, 4 juni 1953 en Garnt Stuiveling aan Herman Teirlinck, directeur van *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 4 juni 1953 (Het Letterenhuis). 'Andreas Vorderhake' in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 7 (1953). Klaver 1979, p. 38.
- 378 'De eeuwige fietser', in: *Scheepjes van papier*, p. 249-253.
- 379 Clare Lennart aan J.-P. Barth, 2 maart 1953. J.C. van Andel was jarenlang directeur van de psychiatrische inrichting in Franeker. De redactiestaf (de uitvoerende redactie) van *Ons Gezin* bestond uit de dames T. Duyvendak, W.H.H. Macintosh en J.F. Wentzel. Zij werden ondersteund door enkele vaste medewerkers. Notulen van de redactieraad, 5 juni 1953 (Nationaal Archief).
- 380 In 1946 werd de naam van het tijdschrift *Huishouding van Nu* veranderd in *Ons Gezin*.
- 381 In 1954 bedroeg het aantal abonnees 16.162,

- die f3,50 per jaar betaalden voor twaalf nummers. *Ons Gezin* was te duur voor een blad met een saai, smakeloos uiterlijk. Een pluspunt was dat het blad grondig werd gelezen, terwijl *Margriet* en *Libelle* alleen bekeken werden... Notulen van de redactieraad, 4 september 1953 en 30 november 1954 (Nationaal Archief).
- 382 O. van Andel-Ripke aan Clare Lennart, 23 april 1952.
- 383 O. van Andel-Ripke aan Clare Lennart, 4 januari 1955.
- 384 De redacteurs vonden dat voor de korte verhalen eens iemand anders gevraagd moest worden dan Clare Lennart, bijvoorbeeld 'Annie Schmidt, Simon Carmiggelt, Hella Haasse, Clara Eggink, Anne Mulder e.a.'. An Rutgers van der Loeff-Basenau werkte ook voor *Ons Gezin*. Notulen 30 november 1954 (Nationaal Archief).
- 385 *Ons Gezin* 8/10 (oktober 1953), p. 252 en *Ons Gezin* 8/2 (februari 1953), p. 60-62.
- 386 *Ons Gezin* 8/9 (september 1953), p. 286. 'Ruimte' was een herplaatsing van 'Lege kamers' in het *Parool*/ *Dagblad voor Amersfoort*, 18 juli 1953.
- 387 'Gerda', in *Ons Gezin* 8/1 (januari 1953), p. 28. Het verhaal 'Gerda' heeft Clare Lennart nooit gebundeld.
- 388 E-mail van Gerda Klaver, 5 oktober 2007 (PT).
- 389 Bert Voeten aan Clare Lennart, maart 1956. Voeten vroeg Clare Lennart om een ongepubliceerd verhaal van maximaal duizend woorden. De redactie betaalde f4,50 per pagina proza. Bert Voeten en M. Beck (red.), *Schrijversalmanak voor het jaar 1957*. Amsterdam, [1956], p. 43-49.
- 390 'Kattebelletjes', in: *Het Parool*, 15 januari 1959.
- 391 *De tocht van de Priscilla* verscheen in 1960 als Salamanderpocket bij Querido. Clare Lennart wilde het boek pas vertalen als ze *De ogen van Roosje* af had. Alice von Eugen-van Nahuys / Querido aan Clare Lennart, 14 juni 1957 (LM). Clare Lennart aan Alice von Eugen-van Nahuys, 30 juni 1958.
- 392 Clare Lennart aan G.H. 's-Gravesande, 20 februari 1959. Agasi 1963.
- 393 Klaver 1979, p. 108.
- 394 'Ik amuseer me met het maken van Iboe-versjes, die je ook kunt zingen als je wilt.' Clare aan G.H. 's-Gravesande, 29 augustus 1958.
- 395 Elseviers Weekblad aan Clare Lennart, 23 oktober 1959.
- 396 *Dagblad voor Amersfoort*, 24 oktober 1959.
- 397 Clare Lennart aan Fré Dommis, 1 oktober 1959 (facsimile in *De wonderlamp der grafologie*).
- 398 *Utrechts Nieuwsblad*, 11 september 1959 en 18 september 1959.
- 399 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 juli 1949.
- 400 'Vaarwel Sinterklaas', in: *Het paard licht*, p. 182. In het archief Klaver (LM) zijn enkele Sinterklaasgedichten van Clare Lennart voor Wim van den Boogaard bewaard gebleven.
- 401 Klaver 1979, p. 108-109.
- 402 Gesprek met Ries van den Boogaard, 7 februari 2013. De officiële overlijdensdatum is 15 februari 1960.
- 403 Ongepubliceerd gedicht (LM). Ook geciteerd in Klaver 1979, p. 110.
- ## HOOFDSTUK 12
- 1 'Ets van Marius Bauer', in: *Het paard licht*, p. 189.
 - 2 Dit hoofdstuk gaat over Clare Lennarts opvattingen over literatuur voor volwassenen. Haar ideeën over jeugdliteratuur, die daar uiteraard niet helemaal los van staan, komen aan de orde in hoofdstuk 14.
 - 3 'Vertelkunst van de hoogste klasse', in: *Elseviers Weekblad*, 14 december 1957.
 - 4 'Thomas Hardy, een oude vriend', in: *Het paard licht*, p. 110-112.
 - 5 Zo stuurde ze *Vrouwen naar Jakatra* van A. den Hartog, 'een hutsplot van sentimentaliteit en heldenmoed' naar tante Bertha 'die er zeker van genieten zal'. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 december 1934.
 - 6 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 november 1934. Een van de 'kanarievrouwjes' was mej. P.M. Kouwe, eigenaresse van 'Rembrandthuis', boekhandel en leesbibliotheek, Rembrandtkade 34 in Utrecht. 'Deze oude dametjes [...] smokkelen mij boeken toe, die me eigenlijk heelemaal niet toekomen, waar al hele rijen van mensen voor opgetekend staan.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 11 september 1932. De leesbibliotheek rekende gemiddeld een dubbeltje leengeld per boek per week. Zie over leesbibliotheek o.a. Hillebrand Komrij, *De ondergang van de particuliere leesbibliotheek*, Drachten, 2015.
 - 7 Ze leende o.a. *Imitation of Life* (1933) van Hurst: 'Toch is het elan van die eerste boeken er al niet meer. De stijl is ook zoveel vlakker geworden.' Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934. 'Boekenkiosken', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 december 1961.
 - 8 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 23 april 1939.
 - 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 maart 1936.
 - 10 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
 - 11 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 20 oktober 1936. In *De ogen van Roosje* en in het verhaal 'Heertrlijk' in *Scheepjes van papier* verwees Clare naar de Duitse dichter 'Palmström'.
 - 12 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 23 oktober 1936.
 - 13 Clare Lennart aan P. Brachin, in antwoord op zijn vraag naar Franse auteurs, die ze het liefst leest of gelezen heeft. Ongedateerde doorslag (LM).
 - 14 Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart Haar leven en werk* (LM).
 - 15 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936. Ze was erg getroffen door Slauerhoff's roman *Het leven op aarde*. Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 december 1934.
 - 16 'Charles Dickens', in: *Uilenspiegel. Weekblad voor het gezin*, 17 mei 1952, p. 8-9.
 - 17 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
 - 18 'Met fantastische inslag', in: *Het boek van nu* 11/ 5 (januari 1958), p. 75-76.
 - 19 'Muziek en menselijkheid', in: *Het boek van nu* 15/4 (december 1961).
 - 20 'Eenheid van droom en werkelijkheid', in: *Elseviers Weekblad*, 9 augustus 1958, p. 24.
 - 21 'Proza', in: *Ad interim: tijdschrift voor letterkunde* 4/3 (1947), p. 74-76.
 - 22 'Een tijdspiegel in scherven', in: *Elseviers Literair Supplement*, 11 juli 1970, p. 2.
 - 23 Dr. J.C. Brandt Corstius, 'Een roman van het goede leven. Clare Lennarts nieuwste boek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 april 1954.
 - 24 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 9 december 1965. Het interview vond plaats op 28 december 1965. Het artikel verscheen eerst in *Het Vaderland*, 28 mei 1966. Het bundeltje *Te gast bij Nederlandse auteurs* werd veel op middelbare scholen gebruikt. De Ceulaer 1966, p. 75-80.
 - 25 In gesprek met Mieke van der Lugt in de zomer van 1965.
 - 26 'Nog bloeien de duinviooltjes', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 7 juni 1966. *Mei* van Gorter keert o.a. terug in 'Papaver Naudicale', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 juni 1969.
 - 27 'Bramen plukken', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 26 september 1961.
 - 28 Ze verwees geregeld naar muziek, maar hoogst zelden naar films. In *Serenade uit de verte*, p. 84, noemt ze 'The Third Man', een Engelse speelfilm uit 1949 van regisseur Carol Reed.
 - 29 Zie ook *De ogen van Roosje*, p. 64: 'Heut hat er bei guter Laune, mir sein altes Lied gesungen'. Uit *Waldlieder* van Gottfried Keller.
 - 30 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
 - 31 Ben Stroman: 'Werkelijkheid als basis voor vluchtige verbeeldingen', in: *Algemeen Handelsblad*, 13 juli 1954.
 - 32 'Helaas, voor altijd zwijgt de cither', in: *Elseviers Weekblad*, 13 september 1958, p. 41.
 - 33 In *Het Parool* schreef ze af en toe over literatuur, bijvoorbeeld over *A la recherche* *du temps perdu* van Marcel Proust en *De vrouw met de zes slapers* van Antoon Coolen. *Dagblad voor Amersfoort*, 27 mei 1955. Zie ook: 'Roman van een gewetensconflict. Over 'Zonder pardon' van Marie Schmitz', in: *Dagblad voor Amersfoort*, 19 december 1959.
 - 34 'Orchideeën', in: *Ad Interim* 4/4 (april 1946), p. 176-180. 'Proza', in: *Ad interim* 4/3 (1947), p. 74-76. 'Over Jan Mens', in: *Ad interim*, 4/6 (1947), p. 137-138.
 - 35 Clare begon haar medewerking in 1955 met een kort artikel over de tachtigste verjaardag van Ina Boudier-Bakker. *Het boek van nu* aan Clare Lennart, 3 maart 1955. 'Ina Boudier-Bakker 80 jaar', in: *Het boek van nu* 8/7 (maart 1955), p. 126-127. Aan dit maandblad werkte ook Harriët Freezer mee. *Het boek van nu* aan Clare Lennart, 12 januari 1956 en 17 januari 1956. Over Mini ter Kuile schreef Clare Lennart vrijwel gelijktijdig in *Elseviers Weekblad* (16 maart 1957) en *Het boek van nu*. 'Vurig en licht', in: *Het boek van nu* 9/6 (1956), p. 107-108. Peter Jaspers / *Het boek van nu* aan Clare Lennart, 1 augustus 1962.
 - 36 'Psychologisch portret', in: *Het nieuwe boek: kritisch informatief maandblad* 2/4 (1964), p. 190-191.
 - 37 'Uit velerlei pen', in: *Het boek van nu* 14/9 (mei 1961), p. 178.
 - 38 'Knap werk van Bernlef', in: *Het nieuwe boek: kritisch informatief maandblad* 2 (juni 1964), p. 255-256.
 - 39 Clare Lennart aan G.H. de Mik / Querido, 22 juli 1959.
 - 40 'De geniale zuster van Shakespeare', in: *Elseviers Weekblad*, 2 februari 1957, p. 35.
 - 41 Met Frédérique Hébrard onderhield Clare Lennart een korte correspondentie naar aanleiding van haar twee artikelen in *Elseviers Weekblad*.
 - 42 Interview Gerda Klaver, 2007. Joodse Duitsers vertaalde ze wel. 'Eenheid van droom en werkelijkheid', in: *Elseviers Weekblad*, 9 augustus 1958, p. 24.
 - 43 'Wonderlijke ontdekking in onbekende pocket', in: *Elseviers Weekblad*, 22 november 1958, p. 27.
 - 44 'Een vrouw over de vrouw', in: *Elseviers Weekblad*, 19 oktober 1963, p. 52.
 - 45 Van de als dichteres bekende Lizzy Sara May besprak ze de jeugdherinneringen *Oom Soes heeft gehuild*. 'Tinteling van het leven', in: *Elseviers Weekblad*, 2 juni 1962, p. 39.
 - 46 't Dagboek van Selma. Eindelijk in een Nederlandse vertaling', in: *Elseviers Weekblad*, 18 juli 1959, p. 35. 'Er was geen tijd voor Marie Bashkirtseff', in: *Elseviers Weekblad*, 25 oktober 1958, p. 37. Ze besprak ook *Heilig ongeduld* van kunstenaar Wally Moes. Wellicht

- was Clare vooral in haar geïnteresseerd omdat Frans Coenen een voorwoord schreef bij Wally Moes' *Gooische dorpsvertellingen. Nieuwe uitgave van hare nagelaten vertellingen*. Amsterdam, [1920].
- 47 Clare Lennart aan G.H. de Mik / Querido, 22 juli 1959.
- 48 M.T. Zwijs / Kosmos aan Clare Lennart, 26 november 1963. Ook besprak Clare Lennart *Grote mensen dromen niet* van Jacqueline Doorn, die de tweede prijs won in de Kosmos Eerstelingen-Prijsvraag. *Elseviers Weekblad*, 4 april 1964, p. 49.
- 49 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 54.
- 50 'Dichteres van grote zuiverheid', in: *Elseviers Weekblad*, 23 augustus 1958, p. 29.
- 51 Transcriptie radio-uitzending 'Lezende schrijvers in het ziekbed.' (LM) Clare Lennart aan J.-P. Barth, 25 juni 1953. En een artikel over een bundel rederijderspoëzie in: 'Helaas, voor altijd zwijgt de cithar', in: *Elseviers Weekblad*, 13 september 1958, p. 41.
- 52 *Elseviers Weekblad*, 24 oktober 1959, p. 57.
- 53 *Het boek van nu* 15/5 (januari 1962), p. 95.
- 54 'Alles loopt goed af', in: *Het nieuwe boek*, september 1963, p. 419-420.
- 55 'Geel, oranje, rood, purper' in: *Elseviers Literair Supplement*, 22 april 1972, p. 6.
- 56 Ton Anbeek, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam, 1986, p. 79-81.
- 57 *Het boek van nu* 9/10 (1956), p. 195. Henk Romijn kreeg de Reina Prinsen Geerligsprijs voor zijn debuut.
- 58 'Henriëtte de Beaufort zeventig jaar', in: *Elseviers Weekblad*, 8 oktober 1960, p. 21.
- 59 'Na de boekenweek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 7 april 1968.
- 60 'Mode van de geest', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 januari 1969.
- 61 Over *Mijn rijwiel* van Stijn Streuvels: 'De pijn van droefheid', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 16 januari 1968.
- 62 *Het boek van nu* 15/11 (juli 1962).
- 63 'Kom je mee, kleine vogel?', in: *Elseviers Weekblad*, 16 mei 1964, p. 62.
- 64 *De Telegraaf*, 4 april 1970.
- 65 Interview met Wilfried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 66 'Tinteling van het leven', in: *Elseviers Weekblad*, 2 juni 1962, p. 39.
- 67 Interview met Wilfried Henderickx. Schooluitzendingen van de Belgische Radio en Televisie. Ministerie van Nationale Opvoeding, mei 1967.
- 68 Hans Warren in: *PZC*, 4 januari 1958.
- 69 B.A. Dijkstra en A.J. Schut, *Boeken uit onze eeuw*. Groningen, 1972, p. 181.
- 70 Anbeek 1986, p. 122.
- 71 Dr. P.H. Ritter Jr., 'De roep om het blijde boek', in: *Het boek van nu* 2 (1948-1949), p. 165-166.
- 72 C.J. Kelk, 'Een slordig mens of niemand heeft gelijk', in: *De groene Amsterdammer*, 18 augustus 1952. Zie ook: C.J. Kelk: 'Drastische tegenstellingen in literaire waardering', in: *De groene Amsterdammer*, 14 september 1957.
- 73 Clare Eggink: 'Clare Lennart of het literair trapeze-werken', in: *De Telegraaf*, 27 maart 1954.
- 74 Anbeek 1986, p. 86. Stuiveling was ook redacteur van *Het boek van nu*, waarin Clare Lennart haar literatuuroppvattingen kon delen.
- 75 Garnt Stuiveling, 'Liefde voor het leven', in: *Het boek van nu* 7 (1953-1954), p. 187.
- 76 Dr. J.C. Brandt Corstius, 'Een roman van het goede leven. Clare Lennarts nieuwste boek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 april 1954.
- 77 Hans Warren in: *PZC*, 4 januari 1958 en Jacques den Haan in: *Utrechts Nieuwsblad*, 8 februari 1958.
- 78 C.J.E. Dinaux, 'Een nieuwe roman van Clare Lennart', in: *Haarlems Dagblad*, 8 februari 1958.
- 79 Ook C.J.E. Dinaux en Pierre Dubois behoorden tot de voorstanders van de 'littérature blanche'. Anbeek 1986, p. 104.
- 80 'Lof der Kabouters. Clare Lennarts Serenade uit de Verte', in: *De Maasbode*, 3 november 1951.
- 81 M.G. J. Teerink, 'Uit de boekery', NCRV radio, 21 juli 1958.
- 82 'Boeiende novellen over gekwetste mensen', in: *Elseviers Weekblad*, 3 mei 1958, p. 43.
- 83 'Taboes in de literatuur', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 26 februari 1963.
- 84 'Circuit littéraire', in *Het paard licht*, p. 92-94.
- 85 'Waarom?', in: *Pluk een roos*, p. 19-20.
- 86 *Leeuwarder Courant*, 17 mei 1958 en AVRO radio, 9 februari 1958 (LM).
- 87 *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 88 'Helma Wolf-Catz, de sprookspreekster', in: *Elseviers Weekblad*, 24 oktober 1959, p. 57.
- 89 'Het is misschien een kwaal van deze tijd dat we het gewone onbelangrijk en oninteressant vinden.' *Serenade uit de verte*, p. 151. Zie ook de opmerking van Anne Wadman hierboven: 'De schrijfster, uit wier vorige boek "De ogen van Roosje" kan worden opgemaakt dat zij weinig gelukkig is met de verschijnselen van de "moderne" literatuur'.
- 90 'Avond in mei', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 1 juni 1968.
- HOOFDSTUK 13
- 1 *Stad met rose huizen*, p. 165.
- 2 Rouwadventie in *Nieuw Utrechts Dagblad*, 16 februari 1960.
- 3 E-mail Ries van den Boogaard, 12 mei 2015 (PT).
- 4 Testament Marinus Wilhelmus van den Boogaard, opgemaakt 3 februari 1960 (PT).
- 5 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 31-32.
- 6 E-mail Dolf Verroen, 29 mei 2015 (PT): 'Ik ben met Clare nog wel bij het graf geweest om de steen te bekijken. Ze was daar zeer tevreden mee. Ook met de plek.'
- 7 Dick van Luijn in Verroen 1975, p. 122.
- 8 Klaver 1979, p. 110.
- 9 Ongepubliceerd gedicht (LM). Er is een prozatekst met dezelfde titel: 'Poesen hebben de tijd', in: *Het paard licht*, p. 134-136.
- 10 Marie Louise Van Holthe tot Echten aan Clare Lennart, 17 februari 1960.
- 11 Klaver 1979, p. 109.
- 12 Condoleancebrieven aan Clare Lennart van C.C. van der Graft, 9 maart 1960, Jac. (Koo) van Elsäcker, 28 februari 1960, Chris Leeflang, 17 februari 1960, Jan Engelman, 17 februari 1960, Tineke Spaans-van der Bijl, 12 april 1960, Ida Simons, 22 maart 1960.
- 13 D. van Ulzen / Uitgevers Maatschappij Holland aan Clare Lennart, 20 februari 1960.
- 14 Kitty de Josselin de Jong aan Clare Lennart, [zonder datum] 1960.
- 15 Dolf Verroen aan Clare Lennart, 16 februari 1960.
- 16 Ina Boudier-Bakker aan Clare Lennart, 16 februari 1960.
- 17 P.H. Ritter aan Clare Lennart, 20 februari 1960. Van Herpen 2002-a, p. 24.
- 18 'Als ik geloven kon in een persoonlijk voorbestaan na de dood...' *Weleer*, p. 20.
- 19 Zoals verwoord door Garnt Stuiveling in zijn recensie van *Stad met rose huizen*: 'Tragiek en romantiek', in: *Vrije pers*, 5 juni 1954.
- 20 Dick van Luijn in Verroen 1975, p. 122.
- 21 Interview Wim Ket, 11 oktober 2011.
- 22 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 25 juli 1965.
- 23 Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969. Clare was 'slechts' 13 jaar getrouwd geweest, maar wel ruim dertig jaar samen met Wim.
- 24 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 33.
- 25 Klaver 1979, p. 113.
- 26 'Eenzaamheid als thema ener roman', in: *Elseviers Weekblad*, 19 maart 1960, p. 49.
- 27 Klaver 1979, p. 110. Dit boekje bevindt zich niet in het archief Klaver.
- 28 Typoscript en manuscript (LM).
- 29 Klaver 1979, p. 111.
- 30 'Een theekopje', in: *Het paard licht*, p. 185-187.
- 31 'Nu eenzaam achter hoge muren / Meer met de dood vertrouwd / Dan met het leven / Treft deze geur mij / Die ik ervaar als een flits van geluk / smartelijk.' Ongetiteld gedicht (LM).
- 32 *Stad met rose huizen*, p. 165.
- 33 C.A. Schilp, 'Klaver in het kader van zijn tijd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 oktober 1953.
- 34 *Utrechts Nieuwsblad*, 20 september 1960.
- 35 Waarschijnlijk bedoelt Clare Lennart hier de schilderes Corrie Bruins-Gabriels.
- 36 'Mijn vader (In memoriam)', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 94-101.
- 37 Zie ook Harriët Freezer in *Avenue*, september 1970.
- 38 Klaver 1979, p. 115.
- 39 'Mijn vader (In memoriam)', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 94-101. De beschrijving van de dood van Jürgen Vögeli in *Twintig ramen aan de straat* lijkt wel een kopie van haar In Memoriam van Luite Klaver. Deze scène heeft Clare pas in het typoscript aan haar roman toegevoegd.
- 40 *Nieuw Utrechts Dagblad*, 13 augustus 1955.
- 41 'Over Top Naef', in: *Den Gulden Winckel*, juni-juli 1937 p. 5-7.
- 42 'Zijn veelbelovende vindingen in de techniek van de kleurenfotografie werden indertijd gerespecteerd door wetenschappers en technici in Nederland, België (Gevaert) en Engeland (Ilford). Maar zijn oplossingen waren moeilijk voor serieproductie geschikt te maken.' Degewij en Leijerzapf 2000.
- 43 *Nieuw Utrechts Dagblad*, 13 augustus 1955. Het interview vond plaats bij 'zijn dochter, de bekende schrijfster (Clare Lennart)'.
- 44 Ina Boudier-Bakker aan Clare Lennart, 12 december 1960.
- 45 De rijmpjes noteerde ze in allerlei kleine blocnotes, vaak tijdens het werk aan grotere projecten. Bijvoorbeeld in het manuscript van *Twintig ramen aan de straat*: 'Wat zullen de poesjes zo dromen / Vort in het grote bos / Met al die hoge bomen / En het zachte groene mos' (collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 46 'Roekeloze kritiek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 1 maart 1966. Zie ook Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 24 mei 1965: 'Misschien lijkt het gek, maar ik kan als ik treurig ben alleen lichte dingen doen.'
- 47 Jan Wouda had een brede belangstelling en was actief in allerlei wetenschappelijke en technische organisaties zoals het Nederlands Normalisatie-instituut. Ook was hij betrokken bij de bouw van de Gereformeerde Immanuelkerk aan 't Goylaan 129 in Utrecht.

- Interview Jan Willem Wouda, 26 mei 2015.
- 48 Clare had ook andere titelvoorstellen gedaan, zoals *Utrecht, vroeger en nu* en *Utrecht – droom en werkelijkheid*. Typoscript (PT).
- 49 Net als *Ter herinnering aan Rotterdam* is *Utrecht heden en verleden* een stadsbeschrijving en een persoonlijke levensfilosofie in één. De twee novellen hebben een pendant in ‘Utrecht zoals ik het toen zag.’
- 50 *Utrecht, heden en verleden*, p. 21-22.
- 51 *Utrecht, heden en verleden*, p. 3.
- 52 Van Ham heeft de Utrechtse binnenstad in een serie met de hand ingekleurde litho's vereeuwigd. Waarschijnlijk was het echtpaar Wouda via Toon van Ham, die een kantoortuin had bij de Nieaf, in contact gekomen met Clare Lennart.
- 53 Clare Lennart aan de familie Wouda, 16 september 1960, in een dankbrief voor het boekje en de cheque van driehonderd gulden (collectie familie Wouda).
- 54 *Maandblad Oud Utrecht* 3, 1960, p. 122.
- 55 Map in het bezit van Jan Willem Wouda, Nieuwegein. Ingezien 26 mei 2015. W.G. van de Hulst aan de heer en mevrouw Wouda, 17 oktober 1960. Jhr. Constant Johan Adriaan (Coen) de Ranitz aan de heer en mevrouw Wouda, 5 september 1960.
- 56 *Utrecht, heden en verleden*, p. 23.
- 57 De Belgische componist Kurt Bikkembergs schreef, geïnspireerd door het citaat, een werk voor orgel en vrouwenkoor met beiaardpiloog. ‘Speculum Animi’ was een opdracht van de Stichting Culturele Evenementen Nicolaïkerk te Utrecht en werd op 7 mei 2000 uitgevoerd door Vrouwen Kleinkoor ‘Orpheus’ o.l.v. Albert Wissink, Stephen Taylor (orgel) en Arie Abbenes (beiaard). Van de uitvoering zijn – voorzover Bikkembergs bekend – geen opnames bewaard gebleven.
- 58 Bedrag in het kasboek (PT).
- 59 Met dank aan Ton van Schaik. In het *UN* schreef ook Thea Beckman, vooral bekend van jeugdliteratuur zoals *Kruisocht in spijkerbroek*, een column onder de titel ‘moederlijke overpeinzingen’.
- 60 Geciteerd naar Aad Nuis, ‘21 mei 1977: Simon Carmiggelt ontvangt de P.C. Hooftprijs. Literatuur in de krant’, in: Schenkeveld 1993, p. 827.
- 61 *Utrechts Nieuwsblad*, 14 maart 1961. Ook in Klaver 1979, p. 115.
- 62 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
- 63 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 34.
- 64 Klaver 1979, p. 116. ‘Walenburg’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 juli 1967. ‘November’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 12 november 1966.
- 65 ‘Korte Nieuwstraat’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 maart 1961.
- 66 Jan Fontijn en Diny Schouten (inl.) in: Carry van Bruggen, *Plattelandjes, Larense columns*. Schoorl, 1988, p. 13.
- 67 Rita Bouckaert-Ghesquière: ‘Aandacht voor Clare Lennart’, in: *Dietsche Warande en Belfort* 123/9 (november 1978), p. 709-710. Zie Honings 2016, p. 11 voor ‘the illusion of intimacy’.
- 68 ‘De kou’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 18 januari 1966.
- 69 Iemand zei na de dood van Clare: ‘Ik geloof dat ik het *Utrechts Nieuwsblad* nu maar opzeg. Ik vind er niets meer aan nu “Van Tijd tot Tijd” er niet meer in staat.’ Eveline Klaver in: *Het paard licht*, p. 10.
- 70 ‘Moederpoes in narigheden’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 augustus 1966. ‘Nogmaals de zwerfpoes’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 27 augustus 1966. Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 31 december 1967.
- 71 ‘Poesie-perikelen’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 september 1971.
- 72 Met ‘Islandia’ in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 april 1971 greep ze terug op een recensie van *Islandia* van Austin Tappin Wright in *Elseviers Weekblad*, 2 maart 1963, p. 47.
- 73 ‘Een boom’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 29 oktober 1966. ‘Zonder pretentie’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 augustus 1968.
- 74 ‘De baard’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 5 oktober 1968.
- 75 ‘Parasols’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 juni 1966.
- 76 Interview met Kees Komen, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 2 augustus 1969.
- 77 ‘Een boom’ in: *Utrechts Nieuwsblad*, 29 oktober 1966.
- 78 Ab Visser schreef in zijn bespreking van Clare’s columnbundel *Het paard licht* dat ‘cursivisten heel wat meer fanmail krijgen dan romanciers.’ *Leeuwarder Courant*, 22 oktober 1977.
- 79 *Utrechts Nieuwsblad*, 24 november 1961.
- 80 Toen ze in november 1972 ziek werd, nam Hans Edinga Clare Lennarts columns ‘tijdelijk’ over onder de titel ‘Intermezzo’. Zijn eerste bijdrage ‘Dialoog’ verscheen in het *Utrechts Nieuwsblad* van 2 december 1972.
- 81 Tekst van Clare Lennart in de inleiding van de catalogus van een tentoonstelling van Dick van Luijn in de Gemeentelijke Van Reekum Galerij in Apeldoorn in 1970. Clare was aanwezig bij de opening van deze expositie, door Jan Coljé, samen met Dick en zijn vrouw Miep, aldus het *Deventer Dagblad* van 13 maart 1970. De vier linsneden van hun project voor de School voor de Grafische Vakken waren hier te koop.
- 82 De omschrijving ‘bedrijvig koppel’ is van Wim Ket.
- 83 Clare Lennart, *Vier vertellingen*. Werkstuk van de School voor de Grafische Vakken. Utrecht, illustraties en linoleumsneden Dick van Luijn. Uitg. van de School voor de Grafische vakken, t.g.v. de jaarwisseling 1961/1962. Th. J. Henrar aan Clare Lennart, 20 maart 1962.
- 84 Het werden weer linoleumsneden: ‘Dat werkt gemakkelijker en het is goedkoper. In Nederland zijn boekillustraties nu eenmaal moeilijk verkoopbaar omdat de meeste uitgevers er maar een klein bedrag voor uittrekken.’ *Utrechts Nieuwsblad*, 1 maart 1962.
- 85 Expositie ter gelegenheid van Van Luijns 65^e verjaardag, 3-25 maart 1962 bij de Utrechtse Kring. Deze linsneden waren als enige objecten niet te koop (catalogus in collectie Van Luijn, RKD). De expositie werd geopend op zaterdag 3 maart door A.J. de Lorm, directeur van het Gemeentemuseum van Arnhem. De omschrijving is van De Lorm.
- 86 Het bedrijf, inmiddels onder de naam PaperlinX, kwam in het voorjaar van 2015 in financiële moeilijkheden. Clare kreeg tweehonderd gulden voor haar bijdrage in *Prikkels*.
- 87 *Scheepjes van papier*, p. 14.
- 88 Ze deelde *Scheepjes van papier* in vijf afdelingen in: Ontmoetingen met mezelf en anderen, De groene aarde, Poesen en andere dieren, Kinderportretten en Er was eens... Clare nam ook enkele recente columns uit het *Utrechts Nieuwsblad* op, een stuk uit *Het Parool* en het kerstverhaal ‘Ivon’ uit *Levensstrijd*, het tijdschrift voor de Vereniging hulp voor onbehuisten. Het verhaal ‘Lustrum’ kwam uit het Utrecht-nummer van *Maatstaf* (1956). Alleen uit ‘Tante Geesje’ verwijderde ze het begin waaruit blijkt dat deze vrouw een familielid van Wim van den Boogaard was.
- 89 Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen betaalde een aanvullend honorarium van driehonderd gulden voor deze publicatie. Ministerie van Onderwijs aan Clare Lennart, 3 maart 1964.
- 90 *De Telegraaf*, 20 december 1962.
- 91 *Friese koerier*, 23 februari 1963.
- 92 *Dagblad voor Amersfoort*, 2 mei 1963.
- 93 *Het vrije volk*, 30 mei 1963.
- 94 Hans van Haaren, ‘Scheepjes van papier’ literatuur voor fijnproevers’, in: *Gooi en Eemlander*, 28 september 1963.
- 95 C.J.E. Dinaux, ‘Een bundel schetsen van Clare Lennart. Schrijfkunst als levenskunst’, in: *Arnhemse Courant*, 2 februari 1963 en *Utrechts Nieuwsblad*, 31 januari 1963.
- 96 Clara Eggink: ‘Nostalgie naar een jeugd’, in: *Het Nieuwe Boek*, februari 1963.
- 97 Lezing ‘De novelle en het korte verhaal.
- Ook nu nog stiefkinderen van het publiek.’ Typoscript (LM).
- 98 *Utrechts Nieuwsblad*, 30 maart 1962. Clare zei dit op een lezing op 29 maart 1962 in Esplanade in Utrecht op uitnodiging van boekhandel Bijleveld. Op de literaire avond in maart 1959 ter gelegenheid van de Boekenweek werd al gemeld dat Clare Lennart ‘een werk over stad en provincie’ onder handen had. *Utrechts Nieuwsblad*, 3 maart 1959.
- 99 Klaver 1979, p. 106.
- 100 *Utrecht, stad en provincie*, p. 25.
- 101 Dick van Luijn in Verroen 1975, p. 123-124.
- 102 Clare Lennart aan Fré Dommissie, 1 oktober 1959 (facsimile in *De wonderlamp der grafologie*).
- 103 *Utrechts Nieuwsblad*, 7 juli 1961. En in *Margriet* van 12 november 1960 als ‘binnenkort’ te verschijnen. Het boek kostte f35. Voor een boek zonder register en met een beperkte houdbaarheid in de tijd, was dat erg aan de prijs. J.M.F. in *Dagblad voor Amersfoort*, 13 augustus 1962, p. 2 en *Het Parool*, 6 augustus 1962. Later verscheen een eenvoudiger (cadeau)editie van het boek met de foto's en korte bijschriften.
- 104 Ook in Amersfoort en Zeist traden Clare Lennart en Wim K. Steffen in boekhandels op. Ze kreeg honderd gulden per stuk voor deze lezingen.
- 105 Ongedateerd knipsel (knipselarchief LM).
- 106 *Utrechts Nieuwsblad*, 19 april 1962.
- 107 Dankwoord in *Utrecht, stad en provincie*: ‘Mijn gevoelens van dankbaarheid gaan in het bijzonder uit naar [...] de heer Dick van Luijn, die zo vaak zijn tijd en auto te mijner beschikking stelde en naar mejuffrouw Fré Dommissie voor haar vele waardevolle tips en haar warme belangstelling.’ *Elseviers Weekblad*, 7 april 1962, p. 48.
- 108 W.G. van de Hulst, *Herinnering & De jongen*. Nawoord Niels Bokhove. De Utrechtse Boekhoudpers, Utrecht, 2013, p. 20. Helma Wolf-Catz noemde het boek in *Het boek van nu* (juli 1962), ‘een boeiend document’.
- 109 ‘De Snel’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 juni 1967. In *Het vrouwtje Tamarinde* komt het riviervier De Snel terug als de nieuwe woonplaats van de appelboom (p. 35).
- 110 *Dagblad voor Amersfoort*, 4 april 1962 en 7 april 1962.
- 111 *Utrecht, stad en provincie*, p. 242.
- 112 ‘De piano’, in: *Maanlicht*, p. 78. Zie voor een beschrijving van de buurt en wat ermee gebeurd is: *Binnenstadskrant Utrecht*, januari 2009.
- 113 Hans Buiters, *De stad met de mooiste maquettes*. Jaarboek Oud Utrecht, 1992. R. Blijstra, 2000 *jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling*

- van castrum tot centrum, Utrecht/Antwerpen, 1969, p. 293-298.
- 114 Citaten uit Dr. P.H. Ritter Jr., 'Poging tot zelfkritiek', in: J. Romijn (red.), *Hart van Nederland. Een boek over de stad en provincie Utrecht*. Utrecht, 1950.
- 115 Utrechts Archief, inventarisnummer 23095 blok 4.
- 116 Agasi 1963.
- 117 Archief van de Stichting in Utrechts Archief 821-11.
- 118 Rouwadvertentie Comité Binnenstad, *Utrechts Nieuwsblad*, 2 januari 1973.
- 119 Klaver 1979, p. 107.
- 120 Kuik 1982, p. 90-93.
- 121 'Een portret', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 april 1961. Over het portret van Jan Engelman door Piet Vermeulen, gezien op tentoonstelling 'Oog in oog' van Kunstliefde.
- 122 Annemarie Timmer, 'Een ontluisterd rijk. Jan Engelman en de stadsvernieuwing in Utrecht', in: Liesbeth Feikema (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*. Utrecht, 2000, p. 67-90.
- 123 Jaap Romijn zat in de commissie voor pers en propaganda van de Stichting, maar trok zich op 28 januari 1958 terug omdat hij geen vertrouwen meer had in de doeltreffendheid van het bestuur.
- 124 Dr. M.A.M. Klompé aan Clare Lennart, 16 januari 1968.
- 125 Klaver 1979, p. 107.
- 126 Kuik 1982, p. 90-93.
- 127 In 1997 is een begin gemaakt met het weer opengraven van de gedempte singels, in 2015 werd de Catharijnesingel weer bevaarbaar. Hans Buiters, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht, 1993.
- 128 De Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel restaureerde en verbeterde tussen 1994 en 1996 128 van de 166 woningen om het buurtje te behouden voor volgende generaties. Van de oude bewoners keerde 65 procent na de oplevering van hun huis terug.
- 129 Ida Gerhard werd wel 'Heilsoldaat voor de natuur' genoemd. Mieke Koenen, *Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhard*. Amsterdam, 2014, p. 829-852.
- 130 NRC, 17 februari 1954. Clare Lennart was ook lid van de Bond Heemschut, die zich inzet voor de bescherming van cultuurmonumenten.
- 131 'Oasenplan Utrecht', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 4 november 1967.
- 132 Architect N.D. Imbergt aan Clare Lennart, 25 juni 1965. Marcel van Dam / VARA, 17 juli 1970.
- 133 Oud-Utrecht. Vereniging ter beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht. C.L. Temminck Groll, 'In memoriam Clare Lennart', in: *Jaarboek Oud Utrecht*, 1973, p. 1.
- 134 Klaver 1979, p. 23.
- 135 *Stad met rose huizen*, p. 64. Zie ook 'Suite des villes perdues', in: *Rouska*, p. 71: 'Op het titelblad in kinderlijk groot schrift, dat heel haar wezen typeert, haar naam: Noortje van Nijlen.'
- 136 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 137 Annie Oldewelt-Dommisse & Fré Dommisse, *De wonderlamp der grafologie*. Den Haag, 1962.
- 138 Verzetsheld en ondernemer Pim Boellaard liet bijvoorbeeld zijn handschrift in 1963 (opnieuw) onderzoeken door het Rotterdamse bureau W. Verschoor en J.C. Oudshoorn. Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld*. Amsterdam, 2008, p. 278. De proefpersoon schreef op een geluidsgevoelige plaat, zodat de grafoloog het handschrift kon beluisteren en observeren. Dane en Renders 2007, p. 18 en 33.
- 139 E. van Hall-Nijhoff, de vrouw van de Amsterdamse burgemeester, publiceerde in 1963 een boek met handschriftanalyses van beroemde Nederlanders als Willem van Oranje. E. van Hall-Nijhoff, *Tien politici. Hun handschrift-hun handelingen*. Amsterdam, 1963. Voor het brede publiek verscheen: Elisabeth J.W. Wolters, *Wat doet de grafoloog?* Amsterdam, 1960.
- 140 'Als grillig tekenschrift', in: Oldewelt en Dommisse 1962, p. 72- 77. Alleen van Clare Lennart zijn drie handschriften opgenomen. Van anderen slechts een.
- 141 Maresi de Monchy, eigenares van AGB de Monchy c.s., is mede-oprichtster van het Instituut voor Schrijfpedagogische Hulp 'Haenen-van der Hout' en Vice voorzitter van de Europäische Gesellschaft für Schriftpsychologie (EGS). Mevrouw De Monchy kreeg voor haar analyse enkele kaartjes aan Francien Schregel-Onstein te zien en een kopie van Clare Lennarts brief aan Fré Dommisse. Zij kende het werk en de persoon van Clare Lennart niet en had de analyse in *De wonderlamp der grafologie* niet gelezen.
- 142 Clare Lennart aan Fré Dommisse, 1 oktober 1959 (facsimile in *De wonderlamp der grafologie*).
- 143 Quirine Collard aan Clare Lennart, 14 juli 1959.
- 144 R. Boltendal in: *Friese koerier*, 10 maart 1962.
- 145 D.F. van de Pol, 'Een leven vol literatuur en typografie. Ex-uitgever A.A.M. Stols: 'Ik ben geen zakenman', in: *Het Vaderland*, 14 april 1966. Zie ook: Margot Engelen, 'Literatuur liep niet in de jaren vijftig'. Uitgevers aan het woord', in: *Literatuur* 2 (1985), p. 67. Voor goedkope herdrukken van Clare Lennarts werk moest Stols/Barth samenwerken met Meulenhoff. Als M-pockets verschenen herdrukken van de Stols-titels *Liefde en Logica* (1959) en *De blauwe horizon* (1962). Zie Kuitert 1997, p. 160 over de pockets van Meulenhoff.
- 146 Cees van Dijk, 'Alexandre A.M. Stols en Marnix Gijsen', in: *Ons Erfdeel* 34 (1991), p. 387-395.
- 147 J.M. Hoppenbrouwers aan Clare Lennart, 9 april 1964. In de contracten tussen uitgeverij Stols en Clare Lennart was doelbewust het artikel weggelaten dat de rechten van de uitgever in geval van liquidatie of verkoop van het fonds aan een andere uitgeverij zouden overgaan op de rechtverkriggende.
- 148 Memo van Clare Lennart in de map 'contracten uitgevers' (LM).
- 149 Het Stols/Barthfonds ging grotendeels naar J.M. Meulenhoff en Nijgh & Van Ditmar, een kleiner deel naar De Fontein, Polak & Van Gennep en Querido. Stols verspeelde het overgrote deel van zijn vordering op Barth. In 1966 was de afwikkeling van de uitgeverij Barth nog steeds aan de gang. Van Dijk 1991.
- 150 Klaver 1979, p. 118.
- 151 De derde druk van *Rouska* verscheen in 1960 in de Nimmer Dralend reeks als nummer 72. Deze derde druk werd door Uitgeverij A.A.M. Stols / J.-P. Barth aan N.V. Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar in licentie gegeven. Halverwege 1959 besloot de uitgeverij de Nimmer Dralend reeks te verversen. De boekhandels konden nieuwe omslagen krijgen. Boeken die in 1950-1959 waren verschenen, kregen een nieuw, fris omslag. Zo'n 25 titels werden zo 'opgewarmd', ook *Tooverlantaarn* en *Rouska* van Clare Lennart.
- 152 De herkenbare omslagen van Ben Aalbers hadden het strakke ruitmotief van een zakdoek en werden verkocht onder het motto 'dit mag uw neus niet voorbijgaan'. De uitgeverij staakte de Zakdoekenreeks in 1965, na het faillissement van Stols/Barth.
- 153 Aarts en Van Etten 2012. Van Dam van Isselt noemde de doelgroep van Nijgh & Van Ditmar 'litterair geïnteresseerd maar beslist niet hypermodern'. Kuitert 1997, p. 299.
- 154 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 2 juli 1964. De herdruk van *Ter herinnering aan Rotterdam* verscheen weliswaar bij Nijgh & Van Ditmar, maar pas in 1979.
- 155 'Goddelijk veelzijdige schrijfster', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 9 november 1960.
- 156 Interview Fré Dommisse met Mien Holthuisen, 29 december 1962 (collectie Dommisse, LM).
- 157 'Ik geef toch ook op uw verzoek het boekje van Fré Dommisse uit. Als ik niet in uw werk geloofde, zou ik toch niet al deze kosten maken?' E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 6 mei 1965.
- 158 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 2 juli 1964.
- 159 Dommisse 1965, p. 23.
- 160 *Deventer Dagblad*, 24 september 1965.
- 161 Piet Oomes, in: *IDIL-Tijdingen*, 10 oktober 1965.
- 162 Radiorubriek Thee Compleet, AVRO, 18 april 1966 (LM).
- 163 Boekenbulletin, 'Over Clare Lennart', *Ver. N.-Hollandse Dagbladen*, 4 augustus 1965.
- 164 *Deventer Dagblad*, 24 september 1965.
- 165 *Twentsche Courant*, 25 september 1965.
- 166 C.J.E. Dinaux, 'Clare Lennart, zoals Fré Dommisse haar ziet', in: *Haarlemse Courant*, 14 augustus 1965. C.J.E. Dinaux: 'Fré Dommisse over Clare Lennart. Weerstand tegen de nivellerende geest', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 augustus 1965.
- 167 *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 september 1965.
- 168 *PZC*, 30 oktober 1965.
- 169 *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 september 1965.
- 170 Koenen 2014, p. 1373, 1376 en 1378. Kees Fens beschouwde Maries boek als een uiting van liefde, die ontaard was in fanatisme.
- 171 *Levende talen*, juni 1966.
- 172 Dommisse 1965, p. 23.
- 173 'Over Clare Lennart', in: *Ver. N.-Hollandse Dagbladen*, 4 augustus 1965.
- 174 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 33.
- 175 Clare Lennart schreef er zelf een verslag over in het *Utrechts Nieuwsblad*, 28 februari 1961.
- 176 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 31-32. Ook een verslag van de literaire avond in het *Nieuwsblad voor de boekhandel*, 9 maart 1961.
- 177 Jaap Goedegebuure op www.tirade.nu.
- 178 J.C. van Schagen, *Ik ga maar en blijf*. Gekozen en ingeleid door Ingmar Heytze. Amsterdam, 2008.
- 179 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 10 mei 1965.
- 180 J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 15 juli 1965.
- 181 J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 23 november 1965. Een jaar later besprak ze zijn Cahiers weer voor de VARA. J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 20 augustus 1966.
- 182 Hans Heesen, 'Amoene van Haersolte en het huis van haar jeugd (Schrijvershuizen 7)', in: *De Utrechtse Boekhouder* 3/8 (2013), p. 20-30. Hans Heesen (red.), *Amoene van Haersolte & Louise Odilon, Lucile & Het ei*. De Utrechtse Boekhoudpers 10. Utrecht, 2015.

- 183 Hans Edinga, 'Levensbericht Amoene van Haersolthe', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1965-1966*. Leiden, 1967, p. 69-76.
- 184 Marie Louise Van Holthe tot Echten aan Clare Lennart, 17 februari 1960.
- 185 Zij was onder andere lid van het Amersfoorts Kunstenaars Genootschap, waarvan ook Dick van Luijn en haar aangetrouwde nicht, de beeldhouwster Ans van Haersolte, deel uitmaakten. Ongedateerde ledenlijst (collectie Van Luijn, RKD).
- 186 Waarschijnlijk kocht Bordewijk, 'die haar helemaal niet kende' het schilderij op Van Holthe tot Echten's expositie van schilderijen en tekeningen bij de Utrechtse Kring in 1954.
- 187 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 maart 1958.
- 188 Omdat haar ogen niet helemaal in orde waren, kon Louise van Holthe tot Echten langzamerhand minder goed schilderen. Volgens Clare was ze 'mede door aanmoediging van enkele dezer vrienden' ertoe overgegaan de twintig verhalen persklaar te maken. Op zaterdag 19 februari 1972 las M.L. van Holthe tot Echten 'verhalen en schetsen uit eigen werk' bij de Zeister Litteraire Kring (LM).
- 189 Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 30 maart 1958.
- 190 J.-P. Barth stuurde Louise Odilon op 19 mei 1964 een rekening voor zetten, proeven en een omslag-ontwerp door Th. de Haan. Of de freule de illustraties in het binnenwerk zelf tekende is niet duidelijk.
- 191 'Volmaakt gave miniaturen, dikwijls een heel leven tekenend, waarvoor geen woord teveel wordt gebruikt' en qua thematiek 'een navrante botsing tussen nu en wat voorbij is'. *De Telegraaf*, 24 december 1965. De *Leeuwarder Courant* was veel minder positief en dacht dat jongeren 'van dit soort zoetelykheid weinig meer moeten hebben. [...] Deze stijl ligt de meeste mensen niet meer.' *Leeuwarder courant*, 7 februari 1966.
- 192 Typoscript (PT).
- 193 Briefkaart Wim Zaal, december 2010 (PT). Clare wisselde bijvoorbeeld een paar brieven met Akke Hella Twijnstra, over wier debuutnovelle *Uruqanah bestaat niet meer* ze had geschreven in *Elseviers Weekblad*. 'Het tere verhaal van een jeugdliefde', in: *Elseviers Weekblad*, 18 januari 1958, p. 35 M.M. (Nel) Twijnstra-Brands aan Clare Lennart, 31 januari 1967. Bijna tien jaar later, op 15 maart 1967, vroeg mevrouw Twijnstra naar Clare's mening over haar nieuwe manuscript: 'U schrijft dat uw smaak niet correspondeert met de gangbare mode; maar daarom kom ik juist bij u!' Ook aan Francine Schregel-Onstein schreef Clare Lennart bemoedigende brieven.
- 194 Wolf-Catz' kinderboek *Tim de Merel* verscheen onder het pseudoniem Erica Michels in de Jeugdboekerij van A.A.M. Stols.
- 195 Over Wolf-Catz' roman *Koraalrif* zei Clare Lennart in het radioprogramma Boekenwijsheid van de VARA: 'Achter dit werk staat een persoonlijkheid met een warme liefde voor het leven.' *Elseviers Weekblad*, 24 oktober 1959, p. 57.
- 196 Clare besprak haar roman *De vrijheid is een nachtegaal in zilvergrijs* onder de titel 'Een nachtegaal in Londen', in: *Elseviers Literair Supplement*, 5 februari 1972, p. 2.
- 197 Helma Wolf-Catz in *Amersfoortse Courant*, 7 november 1970: 'Clare Lennarts werk zal ongetwijfeld blijven, zoals de *Korte arabesken* van Couperus en Aart van der Leeuw's boeken nog altijd gelezen worden en blijvend zijn.'
- 198 Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 9 februari 1972.
- 199 Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 4 maart 1962. 'Ik zal op mijn achterste poten staan om het behoorlijk groot te krijgen in *Het boek van nu* en dat zal zeker wel gaan omdat het belangrijk is. Gezien mijn laatste ervaringen komt dat altijd in orde. Volgens Stuiveling is er geen enkel bezwaar dat wij elkaar bespreken. Daarom wil ik graag de *Papieren Scheepjes* [sic] doen, daarvan wil ik ook graag de drukproeven.' En: 4 oktober 1961: 'Garnt vindt het natuurlijk goed.' 'Onder het oppervlak', in: *Het boek van nu* 14/7 (maart 1961), p. 136-137.
- 200 Helma Wolf-Catz, 'Van en over Clare Lennart door haar bewonderaars', in: *Amersfoortse Courant / Veluws Dagblad*, 3 juli 1976 en vrijwel gelijkluidend in: Helma Wolf-Catz, 'Feit en fictie in de (autobiografische) roman', in: *Ons Erfdeel* 17/5 (1974), p. 696-710. De uitspraak van Clare Lennart over haar 'helderziendheid' is niet uit andere bronnen bekend.
- 201 Van Oudwijks verhalenbundel *Mijn dochter doet het goed, misschien* uit 1957 werd door Kees Fens een 'heel knap' debuut genoemd. *De Tijd*, 11 januari 1958.
- 202 Mail van haar dochter Aimée Boezeman aan Mats Beek, 23 oktober 2013, geciteerd op www.schrijversinfo.nl/oudwijkvanton.
- 203 Kuik 1982, p. 91.
- 204 Gé Vaartjes nam Van Oudwijks verhaal 'Onze koffie' op in zijn jubileumboekje *In besloten kring*. Vaartjes 1991.
- 205 Willem Brandt aan Clare Lennart, 19 maart 1963. A.J. Bruggeman aan Clare Lennart, 5 oktober 1972.
- 206 'Tuintje van de doodgraver', in: *Elseviers Literair Supplement*, 4-24 januari 1970, p. 2.
- 207 *Elseviers Weekblad*, 17 februari 1968.
- 208 M.T. Zwiers stuurde Clare bijvoorbeeld een doorslag van zijn brief aan Anna Koppelman op 16 november 1971 dat hij Van Oudwijks bundel verhalen *In stilte* niet wilde uitgeven omdat de verkoop van *Mijn oom Victor*; *Memoires van een doodgraver* en *Die wordt honderd* stakte bij ongeveer duizend exemplaren per titel.
- 209 Kladblokaantekening 'Huur Ton van Oudwijk'. Doorslag van een, niet voltooide brief van Clare Lennart over Ton van Oudwijk (LM).
- 210 Machtiging PTT, 30 oktober 1967 (LM). Clare Lennart aan A.J. Bruggeman, 19 september 1972.
- 211 Ton van Oudwijk in Verroen, p. 87-119.
- 212 Briefkaart Wim Zaal, december 2010 (PT).
- 213 Verroen 1975, p. 147. Interview Dolf Verroen 15 maart 2010 en 16 augustus 2016.
- 214 Margaretha Ferguson, 'Clare Lennart in de ogen van anderen', in: *Het vaderland*, 22 november 1975.
- 215 De jongste zoon van Eveline, Arne van Onck, werkte als vertaler (met name van non-fictie) en schreef kookboeken, maar Clare heeft zich voor zover bekend nooit voor hem ingezet. Wel vroeg ze advies over de 'lastige' jongen aan kinderpsychiater Van Andel van *Ons Gezin*. O. van Andel-Ripke aan Clare Lennart, 23 april 1952.
- 216 Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
- 217 Hans Edinga beschrijft dat Clare Lennart bij bijeenkomsten van de Zeister Litteraire Kring zich zo kon laten gaan in een 'onstuitbare woordenstroom' dat zij interrupties van anderen niet opmerkte. Hans Edinga in Verroen 1975, p. 75.
- 218 De omschrijving 'gigantische bonje' is van Wim Ket, de neef van Dick van Luijn. Interview Wim Ket, 11 oktober 2011.
- 219 Kopie in archief Klaver (LM).
- 220 Clare Lennart in inleiding catalogus expositie Dick van Luijn 1970 (collectie Van Luijn, RKD).
- 221 'Het gaat over de werkelijk treurige toestand op de Utrechtse Kring, waar ik al drie receptionistes zenuwziek heb zien worden van de steriele Kafka-achtige, hygiënische sfeer die de heer De Vries er op de een of andere manier in heeft kunnen brengen. Onder mom van vooruitstrevendheid doodt deze heer iedere spontaniteit, iedere warmte, ieder enthousiasme en hij gaat overal zijn eigen kleine geborneerde koppige gangetje. Het is m.i. zijn schuld dat er zo weinig mensen komen. Alle nieuwe ideeën wuift hij af, hij is eigenlijk bang.' Wouter Noordewier aan Dick van Luijn, 1969 (collectie Van Luijn, RKD).
- 222 'Van Luijn en Clare Lennart gegriefd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 2 mei 1964.
- 223 *NUD*, vrijdag 1 mei 1964 en *Utrechts Nieuwsblad*, zaterdag 2 mei 1964. Typoscript (LM). Oorspronkelijk stond er in hun brief nog de zin: 'Geen van beide ondertekenaars staat vijandig tegenover een vernieuwend element in literatuur of schilderkunst. Zij stellen evenwel de eis dat achter het werk een oprecht en toegewijd kunstenaar staat, die er niet alleen maar op uit is te epateren.'
- 224 *Utrechts Nieuwsblad*, 2 mei 1964.
- 225 Doorslag van een brief aan de Voorzitter van de Utrechtse kring, de heer drs. B.R. Franken (collectie Van Luijn, RKD) en typoscript (LM).
- 226 Kladversie van een brief aan drs. B. R. Franken.
- 227 J. Hekman aan Clare Lennart, 2 juli 1964 (doorslag in collectie Van Luijn, RKD).
- 228 Programmaboekje 1959-1960 'Tien jaar De Utrechtse Kring' (collectie Van Luijn, RKD).
- 229 Zoals ze schrijft in haar ingezonden brief in het *Utrechts Nieuwsblad* van zaterdag 2 mei.
- 230 In het *Utrechts Nieuwsblad* van 1 maart 1962 zei Van Luijn 'Of ja, secretaris... in naam eigenlijk. Ik schuif het echte ge-administreer graag wat af omdat het me moeilijk ligt. Gelukkig neemt De Vries nogal wat over.'
- 231 Klaver 1979, p. 108. Onder leiding van Frank de Vries bleef de Utrechtse Kring bestaan tot de activiteiten in 1977 werden opgenomen in het programma van Muziekcentrum Vredenburg.
- 232 *Utrechts Nieuwsblad*, 28 april 1964: 'Utrechtse Kring kwam in ongekende bloei. Expositiebezoek in één jaar verdrievoudigd.'
- 233 'Van Luijn en Clare Lennart gegriefd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 2 mei 1964.
- 234 Charlotte Huismans, 'Muziekhuis met twintig ramen aan de straat', in: *De Volkskrant*, 25 november 2009. In haar plakboek schreef Clare bij een foto van Brigittenstraat 'Twintig ramen aan de straat' (PT).
- 235 Willem van Toorn (red.), *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*. Amsterdam, 1983. Zie voor een uitgebreide beschrijving: Marceline Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*. Den Haag / Zeist, 1989, p. 149.
- 236 *Twintig ramen aan de straat*, p. 173-174.
- 237 'Ik zelf woon in de Brigittenstraat boven de Utrechtse Kring waar tentoonstellingen gehouden worden.' Betty Jansen-Hessing aan burgemeester De Ranitz van Utrecht (Utrechts archief).
- 238 Advertentie voor 'jong poesje' van mevrouw B. Jansen-Hessing in het *Utrechts Nieuwsblad*.

- 29 december 1943. 'Liefderijk tehuis verzekerd.'
- 239 Ook legde ze voor Clare plakboeken aan met ansichtkaarten en dierenprentjes die Clare had verzameld. Zie de inleiding.
- 240 Ook Eveline Klaver dacht dat alle andere personages producten van Clare's fantasie waren. Klaver 1979, p. 120.
- 241 Net als 'Birgittinessen' is 'witte zusters' de naam van een orde van monialen.
- 242 Sophie van der Beek schreef in haar exemplaar de namen van een vriendengroep die zij als een soort 'Bloomsbury-groep' omschrijft, onder wie Jan Meulenbelt, die actief was in het Utrechts Kindercomité (collectie Niels Bokhove, de zoon van Sophie [Fie] C.E. van der Beek). Zie ook: Niels Bokhove, 'De ogen van Wit. Een tamelijk persoonlijk verhaal over de blinde dichter-domeine Jan Wit', in: *De Utrechtse Boekhouder* 6/2 (2016), p. 7-10.
- 243 Mozart en Schubert voor de pauze, Fauré en Ravel erna. *Twintig ramen aan de straat*, p. 102.
- 244 Zie ook Flim 2005, p. 186 'She never got over Frits's death.'
- 245 *Twintig ramen aan de straat*, p. 168-169.
- 246 In 1963, toen ze bezig was aan *Twintig ramen*, klaagde Clare haar nood bij Henriëtte Laman Trip-de Beaufort, die haar op 9 september 1963 antwoordde: 'Hoe kan ik begrijpen dat elan en uitwerken van een idee nauw samenhangt met een hulp in huis. Ikzelf heb juist de laatste maanden en nu nog zoveel tijd en inspanning moeten geven aan evenwicht in huis tussen hulpkrachten en mijn schrijftafelwerk.'
- 247 Agasi 1963.
- 248 Radiobespreking 'Boekenwijsheid' door Clara Eggink, 28 mei 1966 (LM).
- 249 *PZC*, 30 oktober 1965.
- 250 *De Nieuwe Linie*, 11 december 1965.
- 251 *Trouw*, 20 november 1965.
- 252 Jos Panhuysen in *De Gelderlander Pers*, 15 november 1965. Ook in *Het Binnenhof*, 20 november 1965. Hij eindigt wel vriendelijk: 'Clare Lennart heeft veel meer verstand van dieren en mensen dan men wellicht uit het verhaal alleen van haar laatste boek zou afleiden. Het is zeker niet haar sterkste boek, vooral niet naar het slot maar het handhaaft een voornaam niveau.'
- 253 B.D., 'Clare Lennart of de toddel', in: *Centrum*, 30 december 1965.
- 254 Jan Elemans in: *Brabants Dagblad*, 6 november 1965.
- 255 C. Rijndorp in: *Nieuwe Haagsche Courant*, 13 januari 1965.
- 256 *Rotterdams Nieuwsblad*, 20 november 1965.
- 257 Anne Wadman, 'Nieuwe roman van Clare Lennart. Gebeuren dat niet gebeurt', in: *Leeuwarder courant*, 15 januari 1966.
- 258 Klaver 1979, p. 119.
- 259 'In mijn jeugdboeken heeft het accent meer op het vertellende gelegen, in mijn later werk op het beschouwelijke. Hoewel ik mijn pas verschenen boek, *Twintig ramen aan de straat*, weer een vertelling heb genoemd. Beide elementen zijn ook wel steeds aanwezig, het gaat om een meer of een minder.' De Ceulaer 1966, p. 77.
- 260 'Eenzaamheid als thema ener roman', in: *Elseviers Weekblad*, 19 maart 1960, p. 49 over *De Eeuwige Andere* door Ina Boudier-Bakker.
- 261 Zie ook B.D., 'Clare Lennart of de toddel', in: *Centrum*, 30 december 1965: 'jammer is dat en vooral teleurstellend voor de lezer.'
- 262 *Maanlicht* werd voor deze uitgave aangevuld met tien verhalen uit *Ons Gezin* en zeven eerder gepubliceerde kerstvertellingen. Het *Utrechts Nieuwsblad* besprak ze onder de kop: 'Clare Lennart in pockets over Utrecht'. *Utrechts Nieuwsblad*, 24 november 1961. Beide romans werden later weer herdrukt als Zwart Beertje, met een nieuw omslag. Ook herdrukken van haar vertaalde werk kwamen als Zwart Beertje beschikbaar: *Vrouwen van Parijs* (ZB 0051), *Als het jonge koren rijpt* (ZB0432) en *Pioenroos* (ZB0628). Bruna beschouwde Clare Lennart niet meer als 'zijn' auteur, omdat ze geen oorspronkelijk werk meer bij de Utrechtse uitgeverij uitgaf. Ze heeft geen lemma met foto in *Schrijvers van Bruna* (1969). Op de website van het Centraal Museum zijn diverse omslagen van Dick Bruna voor Zwarte Beertjes pockets van Clare Lennart te zien, die niet uitgevoerd zijn.
- 263 De *Leeuwarder Courant* van 21 maart 1955 voorspelde terecht dat ooit alle boeken 'in zakformaat' in de handel zullen worden gebracht in Nederland. Zie voor de opkomst van de pockets: 'De spijkerbroek temidden van driedelig grijs', in: Kuitert 1997, p. 106-191. Voor de groei van het lezerspubliek zie ook: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrijetijdsbesteding in Nederland*, winter 1955/56 Deel 4 Leesgewoonten. Zeist, 1957
- 264 In 1977 verscheen bij Uitgeverij De Werve in Voorburg een *Literatuur Magazine* met een inleiding over Clare Lennart door Micha Ouwendijk, de volledige teksten van *Tooverlantaarn* en *De ogen van Roosje* en een bloemlezing uit haar columns. Deze 'tijdschriften' werden (net als de latere Bulkboeken) voor de literatuurlessen op middelbare scholen gebruikt.
- 265 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 5 mei 1966.
- 266 Alle leden werden opgeroepen voor een vergadering op 6 december 1958 in hotel Krasnapolsky. In Clare's agenda over 1958 staat op deze datum niets. Ze is er wel op 22 februari 1958. Zie over de pocketkwestie en de standaardovereenkomst Micheels 2006, p. 119-125.
- 267 Alleen voor de kinderboeken kreeg ze bij U.M. Holland minder, bijvoorbeeld 6,5 procent voor de eerste vijfduizend exemplaren van *Het vrouwtje Tamarinde*. Contract 10 juni 1970 (PT).
- 268 Zie over het Schrijversprotest en de Eregelden Micheels 2006, p. 152-185.
- 269 Ze ontving f2000 over 1964, f2000 over 1965. In 1966: f4500 (inclusief bedrag voor *Twintig ramen aan de straat*), f3000 in 1967 en in 1968, f3500 in 1969, 1970 en in 1971. Kasboek (PT).
- 270 Ministerie van Onderwijs aan Clare Lennart, 7 januari 1965.
- 271 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 28 oktober 1968.
- 272 'Land van zon en wijn', in: *Elseviers Weekblad*, 21 december 1963, p. 51.
- 273 Van de omnibus *Boerin in Frankrijk* zijn meer dan honderdduizend exemplaren verkocht en kwam een succesvolle televisieserie. De NCRV televisieserie heeft Clare nooit gezien: de serie werd uitgezonden tussen 8 oktober 1973 en 28 januari 1974. Zie ook M.T. Zwiers / Kosmos aan Willemine den Hollander-Bronder 1969. Die opdracht leverde haar vierhonderd gulden op, een bedrag dat ze eerder kreeg voor soortgelijk, maar mij onbekend werk. M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 22 juni 1965 en 17 april 1969. Een later deel werd bewerkt door Netty van Lookeren Campagne-Taverne. Volgens het kasboek 'bew. Wil den Hollander' f1000 in 1969 (PT).
- 274 H. Drijvers / Literair Agentschap aan Clare Lennart, 12 oktober 1966: 'De heer Zwiers is bereid deze bundel als paperback uit te geven. Als condities kwamen wij overeen: een royalty van 6% voor de eerste 3000 exemplaren; 7,5% voor de exemplaren 3001-6000 en 10% voor de exemplaren boven 6000, met een niet-terugvorderbaar voorschot van f500.' Clare had eerder gecorrespondeerd met Uitgeverij Hollandia over een bundeling van haar cursiefjes. Willem Brandt aan Clare Lennart, 31 maart 1965.
- 275 Boek en Plaat, voluit 'De Stichting Nederlandse Lezerskring Boek en plaat' was opgericht in 1966 en is later overgenomen door ECI.
- 276 *De Telegraaf*, 1 december 1967.
- 277 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 7 juni 1968
- 278 Ze kreeg de kans enkele verhalen uit de originele bundel te halen en ze schrapte er tien, met name de autobiografische verhalen. Clare Lennart aan M.T. Zwiers / Kosmos, 12 juni 1968 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 20 juni 1968
- 279 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart 29 juli 1968 en 28 oktober 1968. J.M. Hoppenbrouwers aan Clare Lennart, 8 april 1965: 'Wij hebben bij de drukkerij geïnformeerd naar het zetsel van *Scheepjes van Papier*. Het blijkt dat het reeds is vernietigd.' Mej. Hoppenbrouwers, de voormalige secretaresse van Barth, maakte een selectie zodat de heruitgave toch een aanvaardbare prijs kon krijgen. Clare was het met Hoppenbrouwers' selectie niet eens en de herdruk sprong af. Ze sprak met Van Dam van Isselt af ná haar nieuwe boek nog eens op *Scheepjes* terug te komen. Dat kwam er echter niet van en dus kon Van Dam van Isselt weinig bezwaar maken tegen een herdruk bij Kosmos.
- 280 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 29 juli 1968: 'Dit laatste te meer omdat ik u toch een afschrift had toegezegd van mijn brief aan de heer Van Dam van Isselt, die zoals u uit bijgaand afschrift kunt lezen tenslotte door mij in een doen-alsof-je-neus-bloedig stijl werd benaderd.' M.T. Zwiers / Kosmos aan E. Van Dam van Isselt / Nijgh & Van Ditmar, 28 oktober 1968.
- 281 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 8 april 1970. 'Binnenkort hoop ik contact met u op te nemen over onze andere plannen (wij gaan onverdroten verder).'
- 282 Dirkje Kuik citeert haar moeder, een kennis van Clare: 'Dit is een hele harde, wonderlijke tante. Waarom schrijft ze zulke zoete boekjes'. Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 283 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 3 april 1970: 'Bij mijn laatste bezoek in het najaar vertelde u mij bij het afscheid, dat de heer Zwiers weer over een bundel met U had gesproken. U weet hoe ik daar toen op reageerde, aangezien ik U nu eenmaal als auteur van Nijgh & Van Ditmar beschouw. Ik vind het bijzonder jammer dat er bij Kosmos, zonder dat de heer Zwiers mij hiervan op de hoogte bracht, toch weer een bundel is verschenen, maar ja, gedane zaken nemen geen keer.'
- 284 *Pluk een roos* (1967), *Twee negerpopjes* (1967), *Scheepjes van papier* (1969) en *Een mus op je vensterbank* (1970).
- 285 Contract, 15 december 1970 (PT). Door het ontbreken van correspondentie met Bruna is niet na te gaan hoe de rechten op Kosmos zijn overgedragen.
- 286 Zie voor de opkomst van de omnibussen en de

- boekenclubs: ‘Een sieraad voor de huiskamer’, in: Kuitert 1997, p. 194-264. Over de succesformule ‘omnibus’ zie ook: Van Boven 2015, p. 117-119.
- 287 ‘Drie romans van Clare Lennart nu in omnibus’ (knipselarchief LM).
- 288 E.W.P. Van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 16 september 1970.
- 289 Ze ontving op 3 juli 1969 f666,67.
- 290 Bijvoorbeeld in *Elseviers Literair Supplement*, 25 april 1970. Idem op de flaptekst van een herdruk van *Kasteel te huur* (1972).
- 291 Contract, 12 augustus 1971 (LM).
- 292 *Le Temps d'un soupir*, Julliard, 1963 en *Les Rendez-vous de la colline*, Julliard, 1966. Beide boekjes werden uitgegeven als Wit Beertje door Bruna. Een fragment uit *Niet meer dan een ademtocht*, voorzien van een inleiding, werd gepubliceerd in het damestijdschrift *Eva. Het rijk der vrouw*. Dat leverde Clare f250 extra op.
- 293 *De Haagse Courant* van 16 maart 1972: ‘een manier van schrijven die over het algemeen als ‘typisch vrouwelijk’ wordt beschouwd, maar door haar heldere persoonlijke stijl en haar menselijk niveau is zij bepaald geen ‘damesschrijfster’.
- 294 ‘Helder, beeldend Nederlands’, in: *Het vrije volk*, 22 november 1967. ‘Grote zorg en begrip voor de woordwaarde’, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1965. Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 10 juni 1968: ‘Wat prachtig heb je dat poëtische boekje van Anne Philippe vertaald! [...] je bent een groot schrijfster.’ Francine Schregel-Onstein vond het ‘een kantwerkje van vertaalkunst’. Francine Schregel-Onstein aan Clare Lennart, 19 december 1966.
- 295 Henriëtte Laman Trip-de Beaufort aan Clare Lennart, 22 oktober 1965.
- 296 Klaver 1979, p. 122.
- 297 *De Telegraaf*, 26 augustus 1967.
- 298 Contract Bruna, januari 1967.
- 299 ‘Iedere seksuele afwijking, van homofilie en zelfbevrediging tot travestie en bloedschande, heeft haar verpersoonlijking gevonden in een der bewoners van een kasteel, dat kan worden gezien als het symbool van een verworpen kapitalistische maatschappij.’ ‘Zetterlings Nachtspeken, Veel schil, weinig fruit’, in: *De Tijd*, 24 februari 1967.
- 300 Klaver 1979, p. 122. Contract november 1967.
- 301 Kasboek. Ontvangen op 31 maart 1970 (PT).
- 302 Koster en Naaijken 2002, p. 3-16.
- 303 ‘Naar de uiterste levensgrenzen’, in: *Elseviers Weekblad*, 17 februari 1962 p. 37.
- 304 ‘En dat midden in Parijs’, in: *Elseviers Weekblad*, 24 augustus 1963, p. 23.
- 305 William (Dirkje) Kuik sprak veel met Clare over Mansfield: ‘Clare had een mooie stijl, had ze maar een paar goede, spitse romans geschreven, in de zin van Katherine Mansfield of Elisabeth Bowen, naast verhalen over de poezen en jeugdherinneringen.’ Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 306 Bijvoorbeeld over *Stad met rose huizen*: ‘Maar wat ze gemeen heeft met de ‘kleine Rudolf’ die immers Van der Leeuw-zelf was, met haar onvergelykelijke Engelse geestverwante Katherine Mansfield, met allen die zich als zwervelingen op deze aarde te gast voelen, is dit ‘levensgevoel’, deze zweving tussen ‘droom en werkelijkheid’.’ C.J.E. Dinaux: ‘De glans van het wonder’, in: *Haarlems Dagblad*, 15 mei 1954.
- 307 ‘Mays leven was een roman’, in: *Elseviers Weekblad*, 6 juni 1959, p. 41.
- 308 ‘Spaar de spotvogels’, in: *Elseviers Weekblad*, 11 november 1961, p. 51.
- 309 Resp. in de bundels *Dierenverhalen* en *Over katten*. ‘Uit velerlei pen’, in: *Het boek van nu* 10/12 (augustus 1957), p. 243. Een bespreking van *Juwelen*, vertaald door Hans Edinga. Eind jaren vijftig waren, kort achter elkaar, drie titels van Katherine Mansfield verschenen. *Juwelen* (1957), *Zilveren schaduwen* (1958) en *Het mannetje op de maan* (1959).
- 310 Clara Eggink, ‘Nostalgie naar een jeugd’, in: *Het Nieuwe Boek*, februari 1963.
- 311 Klaver 1979, p. 139.
- 312 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 87-119.
- 313 Petra Teunissen, ‘Clare Lennart: een multitaskende schrijfster’, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31/1 (2013), p. 21-25.
- 314 Clare Lennart antwoordde hem op 22 maart 1953: ‘Na enig zoeken is het mij gelukt de handschriften van mijn beide romans ‘Kasteel te huur’ en ‘De Blauwe Horizon’ te vinden, die ik u hierbij toezend voor uw bibliotheek.’ Kessen deed persoonlijke oproepen aan auteurs om hun al of niet gepubliceerde werken af te staan voor de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.
- 315 Aantekeningen uit het notulenboek van de bestuursvergaderingen van de Maatschappij (Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 316 Wel vertegenwoordigde Clare de Maatschappij op de jaarvergadering van de VVL in 1963 en nam ze plaats in de adviescommissie voor de Dr. Wijnaendts Francken-prijs 1965.
- 317 Aanvankelijk zou Clare Lennart worden opgevolgd door Hella S. Haasse. Toen Haasse te elfder ure bedankte, werd op 5 januari 1965 Jos Panhuysen gekozen. Notulen van woensdag 25 maart 1964 (Universiteitsbibliotheek Leiden).
- 318 De Anne Frank-prijs was bedoeld voor letterkundigen beneden de 30 jaar, in de categorieën roman, poëzie, toneel, essay en novelle.
- 319 Klaver 1979, p. 113.
- 320 Een aankondiging met een overzicht van de aanwezige auteurs in *Elseviers Weekblad*, 15 mei 1965.
- 321 Zoals de jubileumviering van zestig jaar Vereniging van Letterkundigen in Amsterdam op vrijdag 12 februari 1965.
- 322 Telefoongesprek met Gaby Boveland, 1 juni 2015.
- 323 ‘Mookerhei-restaurant van 1574’, in *Het Parool / Dagblad voor Amersfoort*, 10 mei 1963. ‘Wat is Den Briel geworden na de watergeus?’, in: *Dagblad voor Amersfoort*, 29 maart 1963. Wim Hora Adema kon zo overheersend aanwezig zijn dat anderen sowieso amper aan bod kwamen. E.J. Weterings, *Deurwaarder van de vriendschap, Wim Hora Adema (1914-1998)*. Amsterdam, 2006, p. 106.
- 324 Tien keer in 1964, vier keer in 1965, een keer in 1967. Kasboek (PT).
- 325 Eva van der Hilde en Plas Brand, ‘Hora Adema, Wilhelmina Remelia’, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.
- 326 Eric-Jan Weterings, *Een eeuw Palestrinastraat. In de schaduw van het Concertgebouw*. Amsterdam, 2004, p. 60.
- 327 Clare Lennart had Ritters afscheidsbijeenkomst op 28 september 1955 bijgewoond.
- 328 J.C. Bloem aan Clare Lennart, 27 juni 1963. In juni 1963 sprak Clare Lennart voor de VPRO over *Precious Bane* van Mary Webb, door J.C. Bloem in 1931 vertaald als *Kostbaar gif*. Ze preeks Bloems werk de hemel in: ‘Deze vertaling getuigt van een ragfijn taalgevoel, waaraan geen nuance ontsnapt. Ze is zo subliem dat ze het heus niet gemakkelijk te vertalen origineel evenaart en volgens mij hier en daar zelfs overtreft.’
- 329 Clare schreef over Romijn: ‘Een ongenaakbare oudere heer?’, in: *Brombeer* 41 (oktober 1964), p. 2. Ze had ook af en toe schriftelijk contact met Hans Roest, die werkte als scout voor De Geïllustreerde Pers vanuit het Britse Sevenoaks. Roest was fotograaf en journalist en correspondeerde met veel auteurs. Brief 6 maart 1966 en kaartje van 18 juni 1966.
- 330 Clare ontving een rouwbericht van de familie (LM). Ook haar oude vriendin Lie Vrind-Gravelaar stierf in deze jaren, waarna Clare een legaat van f2500 ontving op 17 augustus 1966. Kasboek (PT).
- 331 Clare schreef over haar in *Het boek van nu* 8/7 (maart 1955), p. 126-127. Ze had ook bijgedragen aan *Ina Boudier-Bakker tachtig jaar. Een album amicorum*. Amsterdam, 1955.
- Met bijdragen van C.J.A. de Ranitz, Henri van Booven, Nicolette A. Bruining, Dirk Coster, N.A. Donkersloot (Anthonie Donker), Hans Edinga, Ben van Eysselsteijn, C. Catharina van der Graft, Roel Houwink, J.C. van Ingen-Jelgersma, K.H.R. de Josselin de Jong, Francis Kramer, Clare Lennart, Dr. P.H. Ritter Jr., Annie Salomons, M. Scharten-Antink, C. Serrurier, G. Stuiveling en Frouwien van der Vooren Kuyper.
- 332 ‘Ets van Marius Bauer’, in: *Het paard licht*, p. 188-191. Met Ina Boudiers verzorgster Annie van der Wal bleef Clare in contact.
- 333 Gymnasium Het Marianum kreeg een gedicht voor de schoolkrant *De Loupe* in het voorjaar van 1962. Ronald Dietz aan Clare Lennart, 17 april 1962.
- 334 De docent, André Spruit, maakte foto’s en bandopnamen van het gesprek die helaas verloren zijn gegaan. Margreet Andree aan Clare Lennart, 18 november 1967.
- 335 A.J. de Bever aan Clare Lennart, 18 februari 1963.
- 336 Jeanne Mühren aan Clare Lennart, 12 december 1959.
- 337 Zelfs tijdens de ziekte van Wim ontving ze een wekschoolleerling. T. Gelijns aan Clare Lennart, 16 december 1959.
- 338 Scriptie van J.R. van Overvest, *Clare Lennart. Haar leven en werk* (LM).
- 339 In een begeleidend schrijven bij haar scriptie schreef Joke Pas: ‘Ongeveer anderhalf jaar geleden ben ik bij u geweest. Dat was erg fijn. Ik herinner me nog hoe opgewonden ik was, toen u me opbelde dat u een zaterdagmiddag voor me gereserveerd had. Ik had roosjes voor u meegebracht, omdat er geen anemonen waren. Ik weet nog de geur van de thee, de Engelse cakejes, het boek met de Sprookjes van Andersen, waar u vroeger in getekend had, het boek van *Rinus Spoormus*, waarin een vriend van u de plaatjes gekleurd had, de schilderijen van uw vader en natuurlijk de poezen.’ Joke Pas aan Clare Lennart, 24 februari 1972.
- 340 *Het Parool*, 30 oktober 1954.
- 341 Anja Meulenbelt, Joyce Oudshoorn en Selma Leydesdorff, ‘Feminisme in Nederland 1968-1975’, in: *Te Elffer Ure* 22/3 (1975), p. 606-622. Vanaf de oprichting in 1968 waren Harriët Freezer en Wim Hora Adema lid van ‘Man-Vrouw-Maatschappij’ (MVM). Deze actiegroep streefde naar doorbreking van de traditionele rolpatronen van, en gelijke kansen voor vrouwen en mannen. Hora Adema hield zich bezig met de publiciteit van de organisatie.
- 342 Bettina J. Mulder, ‘Eijbergen, Wilhelmina (1911-1977)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 343 Marianne Vogel, ‘Harriët Freezer’, in:

- Ad Zuiderent, Hugo Brems, Tom van Deel (red.), *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*. Houten [etc.], 1980-2015.
- 344 Margriet Prinssen, ‘Een huis-, tuin- en keukenfeministe. Over Harriët Freezer’, in: Prinssen en Vermij 1990, p. 65-71. In Clare Lennarts interview met Harriët Freezer in *Op schrijversvoeten door Nederland* komt het woord ‘feminisme’ niet voor.
- 345 ‘De nieuwe vrouw zegt niet ‘in mijn tijd’. Wel 20 jaar gewonnen’, in: *Het Parool*, 1949.
- 346 ‘De opofferende gezindheid van de vrouw’, in: *Het Parool*, 1949.
- 347 Clara Klaver aan Frans Coenen, 18 oktober 1935 en 3 maart 1936.
- 348 ‘Waarom lijkt een [SDAP] optocht dadelijk zoo dwaas, als vrouwen meelopen?’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 april 1935.
- 349 Clara Klaver aan Frans Coenen, 1 februari 1935.
- 350 *Serenade uit de verte*, p. 125.
- 351 ‘Een modern sprookje’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 januari 1967.
- 352 ‘Marchant en de Dolle Mina’s’, in: *Het paard licht*, p. 30-33.
- 353 ‘Een vrouw over de vrouw’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 oktober 1963.
- 354 Clara Klaver aan Frans Coenen, 3 maart 1936.
- 355 Zie ook ‘Emancipatie van de man’, in: *Pluk een roos*, p. 39-42.
- 356 Citaat uit manuscript *Veronica Valckenier* (LM): ‘Dacht je dat je achter je theeblad niet egoïst kon zijn? Alleen, dan merkt de buitenwereld er minder van. Er zijn altijd egoïste vrouwen geweest.’
- 357 Zie ook Endt 1960 over de invloed van de crisisjaren op de latere omgang met geld.
- 358 E-mail van Ineke Klaver, 30 mei 2013 (PT).
- 359 ‘Het kopje koffie’, in: *Pluk een roos*, p. 90.
- 360 ‘Tussen Kerstmis en Nieuwjaar’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 28 december 1968.
- 361 ‘Waarom ik soms denk dat het wel leuk zou wezen een man te zijn’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 2 juli 1963.
- 362 ‘Bittere Bonen’, in: *Pluk een roos*, p. 115.
- 363 Klaver 1979, p. 128.
- 364 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 76.
- 365 Ab Visser noemde in de *Leeuwarder courant* van 19 februari 1972 Clare’s echte leeftijd.
- 366 ‘Als ik heel veel jurken pas die me allemaal middelmatig staan, ga ik denken dat ik niet mooier kan zijn dan zoo en dus maar de een of ander nemen moet. Wat ik dan met een terneergeslagen gevoel doe.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 mei 1934.
- 367 Klaver 1979, p. 94.
- 368 Dirkje Kuik vond dat Clare ‘vreselijk kon zeiken’ als haar haar niet goed zat: ‘Ze wilde er op haar manier mooi uitzien als ze een lezing moest houden.’ Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 369 Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 370 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 februari 1933. Wellicht is het dezelfde verlegenheid die haar ervan weerhield presentexemplaren van haar boeken aan familie te geven.
- 371 Helma Wolf-Catz aan Clare Lennart, 26 februari 1964.
- 372 Margreet Andrée aan Clare Lennart, 18 november 1967: ‘Is uw been inmiddels helemaal genezen?’ Francine Schregel-Onstein aan Clare Lennart, 16 november 1966: ‘Ik heb vaak aan u en uw benen gedacht.’ Van 11 augustus tot 9 oktober 1966 publiceerde ze geen columns in het UN, wellicht was ze toen ziek.
- 373 ‘Kranenblazer’, in: *Pluk een roos*, p. 114.
- 374 ‘Herfst’, in: *Pluk een roos*, p. 77-79. De biografie over Julie de Lespinasse, die ze in deze column besprak, las ze al in de jaren dertig.
- 375 ‘Boodschappen doen vond ze vervelend.’ Interview Dirkje Kuik, november 2007. In de kasboeken zijn bedragen aan studenten terug te vinden.
- 376 E-mail Liesbeth Beyaert, 16 februari 2008 (PT).
- 377 Gesprek met Gé Vaartjes, 17 juni 2011.
- 378 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 82.
- 379 ‘Daar sjouw je dan’, in: *Pluk een roos*, p. 102. Het tripje naar de Mookerhei was een uitstapje voor *Het Parool*.
- 380 *Weleer*, p. 180.
- ## HOOFDSTUK 14
- 1 ‘Het grote sprookjesboek’, in *Maanlicht*, p. 94, 96 en 97.
 - 2 Enige overlap met voorgaande hoofdstukken is onvermijdelijk, omdat ik eerder genoemde kinderboeken van Clare Lennart nu plaats in het bredere perspectief van de jeugdliteratuur.
 - 3 J.-P. Barth aan A.A.M. Stols, 28 maart 1955 naar aanleiding van de stokkende verkoop van *Tim de Merel* van Erica Michels (Helma Wolf-Catz). Geciteerd in Van Dijk 1992, p. 273.
 - 4 Volgens een recensent beantwoordde het boekje ‘helaas niet aan de door de uitvoering misschien wat te hoog gestemde verwachting’ (knipselarchief LM).
 - 5 ‘Springlevend’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 9 mei 1961.
 - 6 *Iboe* (1960) z.p.
 - 7 *Algemeen Dagblad*, 29 november 1960.
 - 8 Marijke van Raephorst noemde de vertaling van Clare Lennart ‘knap’. *Elseviers Weekblad*, 22 februari 1964.
- 9 W.J. Simons, ‘Het kinderboek en zijn uitgevers’, in: An Rutgers van der Loeff-Basenau (sam.), *De Druiven zijn zoet. Zeventien stemmen over het kinderboek. Hoe het gemaakt, gelezen en beoordeeld wordt*. Groningen, 1967, p. 141.
 - 10 Clare Lennarts kinderboek *Prinsesje Mimosa*, dat bij uitgeverij Bruna was uitgegeven, is in 1980 herdrukt bij Uitgeverij Leopold met tekeningen van Dick de Wilde.
 - 11 Klaver 1979, p. 118.
 - 12 De Iboe-liedjes zijn ooit gezongen door een zangklasje in Hattem, ter gelegenheid van een Clare Lennart-tentoonstelling in de Openbare Bibliotheek, op initiatief van de bibliothecaresse, Clare’s nicht Evelien van Onck, de dochter van Eveline Klaver. Clare heeft dat zelf niet meer mogen meemaken. Klaver 1979, p. 118.
 - 13 Rolf van Ulzen / Uitgeversmaatschappij Holland aan Clare Lennart, 3 september 1969. Hij nam géén werk van Clare Lennart op in zijn succesvolle reeks De bonte wonderboom.
 - 14 Sanne Parlevliet, ‘Als het niet onwaar is, dan is het fantasie. Fantasieverhalen’, in: Ghesquière 2014, p. 121-153.
 - 15 Bregje Boonstra (voorwoord), in: *Paul Biegel. Meesterverteller met een rovershart*. Schrijversprentenboek 39. Den Haag, 1996, p. 9-10.
 - 16 Theo Meder, ‘Nederlandse sprookjes in de negentiende en twintigste eeuw’, in: Rita Ghesquière en B.P.M. Dongelmans (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag, 2000, p. 33. Zie ook ‘De Sneeuwwitjes van Grimm en hun vertalers’, in: Vanessa Joosen, *Wit als sneeuw, zwart als inkt: De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*. Leuven, 2012, p. 158. Joosen concludeert: ‘Veel vertalers deden ingrepen die de sprookjes kindvriendelijker maken en fijner om voor te lezen maken. Kindvriendelijk moet dan wel geïnterpreteerd worden volgens een bepaald kindbeeld: namelijk door de lezer bij de hand te nemen, verbanden te expliciteren, ambiguïteit weg te nemen, veiligheid te creëren en confronterende passages te verzachten of weg te laten. Die tendens keert in de hele geschiedenis van Sneeuwwitje terug. [...] Ook al klinken er doorheen de vertaalgeschiedenissen van het sprookje veel echo’s, het zijn stuk voor stuk verhalenvertellers met een eigen stem.’
 - 17 Gillian Lathey, *The role of translators in Childrens Literature: invisible storytellers*. New York, 2010.
 - 18 Ghesquière, Joosen en Van Lierop-Debrauwer 2014, p. 104. Zie bijvoorbeeld ook het succes van het door Anton Pieck ontworpen Sprookjesbos in De Efteling, geopend op 31 mei 1952.
- 19 ‘Verloren zomerdag een verrassing’, in: *Elseviers Weekblad*, 6 februari 1960, p. 46. Timmermans, hofdame van de Belgische koningin Fabiola, verzorgde o.a. de Nederlandse vertaling van de sprookjes van Fabiola: *Los doce cuentos maravillosos*.
 - 20 Clara Klaver aan Frans Coenen, 24 juni 1934.
 - 21 Nellie van Kol, ‘Wat zullen de kinderen lezen?’ in: A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek (ed.), *Over kinderliteratuur*. Den Haag, 1977.
 - 22 ‘Het grote sprookjesboek’, in *Maanlicht*, p. 94, 96 en 97. Clare had weinig belangstelling voor legenden en mythen: ze hield niet van religieuze verhalen.
 - 23 Ghesquière, Joosen en Van Lierop-Debrauwer 2014, p. 89-153.
 - 24 ‘Over de schutting’, in: *Rouska*. p. 16.
 - 25 ‘De groene tuin’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 11.
 - 26 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 januari 1933.
 - 27 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934. Ze was niet kritiekloos over Andersen. Andersens sprookje ‘De dwaallichtjes zijn in de stad’ vond ze ‘te opzettelijk symbolisch’. ‘Poëzie op flessen’, in: *Het paard licht*, p. 58.
 - 28 *Kasteel te huur*, p. 40. Zie ook *Ivanhoe* en de *Drie Muskietiers in Serenade uit de verte*, p. 77.
 - 29 Rutgers van der Loeff-Basenau 1967, p. 19.
 - 30 ‘Sprookje waarin echte mensen spelen’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 juli 1958, p. 31.
 - 31 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 februari 1936. Zie ook hoofdstuk 6. In een recensie van *Koraalrif* van Helma Wolf-Catz verwees Clare naar dit sprookje: ‘zo min als de kleine zeemeermin, die opsteeg uit de diepte om een mens te worden, verliezen de personages van Helma Wolf-Catz ooit geheel hun vissestaart, bewijs van hun afkomst uit de diepten der verbeelding.’ ‘Muziek en menselijkheid’, in: *Het boek van nu* 15/4 (december 1961), p. 68.
 - 32 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 21 oktober 1936.
 - 33 Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 5 november 1936. Een spontaan gevoel van vriendschap op basis van een gedeelde belangstelling voor sprookjes voelde zij ook, zij het minder sterk, voor Rico Bulthuis.
 - 34 ‘Ik zou in geen geval zo willen leven. Maar wel zou ik, als ik de overschoenen van het geluk uit Andersen’s sprookje bezat, er zo nu en dan terug willen keren.’ ‘Het huis van mijn grootouders’, in: *Maanlicht*, p. 108.
 - 35 Zie voor de sprookjesmotieven de Aarne-Thompson tale type index, de internationale

- index van volksverhalen van Antti Aarne uit 1910, aangevuld door Stith Thompson (1961) en Hans-Jörg Uther (2004).
- 36 In een recensie van *Kinderverhalen in Het Vaderland*, 9 oktober 1965.
- 37 Eveline Klaver in Verroen 1975, p. 23.
- 38 *Serenade uit de verte*, p. 169 en 171.
- 39 ‘Anemoontje’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 december 1969.
- 40 Bijvoorbeeld in ‘De kattenknecht’ in *Kinderverhalen*, p. 18-25.
- 41 *Kinderverhalen*, p. 106.
- 42 Bijvoorbeeld de eerder genoemde hevige ongerustheid om een geliefde die te lang wegblijft in *Prinsesje Mimosa*, p. 74-77.
- 43 *Het vrouwtje Tamarinde*, p. 7.
- 44 De Ceulaer 1966, p. 78.
- 45 Annie M.G. Schmidt, *Van schuitje varen tot Van Schendel*. Amsterdam, 1954, p. 72.
- 46 Clara Klaver aan Frans Coenen, 26 november 1935.
- 47 *Stad met rose huizen*, p. 78 en *Serenade uit de verte*, p. 178. Zie bijvoorbeeld het motief van het ‘verkleinen’ in *Het vrouwtje Tamarinde*.
- 48 Uit de serie Bibliotheek voor Jongens en Meisjes onder redactie van Nellie van Kol, die de Klavers in huis hadden. Clare herinnerde zich wellicht vooral de illustraties van L.W.R. Wenckebach. Zie ook verwijzing naar Prikkebeen en diens kapellen in *Serenade uit de verte*, p. 108.
- 49 ‘Het grote leven in miniatuur’, in: *Elseviers Weekblad*, 16 november 1957, p. 41. Recensie van Rumer Godden, *Het poppenhuis*. Vertaald uit het Engels door Marjolein de Vos; omslag en illustraties van Quirine Collard. Jeugdboekerij A.A.M. Stols [1957]. Clare Lennart recenseerde naar verhouding veel boeken uit de Jeugdboekerij van A.A.M. Stols / J.-P. Barth. Marjolein de Vos was vertaalster en schreef samen met Wim Hora Adema het kinderboek *De jacht op de dolfijn*, Amsterdam, 1964. Niet te verwarren met dichteres Marjoleine de Vos (1957).
- 50 ‘De leeuw valt dood neer’, in: *Het paard licht*, p. 79.
- 51 ‘De sprookjes van de moderne tijd. De vertederende humor van Henriette van Eyk’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 oktober 1957, p. 41.
- 52 Clara Klaver aan Frans Coenen, 10 september 1934.
- 53 ‘Opvallend mooi kinderboek’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 december 1959, p. 53.
- 54 ‘Vakantie met Orlando’, in: *Elseviers Weekblad*, 15 juni 1957, p. 39. De boeken over Orlando verschenen tussen 1938 en 1972.
- 55 ‘Tekentalent als sleutel tot de wereld’, in: *Elseviers Weekblad*, 23 november 1963, p. 63.
- 56 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 31 december 1967, [op de enveloppe]: ‘Ook het kinderboek ‘De bosjespoesen’ is nu verschenen. Ik zal u dat binnenkort, als ik ze besteld heb, een ex. sturen. De plaatjes vind ik zelf niet mooi.’ Zie ook de kritiek in *De Handelaar*, februari 1968. *NRC*, 11 januari 1968 noemde de illustraties ‘gedrongen’.
- 57 ‘Opvallend mooi kinderboek’, in: *Elseviers Weekblad*, 19 december 1959, p. 53.
- 58 *Utrechts Nieuwsblad*, 4 maart 1953.
- 59 ‘De novelle en het korte verhaal. Ook nu nog stiefkinderen van het publiek.’ Typoscript (LM).
- 60 *Prinsesje Mimosa*, p. 21.
- 61 *Weleer*, p. 143. In het verhaal ‘Een ommetje’ voor een bundeltje van verzekeringsmaatschappij De Holland van 1859 moest het woord ‘naakt’ vervangen worden door ‘mondain’ met het oog op het rechtzinnige gedeelte van de vertegenwoordigers. De Holland van 1859 aan Clare Lennart, 15 oktober 1949.
- 62 Prisma-Lectuurvoorlichting Den Haag, maart 1961.
- 63 Over *Kathinka uit de Kattesnorstraat: IDIL-gids voor jeugdlectuur* (knipselarchief LM). Over *Martijn en Martientje: Haagsche Courant*, 5 maart 1965.
- 64 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 65 Parlevliet 2014, p. 121-153.
- 66 In de telling van Jan Van Coillie nemen poezen en katten de eerste plaats in met 109 versjes, waarvan Clare Lennart er ruim 20 voor haar rekening nam. Jan Van Coillie, ‘Van lapjeskat tot liegbeest. Dertig jaar poëzie voor kinderen in Nederland en Vlaanderen (1950-1980)’, in: *NBLC*. Den Haag, 1982, p. 62.
- 67 *Huisjes van kaarten*, p. 146.
- 68 Harry Bekkering (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989, p. 427: ‘Toch worden sprekende dieren pas interessant als ze een rol spelen in een gefantaseerde wereld, als ze vertegenwoordigers worden van een samenleving waar de lezers bij betrokken worden maar net niet bij kunnen horen.’
- 69 Jan C. Villerius, ‘Clare Lennart’, in: *Verkenningen op het gebied van de jeugdliteratuur*. Zeist, [1970]-1982, jaargang III, nummer 8.
- 70 Wijmie Fijn van Draat in: *Het boek van nu* 11 (1957-1958), p. 60. *Het Binnenhof*, 4 november 1959. *Tijd en taak*, 23 juli 1960. *De Volkskrant*, 3 november 1960.
- 71 *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 7 november 1970. *De Tijd*, 28 november 1970.
- 72 *Boek en Jeugd*, december 1968. *Algemeen Dagblad*, 4 december 1966. *IDIL-Gids voor jeugdlectuur*, mei 1966.
- 73 *Haagsche Courant*, 5 maart 1965.
- 74 *Leeuwarder Courant*, 2 november 1968.
- 75 NRC, 11 januari 1968.
- 76 Miep Diekmann: ‘Wat de tv het kind niet kan geven’, in: *Haagsche Courant*, 9 november 1965.
- 77 ‘Lammetjespap van Clare Lennart’, in: *De Volkskrant*, 1 december 1965.
- 78 Conny Meijer, ‘Clare Lennart’, in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* 16, februari 1988.
- 79 De inmiddels klassieke verhalen van Paul Biegel en Tonke Dragt zorgden voor een doorbraak in de waardering van fantasieverhalen voor kinderen in Nederland. Vanaf de jaren zestig vielen fantasieverhalen steeds vaker in de prijzen. Naast *De brief voor de koning* werden ook *Paulus, de hulpsinterklaas* (1961) van Jean Dulieu en *Het sleutelkruid* (1964) van Paul Biegel bekrond als Kinderboek van het Jaar, net als *Meester Pompelmoes en de Mompelpoes* (1968) van Hans Andreus en *Verhalen van een spinnende kater* (1969) van Harriet Laurey. Parlevliet 2014, p. 121-153.
- 80 Meijer 1988. Helma van Lierop-Debrauwer, Piet Mooren, Harry Bekkering (red.), *Dat moet je gelezen hebben: literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd)literatuur*. Leidschendam, 2004.
- 81 Petra Barnard, Women writers of children’s literature’, in: Lucie Th. Vermij (red.), *Women Writers from the Netherlands and Flanders*. Amsterdam, 1992, p. 103.
- 82 Gerrit Komrij (sam.), *De Nederlandse kindpoëzie in 1000 en een gedichten*. Amsterdam, 2007, p. 531. Ik heb mijn jongste zoon als tienjarige enkele kinderboeken van Clare laten lezen en op grond van dit volstrekt onrepresentatieve onderzoek concludeer ik ook dat haar poezenverhalen nog wél aantrekkelijk zijn, maar dat haar verhalen over andere onderwerpen niet meer houdbaar zijn.
- 83 Coornstra 2006-b.
- 84 Jacqueline Bogers aan Clare Lennart, 11 december 1957.
- 85 *Utrechts Nieuwsblad*, 10 maart 1969.
- 86 Klaver 1979, p. 133. Dolf Verroen herinnerde zich ook dat de poppetjes precies op hun plaats moesten staan. Interview Dolf Verroen, 16 augustus 2016.
- 87 Rico Bulthuis kreeg de indruk dat Clara Klaver als zeventienjarige ‘met de nodige achterdocht’ opeens op de wereld was gekomen, om toen pas met poppen, katoenen muizen en poezen te
- gaan spelen. Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 57.
- 88 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 44.
- 89 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 57.
- 90 Op de Boekenweek in 1960 stond Clare in een stand naast de Vlaamse striptekenaar Willy Vandersteen en zorgde ervoor dat Riesje een gesigneerde *Suske en Wiske* kreeg.
- 91 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 57.
- 92 Gesprek met Karin Frielink, 26 oktober 2007. Clare schreef over deze poes in: ‘Bontje en de halsbandjes’, in: *Pluk een roos*, p. 92-94.
- 93 Klaver 1979, p. 100-101.
- 94 E-mail van Madeleine Bosscher, 19 juni 2011 (PT).
- 95 Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 oktober 1934.
- 96 Ze werkte bijvoorbeeld niet mee aan het invloedrijke tijdschrift *KrisKras*, *Het kinderblad* (1954-1966) en recenseerde zelden kinderboeken. Ze wisselde eind jaren zestig enkele brieven met Fannie Cremer (pseud. van Frouwien van der Vooren-Kuyper), die bij Kluitman twee kinderboekjes publiceerde.
- 97 Tine van Buul e.a. (red.). *Altijd acht gebleven. Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 1991, p. 90.
- 98 Clare Lennart vertaalde het verhaal ‘De witte duif’ uit het *Faber book of stories* van Aled Vaughan voor *Een stoet van dieren*, Samengesteld door Wim Hora Adema, met een voorwoord van Annie M.G. Schmidt, Amsterdam, 1963. ‘Frou, de eekhoorn’, in: *Het rad van avontuur* van Wim Hora Adema en Annie M.G. Schmidt. Amsterdam, 1960, p. 116-121. In 1980 stond Hora Adema aan de wieg van de Woutertje Pieterse Prijs, voor het vooruitstrevende Nederlandse kinderboek.
- 99 Marijke van Raephorst interviewde Clare voor *Libelle* en schreef sprookjesboeken als *De geluksraket* (1960).
- 100 Marijke van Raephorst bespreken van de jeugdboeken van Clare Lennart waren meestal positief. Via Van Raephorst probeerde Clare Lennart Quirine Collard aan illustratieopdrachten te helpen. Quirine Collard aan Clare Lennart, 1 juli 1959 en 14 juli 1959.
- 101 Geciteerd in Joke Linders, *Doe nooit wat je moeder zegt. Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. Amsterdam, 1999, p. 195.
- 102 H. Bekkering, ‘Oktober 1955: De Gouden Griffel wordt voor de eerste maal uitgereikt. De emancipatie van kinder- en jeugdliteratuur’, in: Schenkeveld 1993, p. 744. Over de functie en de werkwijze van het Bureau Boek en Jeugd der C.V., zie A.J. Moerkercken van der Meulen in: Rutgers van der Loeff-Basenau 1967,

- p. 115-128. Zie ook Bregje Boonstra, 'Een fris boek in rasechte jongensgeest. Over kinder- en jeugdliteratuur in 1954', in: Erna Staal en Murk Salverda (red.), *1954 Een literaire doorsnee*. Amsterdam / Den Haag, 1994.
- 103 Simons 1967, p. 136.
- 104 De Staatsprijs voor kinder- en jeugdliteratuur werd van 1964 tot 1988 driejaarlijks toegekend aan een schrijver van oorspronkelijk Nederlandstalige jeugd- of kinderliteratuur voor diens gehele oeuvre. Sinds 1988 heet de oeuvreprijs Theo Thijssenprijs en valt onder de verantwoordelijkheid van de Stichting P.C. Hooft-prijs.
- 105 Chr. Jansen van het Katholiek Paedagogisch Centrum, L. Kiestra van het Openbaar Onderwijs en J. Wedsinga van het Christel. Paed. Centrum. H.K. Kompen was waarnemend secretaris. Hoekstra en zijn oud-*Parool*collega Annie M.G. Schmidt kenden elkaar goed uit het journalistencabaret De Inktvis en publiceerden samen enkele Gouden Boekjes. Annie Moerkercken van der Meulen was een vriendin van Schmidt (geweest).
- 106 *Elseviers Weekblad*, 27 maart 1965, p. 27.
- 107 Linders 1999, p. 197-198.
- 108 Er is geen correspondentie teruggevonden tussen Clare Lennart en Annie M.G. Schmidt. Clare Lennart en Annie M.G. Schmidt hebben elkaar begin jaren zestig enkele keren informeel ontmoet in gezelschap van Wim Hora Adema en zij zagen elkaar verder bij boekenmarkten of andere literaire gelegenheden, maar zij waren niet bevriend.
- 109 *Utrechts Nieuwsblad*, 26 maart 1965. Programma van de uitreiking op 25 maart 1965 (LM).
- 110 Van der Zijl 2002, p. 266.
- 111 Jannie Daanes grote collectie 'betere' kinderboeken uit de periode 1960-1980 omvatte 2625 titels en is verworven door de Koninklijke Bibliotheek. Van Clare Lennart bezat Jannie Daane de *Sprookjes van Grimm*, *De bosjespoesen*, *Kathinka uit de Kattesnorstraat* en *Martijn en Martientje*.
- 112 'Vrouw vecht voor het jeugdboek', in: *Het Parool*, 9 december 1965. Daane introduceerde in 1955 de Kinderboekenweek. Ingrid Bon en Bastienne Eijssens-Schoondermark, *Jeugdbibliothecaris, een vak apart*. Leidschendam, 2005, p. 12. Zie ook: Joke Thiel-Schoonebeek en Virginia Haviland (red.), *Do not lose the nightingale! Bundel opstellen aangeboden aan de jeugdbibliothecaresse Jannie Daane*. Amsterdam, 1974. Piet Mooren, 'Leesbevordering avant la lettre: Jannie Daane', in: Ghesquière en Dongelmans 2000, p. 253-268.
- 113 *IDIL-Gids* (knipselarchief LM).
- 114 Bijvoorbeeld *Het grote misverstand*, verschenen bij Kerco in 1967. Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 31 december 1967.
- 115 Simons 1967, p. 141-142.
- 116 *Kinderverhalen*. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1965. Royalty 6,5%, boven de 12.000 exemplaren 11,5%. D. van Ulzen / Holland aan Clare Lennart, 3 september 1969: 'Mag ik voor 1970 op een nieuw kinderboek van u rekenen?'
- 117 Simons 1967, p. 141.
- 118 Met foto's van de Tsjechische fotograaf Václav Jíru. De Engelse editie verscheen in 1960 bij Spring Books onder de titel *The adventures of Susy the kitten*. Slava Stochl, *Bij Foxie op de boerderij*. Nijgh & van Ditmar / Artia Praag, 1960. Clare Lennart kon geen Tsjechisch lezen. Wellicht vertaalde zij uit de Duitse editie. Het is waarschijnlijker dat zij zelf nieuwe teksten verzoon over poes Miejo en hond Foxie. In het kindertijdschrift *KrisKras* van 20 oktober 1961 adverteerde de uitgever met deze twee boeken met uitsluitend Clare Lennart als auteursnaam. Peter van den Hoven, *Het goede en het mooie. De geschiedenis van Kris Kras*. Leidschendam, 2004, p. 270. Voor Het Wereldvenster in Baarn leverde Clare in 1958 een vrije vertaling van het aandoenlijke fotoboek *Benjamin the Zoo Quest Bear* van fotograaf Charles Lagus.
- 119 Recensies naar aanleiding van de vertaling door Clare Lennart in *Utrecht Nieuwsblad*, 5 november 1960. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 november 1960.
- 120 Hierna publiceerde Dare Wright nog achttien verhalen over de pop Edith, die wereldwijd werden gelezen en bekeken. Zie www.darewright.com. Clare Lennart en Breughel werkten alleen voor dit boek samen. Ik heb geen correspondentie tussen uitgever Breughel en Clare Lennart teruggevonden.
- 121 Wilmie Fijn van Draat in: *Het boek van nu* 14 (juni 1961), p. 203. *De Gooi en Eemlander*, 1 december 1960. *IDIL-Gids*, december 1960.
- 122 Door Tine van Buul, in: Bekkering 1989, p. 540 en 522.
- 123 Het verhaal 'Een ommetje' in de bloemlezing *De molen van 18.45 en andere verhalen* van de assurantiemaatschappij 'De Nederlanden van 1845' (1970). Aan de twee bundels van 'De Nederlanden van 1845' werkten gerenommeerde jeugdauteurs mee zoals An Rutgers van der Loeff, Tonke Dragt, Miep Diekmann, Hans Andreus, Paul Biegel, Mies Bouhuys en Han Hoekstra en anderen.
- 124 Elisabeth Wijnands nam in haar bundel *Korenbloemen* een Iboe-versje op: 'Ik ben de ster van het poeseballet'. Elisabeth Wijnands aan Clare Lennart, 17 juli 1969. De poesenversjes verschenen ook in schoolboekjes en bloemlezingen als *Klaprozen* (1963), *Van korenrijke velden* (1960), *Echo's, echo's* (1964-1972) en *De leesmarkt* (1982).
- 125 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 126 Miep Diekmann, 'Wat de tv het kind niet kan geven', in: *Haagsche Courant*, 9 november 1965.
- 127 G.W. Huygens, 'Romans van Marie Schmitz en Clare Lennart', in: *NRC*, 20 november 1965.
- 128 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 129 Zie ook Hans Edinga, 'In memoriam', *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 130 Dommissie 1966, p. 26.
- 131 Clare Lennart schreef in een recensie over Beatrix Potter: 'Het werd een heel gelukkig huwelijk, maar wonderlijk, het ontnam aan Beatrix haar kindergen.' 'Tekentalent als sleutel tot de wereld', in: *Elseviers Weekblad*, 23 november 1963, p. 63.
- 132 Dit gedicht uit Vasalis' bundel *Parken en woestijnen* (1940) citeerde Clare vlak voor het overlijden van haar man Wim. 'Verloren zaterdag een verrassing', in: *Elseviers Weekblad*, 6 februari 1960, p. 46.
- 133 *Utrechts Nieuwsblad*, 4 maart 1953.
- ## HOOFDSTUK 15
- 1 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 21 november 1965.
 - 2 'Fluiters in de nacht', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 22 februari 1969.
 - 3 'Rouska', in: *Rouska*, p. 5-6.
 - 4 'Waarom eigenlijk niet?' in: *Utrechts Nieuwsblad*, 10 november 1965.
 - 5 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 28 december 1968.
 - 6 'Het stof van de gewoonte', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 26 april 1966.
 - 7 'Ina Boudier-Bakker 80 jaar', in: *Het boek van nu* 8/7 (1955), p. 126-127.
 - 8 'Mocht u ooit naar het buitenland gaan, dan kunt u haar een plezier doen, met haar een kaartje te sturen voor haar 'beeldengalerij'. In dat keukentje hangen namelijk tegen een van de wanden gekleurde en zwart-wit prentbriefkaarten uit alle delen van de wereld.' *Margriet*, 12 november 1960. Clare ontving inderdaad van lezers van *Margriet* en het *Utrechts Nieuwsblad* talloze ansichten, soms alleen met de opmerking 'voor uw beeldengalerij'.
 - 9 Agasi 1963. 'Blauw voor 'n huzarenbroek', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 15 februari 1966.
 - 10 Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969.
 - 11 Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 8 januari 1970 (collectie Machteld Van der Velden-Allaart).
 - 12 'Vrijheid en eenzaamheid', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 januari 1967.
 - 13 'Doordat ik erg druk was met een vertaling, die precies op tijd af moest, ben ik aan veel niet toe gekomen. Daartoe behoort ook een bezoek aan Ro van Oven. Ik ken haar oppervlakkig, maar oud en eenzaam vind ik altijd erg.' Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 21 november 1965. Klaver 1979, p. 88.
 - 14 Bettina J. Mulder, 'Eijbergen, Wilhelmina (1911-1977)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Het tijdschrift ging overigens na een jaar al weer ter ziele.
 - 15 'Ik zou een boek kunnen schrijven', in: *Oudervijs* 1/1 (1968), p. 10-21. 'Korenbloemen', in: *Oudervijs* 1/4 (november 1968), p. 14-15.
 - 16 Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 21 november 1971.
 - 17 'In Amerika trouw je drie keer in de week!', in: Hedy D'Ancona, J. Bernlef, Wina Born e.a., *Dag ouwe tijd*. Assen/ Amsterdam, 1972, p. 103-114. Taeke Huitema woonde bij zijn nichtje Sjoukje Koopmans, een vriendin van Clare, in Zeist. Clare ging er graag op bezoek. Hans Edinga in Verroen 1975, p. 83.
 - 18 'Mijn vader (In memoriam)', in: *Een mus op je vensterbank*, p. 99. 'Als je niet jong genoeg meer bent of je om een andere reden niet meer in staat voelt een nieuw leven te beginnen, zijn er drie mogelijkheden. Ten eerste: terugvallen op de uiterste reserves die er in jezelf aanwezig zijn en zonder de steun van wie ook proberen in balans te blijven, ten tweede: jezelf voor de gek houden en je aan illusies vastklampen, ten derde: het opgeven, d.w.z. gek worden, je van kant maken of zomaar dood gaan, tot apathie vervallen, verslonzen. Vader heeft het eerste gedaan.'
 - 19 *Weleer*, p. 61-62.
 - 20 M.T. Zwiers / Kosmos aan Clare Lennart, 17 april 1969.
 - 21 Clare Lennart aan M.T. Zwiers / Kosmos, 2 oktober 1969.
 - 22 *Een mus op je vensterbank* bevatte tien verhalen uit de Bruna-pocket *Maanlicht*. Daarvan was in 1961 de vierde druk verschenen en kennelijk had Bruna geen zin om het Zwarte Beertje te herdrukken. Ook vijf autobiografische verhalen die Clare uit de herdruk van *Scheepjes van papier* had weglaten, kregen een plekje in *Een mus op de vensterbank*. Onvergetelijk oudejaar, Vurens, Sinterklaastafels, Doortje Rozenboom, Het sterrenbeeld Orion.
 - 23 Harriët Freezer in *Avenue*, september 1970. 'Dat mussen-plezier heeft Clare Lennart

- tot op de bodem toe gedronken.’ Ook Nel Noordzij was enthousiast over deze bundel in: *De Telegraaf*, 14 februari 1970: ‘Clare Lennarts rustige, tedere herinneringen aan een jeugdperiode rond 1900 in een landelijke omgeving, wekken niet de gedachte op, dat vroeger-alles-beter-was, maar zij tonen wel aan dat volledige inzet en intelligente betrokkenheid en aandacht voor mensen en leven niet per se met heftigheid hoeven samen te gaan. Er zit vaart in deze autobiografische gegevens, terwijl het toch over een, voor ons gevoel van nu, weinig dynamische tijd gaat.’
- 24 In een bespreking van *Sold for a Farthing* van Claire Kipp, de levensgeschiedenis van een huismus, schreef ze: ‘Door de liefdevolle aandacht, waarmee dit simpele verhaal over iets zo nietigs als een mus geschreven is, krijgt het een filosofisch perspectief. In mij deed het de gedachte opkomen hoeveel mogelijkheden tot geluk door slordig, onverschillig, haastig en begierig leven voor ons mensen verloren gaan.’ *Sold for a Farthing*. De levensgeschiedenis van een huismus’, in: *Elseviers Weekblad*, 26 september 1959, p. 45.
- 25 Hella S. Haasse, geciteerd door Anja Meulenbelt in *Wie weegt de woorden*, p. 164.
- 26 Rico Bulthuis, ‘Drie variaties op het thema verhalen’, in: *Haagsche Courant*, 28 februari 1970.
- 27 Rond 1950 had Clare met haar achterneef Carl Gaerthé een ‘soort pelgrimstocht’ gemaakt naar De Denekamp en door de streek om Zwolle, waar de Doyers hun buitenverblijven hadden. *Weleer*, p. 99. To van Hille-Gaerthé aan Clare Lennart, 8 april 1952. De brieven van haar grootvader Doyer kreeg ze ter inzage van een van haar nichten, dochters van Dirk Doyer, de jongste broer van haar moeder. *Weleer*, p. 125. ‘Mijn nicht, ook Eveline genoemd, heeft mij kort geleden nog verteld hoe bij het naderen van de stier met gestamp, gesnuif en gerammel van kettingen, een intens gevoel van huiver en onheil haar overviel.’ *Weleer*, p. 39.
- 28 Over *Heeren, knechten en vrouwen*, de driedelige geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie door Jo van Ammers-Küller. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935. Clara Klaver aan Frans Coenen, 4 januari 1935. Fontijn 1981, p. 17.
- 29 Lezing voor VARA radio, juli 1964 (LM).
- 30 Clare Lennart aan J.C. van Schagen, 25 juli 1965.
- 32 Clare Lennart aan mevrouw Allaart-Ferwerda, 3 augustus 1959 (collectie Machteld van der Velden-Allaart).
- 33 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 34 Hans Edinga, ‘In Memoriam Clare Lennart’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 35 Interview met studente Mieke van der Lugt (PT).
- 36 Bijvoorbeeld ‘Wakker in de nacht’, *Utrechts Nieuwsblad*, 27 juli 1968 en ‘De tuin van de burgemeester’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 8 februari 1969.
- 37 Hedda L. Kernkamp-van Ameyden van Duym aan Clare Lennart, 24 januari 1969.
- 38 ‘Clare Lennart bezig met boek van vroeger’, in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 39 Interview met studente Mieke van der Lugt (PT). Wim Henk Bakker, ‘Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1973.
- 40 Uitgegeven door J.H. de Bussy in Amsterdam, eerste druk november 1966, tweede druk december 1966 en derde druk juni 1967.
- 41 Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 42 Clare beschreef gedetailleerd de letterlap die ze van deze Everdina Maria Moulin erfde, maar niets over de letterlap waarvan ze haar pseudoniem had afgeleid, zoals ze aan Frans Coenen vertelde. In de familie van Everdina Maria Moulin kan ik geen Marchje Lennart terugvinden. *Weleer*, p. 67-68.
- 43 *Weleer*, p. 136.
- 44 Clare herleidde vrijwel altijd haar karaktertrekken naar haar genen. Ze had trekken van de Klaver-vrouwen, lieve vrouwen met een ‘gave voor het dagelijksch leven’, maar ook een erfdeel van de Doyer-vrouwen: onevenwichtig, rusteloos, ‘verlangerig’. Clara Klaver aan Frans Coenen, 16 december 1932. Alleen haar melancholie, haar ‘altijd het ongeluk voorvoelen’ was haar vreemd: ‘Waar ik die vandaan heb weet ik niet. Van de onbekende voorouder waarschijnlijk.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 15 maart 1935.
- 45 ‘En in zijn studies over zijn familie, vereenzelvigde hij zich zo met zijn voorvaders, dat het hem werd, als leeft hij soms hun leven terug, zoals hij geleefd had het leven van Tasso, van Petrarca vooral, als gebaarde hij hun daden, in de magische spiegel van het verleden.’ Louis Couperus, *Metamorfose* (1897), p. 77.
- 46 *Weleer*, p. 33. Clare droomde over haar grootmoeder tijdens haar relatie met Coenen: ‘De wereld was tegen ons. Zelfs mijn grootmoeder stond op uit de droom, om ons te hinderen. Ze zei tegen jou: ‘nee dominee, met u spreek ik niet. ‘Niet omdat je een dominee was, maar omdat ze zooveel op je tegen had. Ze had altijd een erge hekel aan dominees. En in mijn droom was het volmaakt natuurlijk dat ze iedereen, die ze niet lijden mocht, als dominee aansprak.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 22 februari 1935.
- 47 *Utrechts Nieuwsblad*, 15 maart 1958.
- 48 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 5 mei 1966.
- 49 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 3 april 1970 en 10 april 1970.
- 50 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 17 juni 1971. Hoewel Van Dam van Isselt regelmatig aan Clare schreef dat hij haar als ‘zijn auteur’ beschouwde, vond Pierre Dubois (literair adviseur voor Van Dam van Isselt sinds 1962) hem ‘van nature geen echte uitgever. Hij bond geen auteurs aan zich. Het opbouwen van een nieuw fonds vereist een groot inzicht en moed.’ Aarts en Van Etten 2012, p. 337.
- 51 Clare hield contact met de broers van Bertha Klaver-Barendsen. Ze deed de manuscripten van haar verhalen ‘Orchideeën’ en ‘Oudejaarsavond in een Gelders dorpje’ (over ‘s Heerenbroek) cadeau aan de familie Barendsen (collectie familie Karssing).
- 52 *Weleer*, p. 43. ‘Als vader praten wou! Maar het is ondenkbaar dat vader zijn eigen leven zou vertellen. Toch is het me soms – ik heb vooral de laatste jaren over dat alles vaak gedacht – of ik moeders leven volkomen na kan leven in zijn geval.’ Clara Klaver aan Frans Coenen, 20 april 1933.
- 53 *Weleer*, p. 140.
- 54 ‘Menselijk geluk’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 29 augustus 1967: ‘ik beweer niet dat vroeger alle of zelfs de meeste mensen gelukkig waren, maar het leven hield de mogelijkheid van geluk in. Als dispositie en omstandigheden niet al te ongunstig waren kon je het voor kortere of langere tijd bereiken en er was dus hoop. Nu lijkt het wel of de mensheid bezeten is door een masochistisch verlangen om ongelukkig te zijn.’
- 55 *Weleer*, p. 178.
- 56 *Weleer*, p. 87.
- 57 *Weleer*, p. 148.
- 58 Rita Bouckaert-Ghesquière, ‘Aandacht voor Clare Lennart’, in: *Dietsche Warande en Belfort* 123/9 (november 1978), p. 709-710. Hans Edinga, ‘In memoriam’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
- 59 Jannah Loontjens, *Roaring Nineties. Of hoe de filosofie mijn leven heeft veranderd*. Amsterdam, 2016, p. 155.
- 60 Alfred Kossmann, ‘Lief en boeiend document’, in: *De Gelderlander* 21 september 1976 en *Het vrije volk*, 21 augustus 1976. *Limburgsch dagblad*, 26 februari 1972. Wim Zaal aan Clare Lennart, 7 maart 1972: ‘een heel mooi boek, een van uw drie of vier beste’.
- 61 Rico Bulthuis in: *Rotterdams Nieuwsblad*, 9 februari 1972.
- 62 Alfred Kossmann in: *Het vrije volk*, 12 februari 1972. ‘Met het hoofd achterstevoren’ leven is een uitdrukking van de Rotterdamse historicus dr. R. Jacobsen.
- 63 Ab Visser in: *Leeuwarder courant*, 19 februari 1972.
- 64 J. van Doorne, ‘De nostalgie van Clare Lennart’, in: *Trouw*, 26 februari 1972.
- 65 Hans Edinga, ‘De jaren van weleer’, in: *Elseviers Weekblad*, 10 juni 1972, p. 4.
- 66 Het Fonds voor de Letteren verleende in november 1972 een aanvullend honorarium van f1500. H.J. Kompen / Stichting Fonds voor de Letteren, aan notaris A.C. Boogaard, 14 mei 1973 (PT).
- 67 Kitty de Josselin de Jong aan Eveline Klaver, 2 januari 1973: ‘Ik zat met Clare in het Letterkundig Genootschap ‘Tollens’; vorige zomer na de vergadering – altijd in A’dam – hadden wij een lang en fijn gesprek, ook over haar laatste boek dat in Hattem speelt en waarin zij op onvergelijkelijke wijze de sfeer van ‘vroeger’, van eigen jeugd en ouders en grootouders schildert. Ik was zo blij te horen dat er een vervolg zou komen, zij was er zo helemaal van vervuld.’
- 68 Hans Warren, ‘Clare Lennart ‘Weleer’, familieherinneringen’, in: *PZC* (knipselarchief LM). Clare Lennart aan Hans Warren, 17 februari 1972 (Zeeuws Archief).
- 69 Bijvoorbeeld p. 136: ‘Zoals u ziet waren ook twintigjarigen van toen niet wars van theoretiseren over wat zich onder de oppervlakte in het leven en de menselijke ziel afspeelde.’
- 70 Bijvoorbeeld Margot Boekel-Betz aan Clare Lennart, 16 april 1972.
- 71 Gé Vaartjes aan Clare Lennart, 19 augustus 1972. Vaartjes sprak inderdaad met velen over *Weleer*, schreef een In Memoriam van Clare Lennart in het *Limburgs Dagblad* en schreef, na zijn studie Nederlands, biografieën van Herman de Man en Top Naeff.
- 72 Clare Lennart aan Gé Vaartjes, 29 augustus 1972 (collectie Gé Vaartjes). Hij beantwoordde haar brief op 10 november 1972, een week voor haar hartinfarct.
- 73 Wim Henk Bakker, ‘Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976.
- 74 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 81.
- 75 *Weleer*, p. 34.
- 76 Wim Henk Bakker, ‘Zuster voltooid Clare Lennarts laatste boek’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976.
- 77 Onno Blom, ‘De poes is een mens van hogere orde’, in: *Trouw*, 7 maart 2009.
- 78 *Mallemolen*, p. 188.

- 79 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 april 1935.
80 *Rouska*, p. 7.
81 *Ter herinnering aan Rotterdam*, p. 55.
82 ‘We houden veel van hem, maar hij is eigenlijk niet lief. Hij is een kat zonder ziel zeg ik altijd, een echt, klein, wild roofdier. Hij wil niet opgepakt en zelfs niet geaaid worden, maar hij loopt wel overal mee door het huis en ontvangt je met woedend gemaauw, als je uit geweest bent en hij alleen in het donker heeft gezeten. Tot straf bijt hij dan in je benen.’ Clare Lennart aan Rico Bulthuis, 27 november 1945.
83 ‘Zieke poes’, in: *Maanlicht*, p. 98-102. Over het gelukkige huwelijk van Kathinka en Tom schreef Clare het kinderboek *Kathinka uit de Kattensnorstraat*. De vondst van de schildpadpoes Iboe in het Maarnse bos is het onderwerp van het jeugdboek *De bosjespoesen*.
84 L.E. Jansen-Brenkman aan Clare Lennart, 22 mei 1972. G.W. Nelson-Nijenhuis aan Clare Lennart, 23 mei 1972.
85 Clare Lennart aan Dick en Miep van Luijn, 17 juni 1972: ‘De poesen zijn weer helemaal gezond en levendig. Zouden ze toch verdriet hebben gehad om Wanja?’ (collectie Van Luijn, RKD).
86 Interview Dirkje Kuik, november 2007.
87 *Mallemlen*, p. 28.
88 ‘Met de poezen dichtbij huis’, in: *Telekleur*, bijlage van *De Telegraaf*, 14 februari 1970, p. 7.
89 ‘De zorg voor haar poezen vergde ook veel tijd, want zij was als de dood voor een ‘kattenlucht’ op haar bovenhuis.’ Hans Edinga, ‘In memoriam’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973.
90 ‘De Katteknecht’ uit de bundel *Kinderverhalen* is een portret van haar veeleisende poezen.
91 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 45.
92 ‘Het rijtuig’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 43.
93 ‘Kattegespin’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 juni 1968.
94 Clara Klaver aan Frans Coenen, 13 april 1935.
95 ‘De dwaasheid van het hart’, in: *Scheepjes van papier*, p. 107-113.
96 ‘Poes’, in: *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift 1* (oktober 1967), p. 23. Ook in: ‘Het rijtuig’, in: *Een mus op je vensterbank*, p. 43.
97 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 28 december 1968: ‘Ik hoop u eens te ontmoeten maar wat het uitgaan betreft zijn de poesen handenbinders.’ ‘Iedere dierenliefhebber weet dat het een jaar op jaar terugkerend probleem is wat met de dieren te doen als je zelf met vakantie gaat.’ ‘Een bijzondere kat’, in: *Scheepjes van papier*, p. 106. Marie van Dessel-Poot aan Clare Lennart, 13 december 1955.
98 ‘Met de poezen dichtbij huis’, in: *Telekleur*, bijlage van *De Telegraaf* 5/4 (14 februari 1970), p. 7.
99 Klaver 1979, p. 117.
100 Interview Gerda en Ineke Klaver, juli 2007.
101 Wellicht had ze het verhaal gehoord dat William af en toe de nacht doorbracht met tien of vijftien katten. Op Jagtlust – ‘een droom, een vrijstaat, een stukje buitenland bijna’ – sliep hij soms samen met tien of vijftien katten in de enorme kattenmand onder aan de trap, togedekt met de grote Nederlandse vlag die door het huis slingerde en die vaak als gordijn gebruikt werd.’ Annejet van der Zijl, *Jagtlust*. Amsterdam, 2007 (6^e druk), p. 76.
102 Natuurlijk vertelde Kuik Clare niets over het incident. Integendeel: hij prees het lieve zachte dier. Rico Bulthuis aan Dirkje Kuik, 3 april 1985 (collectie Stichting Dirkje Kuik). Interview Dirkje Kuik, november 2007. Zie ook Dirkje Kuik 1982, p. 91.
103 ‘Zieke poes’, in: *Maanlicht*, p. 98-102.
104 Toen een poes, achter een vogel aan, van het dakterras naar beneden was gesprongen en enige tijd zoek was, mocht zij daarna helemaal nooit meer naar buiten. E-mail Liesbeth Beyaert, 16 maart 2012 (PT).
105 *Kinderverhalen*, p. 20.
106 Interview in *Utrechts Nieuwsblad*, 10 maart 1969.
107 E-mail Liesbeth Beyaert, 16 februari 2008 (PT).
108 Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 110.
109 ‘In plaats van herfsttinten’, in: *Het paard licht*, p. 176-178.
110 Clara Klaver aan Frans Coenen, 14 maart 1934.
111 Verroen 1975, p. 143.
112 C.F. de Vries, NOS Regionale omroep Noord en oost, 9 april 1972.
113 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 80.
114 ‘Poes’, in: *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift 1/1* (oktober 1967), p. 23.
115 Onno Blom, ‘De poes is een mens van hogere orde’, in: *Trouw*, 7 maart 2009. Zie bijvoorbeeld ook de jaarlijkse *Literaire kattenkalender* en het succes van de kattencolumns in *De Volkskrant* van Sylvia Witteman, gebundeld (‘op veler verzoek’) in: *Mijn achterlijke kat Lola*. Amsterdam, 2016.
116 Hans van Haaren, ‘Letterkundige Kroniek’ in: *De Gooi- en Eemlander*, 25 september 1965.
117 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 juni 1934.
118 Clara Klaver aan Frans Coenen, 29 juli 1934.
119 Clara Klaver aan Frans Coenen, 7 april 1935.
120 Clare Lennart aan Francine Schregel-Onstein, 24 december 1966. ‘Succes met het poesenpraten. Ik luister altijd goed en versta soms wel het een en ander.’
121 In een gesprek met Paul Arnoldussen in 1972, zie www.paularnoldussen.nl.
122 *Serenade uit de verte*, p. 122.
123 Map ‘Lezingen’ (LM).
124 *Rouska*, p. 9.
125 ‘In plaats van herfsttinten’, in: *Het paard licht*, p. 176-178.
126 E.T.A. Hoffmann, *Leven en opvattingen van Kater Murr*. Bijvoorbeeld in *Serenade uit de verte*, p. 103.
127 *Elseviers Literair Supplement*, 25 april 1970, p. 8.
128 *De blauwe horizon*, p. 213.
129 Eva Hoornik, ‘Praten met Clara Lennart’, in: *Haarlems Dagblad*, 19 april [1949].
130 Clara Klaver aan Frans Coenen, 19 november 1935.
131 ‘Een bijzondere kat’, in: *Scheepjes van papier*, p. 103-106.
132 ‘Clare Lennart: boeken en poesen’, in: *Trouw*, 18 april 1959.
133 *Beverly Nichols’ Cats A.B.C.* (1960) en *Beverly Nichols’ Cats X.Y.Z.* (1961).
134 *Dagblad voor Amersfoort*, 3 maart 1961 en 14 april 1961. Over het Engelstalige vervolg van dit boekje, ‘Katten XIJZ van Beverly Nichols’ schreef Clare Lennart een recensie in *Dagblad voor Amersfoort*, 13 oktober 1961. De serie werd, enigszins aangepast, in het najaar van 1962 uitgegeven door De Arbeiderspers. Als ABC Pocket. Ze kreeg tweehonderd gulden aan honorarium. J.N. Veeninga / De Arbeiderspers aan Clare Lennart, 13 juli 1962.
135 ‘Poes’, in: *Onze katten. Nederlands Katten-Tijdschrift 1/1* (oktober 1967), p. 23-24.
136 Lucebert aan J.-P. Barth, [ongedateerd, 1955].
137 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 1 februari 1955.
138 J.-P. Barth aan Clare Lennart, 3 december 1954.
139 E.W.P. van Dam van Isselt aan Clare Lennart, 2 juli 1964.
140 Clare Lennart had Verroen ook voorgesteld om samen een kinderboek te schrijven over katten, maar hij schreef niet zo ‘kattig’ als zij. Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010. Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998.
141 ‘Couperus zegt dat de katers hun geliefde toeroepen: Je t’ai... me!’ Als je dat eenmaal weet verzoent het je wel met hun rauwe kreten.’ ‘Wandelen in de schemering’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 11 februari 1967.
142 Telefoongesprek met Dolf Verroen, 5 januari 2015.
143 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
144 Verroen 1975, p. 145.
145 NOS Regionale omroep Noord en oost. Rubriek literair kwartier, 9 april 1972. C.F. de Vries bespreekt *De ogen van Roosje* (knipselarchief LM).
146 *Dagblad van het Oosten*, 21 februari 1972. En een paar kleine signalen, bijvoorbeeld over een herdruk van een ‘belangrijke Utrechtse schrijfster’ in *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1972.
147 ‘Als onderwijzeres had Clare ervaren dat spelling weliswaar lastig is, maar voor ‘normaal begaafde leerlingen’ goed aan te leren: ‘Het gaat evenwel niet aan bij het ontwerpen van een nieuwe spelling, die door het hele volk moet worden gebruikt, de categorie van de minst begaafden en cultureel ongeïnteresseerden als maatstaf te nemen. [...] Wat de bastaardwoorden betreft, het zou mij zo tegen de borst stuiten als ik gedwongen zou worden in publikaties woorden als ‘sosjaal’, ‘odeklonje’ en dergelijke te gebruiken, dat ik dan liever van iedere publikatie af zou zien.’ Lode Craeybeckx, *Sluipmoord op de spelling*. Amsterdam/Brussel, 1972, p. 82-83.
148 Foto Cor Stutvoet met o.a. C.H. Klaver, T.U. de Vries, C.J.E. Dinaux, A.L.I. Sivirsky, M.S. Nathusius, S. Koster, C.J. Kelk en M. van Loggem (LM). ‘In de steek gelaten’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 20 november 1971.
149 In 1970 vroeg Clare opnieuw om enkele *Cahiers* ter bespreking. J.C. van Schagen aan Clare Lennart, 7 oktober 1970.
150 De andere comitésleden waren Anton Korteweg, Binnendijk, Willem Brandt en Henk de By. Hans Warren, *Geheim Dagboek 1971-1972*. Amsterdam, 1993, p. 69. Brief Anton Korteweg, 16 november 2014 (PT).
151 Interview met Conny Sluysmans in *De Telegraaf*, 20 december 1969.
152 Aarts en Van Etten 2012, p. 337. Op 28 augustus 1970 en 16 september 1972.
153 C.J. Kelk, ‘Clare Lennart, vertelster van het wonder’, in: *De groene Amsterdammer*, 31 december 1972.
154 Over *De vrijheid is een nachtegaal in zilvergrijs* van Helma Wolf-Catz schreef ze: ‘Een nachtegaal in Londen’, in: *Elseviers Literair Supplement*, 5 februari 1972, p. 2.
155 ‘Tien huizen – duizend levens’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 8 maart 1969.
156 Jaap Romijn aan Clare Lennart, 28 augustus 1972. C.C.S. Crone, *De schuifrompet: verzameld proza*. Tweede druk. Amsterdam, 1972. Lezing in archief Klaver (LM). Zie ook Bokhove 2012, p. 129 en 259.
157 ‘C.C.S. Crone’, in: *Utrechts Nieuwsblad*, 23 september 1972.
158 In haar laatste jaren werkte Fré intensief aan een uitvoerige studie over de drukkersfamilie Enschedé. Vlak voor ze ziek werd, had ze het manuscript afgerond, maar tot een uitgave is het niet gekomen. Clare Lennart: ‘Fré Dommis-

- laat tal van vrienden na.' (archief Dommissie, LM).
- 159 Op zaterdag 28 oktober 1972 hield Sjoukje Koopmans een voordracht bij de Zeister Literaire Kring onder de titel: 'The Brontë story opnieuw belicht.' (LM).
- 160 Sjoukje Koopmans in Verroen 1975, p. 149.
- 161 Pandora had van Dolf Verroen een vertaling uitgegeven van Margriet Duras: *Die Ernesto!* Den Haag, 1972.
- 162 Telefoongesprek met Paul Arnoldussen, 2 juni 2015.
- 163 *Notitieboek voor poesen*, p. 45-47.
- 164 Informatie uit de jaarverslagen 1970, 1971 en 1972 van Het Catharijneconvent en uit D.P. Snoep et.al., *Het Catharijneconvent: monument met toekomst*. Artikelen t.g.v. de tentoonstelling gewijd aan de lotgevallen van het Catharijneconvent, 4 oktober – 1 december 1975 in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht, [1975]. In de nacht van 10 september 1971 werd het Catharijneconvent ernstig bedreigd door de brand die de conciërgewoning op de binnenplaats helemaal verwoestte. Het moeten angstige momenten geweest zijn voor Clare Lennart, die daar vlak achter woonde.
- 165 'Clare Lennart bezig met boek van vroeger,' in: *Het Parool*, 17 juli 1969.
- 166 'De goede toverfee', in: *Pluk een roos*, p. 46-48.
- 167 In augustus 1972 (editie 8, p. 11) adverteerde ze in *De Homoet*, het lokale weekblad van Hattem: 'Te koop gevraagd een niet te groot huis (boerderijtje o.i.d.)'.
- 168 Conny Meijer, 'Clare Lennart', in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* 16, februari 1988.
- 169 Een soortgelijk visioen schetste ze in 'Onder grote bomen', in: *Jaarboek voor de huisvrouw van Elseviers Weekblad*. Amsterdam, 1959, p. 10-11.
- 170 De Ceulaer 1966, p. 76.
- 171 'Stukje boomkruin boven dakrand', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 18 december 1971. Clare Lennart aan Gé Vaartjes, 29 augustus 1972: 'Ik heb zo'n onrust en zorgen op het ogenblik doordat ik moet verhuizen ten gevolge van een verbouwing vlak achter mijn huis. Ik probeer iets te vinden buiten, b.v. in Hattem.' Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 21 november 1971: 'wat afschuwelijk, dat je je huis uit zou moeten. Staat dat absoluut vast? En dan bieden ze je toch zeker iets anders aan, je kunt iemand maar niet zo op straat zetten!'
- 172 Volgens Ineke Klaver zat Clare graag in de ouderwetse 'rookstoel'. Ton van Oudwijk: 'Meer dan eens heb ik haar, zowel tegen haar zuster Lien als tegen mij, horen zeggen: 'Rook je niet te veel?' Daar kon ik alleen maar ja op zeggen. Zelf was ze erg matig in alles. Ze at wel, als ze maar niet hoefde te koken.' Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 87-119.
- 173 Klaver 1979, p. 134.
- 174 Kitty de Josselin de Jong aan Clare Lennart, 29 november 1972. Wim Hora Adema aan Clare Lennart, 28 november 1972. Clare's laatste column, 'Krachtterm', verscheen in het *Utrechts Nieuwsblad* van 18 november 1972.
- 175 Conny Sluysmans citeert een jonge bezoekerster in: 'Zij dacht altijd in sprookjestermen. Laatste rustplaats voor Clare Lennart' in: *De Telegraaf*, 4 januari 1973.
- 176 Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010.
- 177 Marchien Eising aan Clare Lennart, 22 november 1972.
- 178 Edinga 1974, p. 79. Een kleine troost was het telegram dat ze kreeg van conservator Alberts namens alle gasten die bijeen waren in Hattem (LM). Ze had wel de tekst geschreven voor de brochure. Zie ook: 'Tentoonstelling L. Klaver in het museum Achterstraat 48', in: *De Homoet*, 7 december 1972.
- 179 *Weleer deel II*, p. 27.
- 180 Clara Klaver aan Frans Coenen, 9 maart 1935.
- 181 Harriët Freezer in Verroen 1975, p. 35.
- 182 Hans Edinga in Verroen 1975, p. 83.
- 183 Hans Edinga aan Eveline Klaver, 31 december 1972.
- 184 Klaver 1979, p. 8.
- 185 *De Waarheid*, 2 januari 1973. *Utrechts Nieuwsblad*, 2 januari 1973: 'Wij zullen moeten wennen aan een Utrecht zonder Clare Lennart.'
- 186 Hans Warren, *Geheim dagboek 1973-1975*. Amsterdam, 1993, p. 9, 4 januari 1973.
- 187 Graf 2-43-27.
- 188 Conny Sluysmans: 'Zij dacht altijd in sprookjestermen. Laatste rustplaats voor Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 4 januari 1973.
- 189 Theun de Vries, 'In memoriam Clare Lennart (1899-1972)', in: *PEN kwartaal* 4/12 (maart 1973), p. 13-15.
- 190 'Meest geliefde huisdier', in: *Het vrije volk*, 5 september 1973. De acteur Henk van Ulsen was een liefhebber van Clare Lennarts werk en deelde haar fascinatie voor Voermans verbeelding van de IJssel bij Hattem. Telefoongesprek Henk van Ulsen, 5 juli 2007.
- 191 A. Dirkse-Balhan, 'Clare Lennart. Schrijfster', in: *Utrechtse biografieën* 3. Utrecht, 1996, p. 106-110.
- 192 Cees Kelk, die haar enkele maanden eerder nog had gesproken, weet haar overlijden aan haar zorgen om de verhuizing: 'Misschien heeft dit alles te veel gevergd van haar die op mij altijd de indruk maakte van een evenwichtig mens. Een bedaarde bourgeoisie, zo deed zij zich in het openbaar kennen en zij hield zich maar zelden
- schuil; bij allerlei gelegenheden zag men haar komen, gewapend met een ruime tas waaruit alles tevoorschijn kwam dat bij de gelegenheid paste.' C.J. Kelk, 'Clare Lennart, vertelster van het wonder', in: *De groene Amsterdammer*, 31 december 1972.
- 193 Gemeente Utrecht aan Eveline Klaver, 4 januari 1973.
- 194 *Serenade uit de verte*, p. 161.

HOOFDSTUK 16

- Klaver 1979, p. 139. De titel van dit hoofdstuk verwijst uiteraard naar Louis Couperus' roman *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan...* Het is ook de titel van een column van Clare Lennart uit *Het paard licht*, p. 18.
- Onder andere *Het Parool*, 2 januari 1973.
- Conny Sluysmans: 'Zij dacht altijd in sprookjestermen. Laatste rustplaats voor Clare Lennart', in: *De Telegraaf*, 4 januari 1973.
- Interview Koen Vergeer met Dolf Verroen, 3 juli 1998. Interview Dolf Verroen, 15 maart 2010. Vrijwel alle verhalen waar ze Frans Coenen tussen 1932 en 1936 over schreef, zijn bewaard gebleven.
- De (anonieme) recensent van het *Haarlems Dagblad* schreef hierover: 'Verroen zegt nogal verontschuldigend in zijn verantwoording dat hij géén hommage wilde, dat het boek is ontstaan uit de behoefte om te bewaren wat anders onherroepelijk verloren zou gaan. Met deze opmerking wordt Clare Lennart wel een beetje onrechtvaardig vergeleken met een doos oude foto's, die nog op zolder stond. Ze lijkt mij te levendig en te kleurrijk om nu al voor een vergeelde foto door te moeten gaan.' *Haarlems Dagblad*, 17 januari 1976.
- De uitgave is vrij rommelig. In de lijst met publicaties is onduidelijk of een titel een kinderboek of roman betreft en de relatie tussen de auteurs en Clare Lennart wordt niet aangeduid. Ook ontbreekt een inhoudsopgave en zijn de fotobijschriften summier.
- Verroen 1975, p. 5-6.
- Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 65.
- Het *Algemeen Dagblad*, 31 januari 1976, vond alleen de bijdragen van Rico Bulthuis, Hans Edinga en Harriët Freezer vermeldenswaard.
- Maud Cossaar, 'Intrigerend in memoriam van uniek schrijfster', in: *De Gooi en Eemlander*, 19 januari 1976.
- Georges Wildemeersch, 'Clare Lennart herdacht', in: *De Standaard*, 21 november 1975.
- Margaretha Ferguson, 'Clare Lennart in de ogen van anderen', in: *Het vaderland*, 22 november 1975.
- 'Tuintje van de doodgraver', in: *Elseviers Literair Supplement*, 24 januari 1970, p. 2.
- Ton van Oudwijk in Verroen 1975, p. 92.
- Recensent Jaap Joppe dacht dat Eveline de relatie van Clara 'met de man, met wie zij kennelijk heel gelukkig was' niet helemaal had doorgond. Jaap Joppe, 'Geboekt', in: *Haagsche Courant*, 25 oktober 1979. Joppe vond het boek 'oversympathiek' en 'weinig kritisch en woiezig, voor wie dit woord niet kent: een combinatie van wollig, roezig en vaag.'
- Klaver 1979, p. 31 en 34.
- 'Nu en dan lezen we, in verband met mannelijke kennissen van Clare: 'ik weet niet of ze ook erotische banden met hem had.' De mogelijkheid laat ze dus wel open en zo krijgen we de indruk dat Clare Lennart geen 'preuts trutje' was.' Ab Visser, 'Herinneringen velerlei', in: *Leeuwarder Courant*, 8 december 1979.
- Nijgh & Van Ditmar gaf in 1985 ook de memoires *De koorddansers en andere herinneringen* van Rico Bulthuis uit, waarin Bulthuis uitgebreid over Clare Lennart en Alexandre Stols schreef.
- Bijvoorbeeld in het *Utrechts Nieuwsblad*, 3 april 1976. Volgens de interviewer, Wim Henk Bakker, leek Eveline uiterlijk en in haar doen en laten sterk op Clare Lennart.
- Doyer 1981. Nadat Clare Lennart twee boeken van Anne Philipe had vertaald, liet ze *Spirale* (1971) aan haar zuster over. Daarna vertaalde Eveline ook *Ici, là-bas, ailleurs* (1974).
- Rouwadvertentie (collectie Van Luijn, RKD). Eveline werd, net als haar vader, begraven op de Algemene Begraafplaats in Driebergen. Dick Klaver stierf op 4 januari 1978 in Dedemsvaart en kort daarna diens vrouw Geziene Jonker op 15 februari 1978. Evelines dochter, Evelien van Onck, bemoeide zich na haar moeders dood met de literaire erfenis van haar tante Clare Lennart.
- Wim Hora Adema, die zich na haar vertrek bij *Het Parool* op de kinderliteratuur stortte, nam een vertaling van Clare Lennart op in haar verzamelbundel het *Spectrum Verhalenboek voor de jeugd*. Ze plaatste in deze bundel uit 1976 een vertaling van Clare Lennart 'Het verjaarsgeschenk van de prins' van Anthony Armstrong uit *The Hamish Hamilton Book of Princes*, p. 17-21. Weterings 2006, p. 129.
- Uitgeverij Novella ontdekte Clare Lennarts verhalen en columns en nam ze op in (cadeau) boekjes als *Vaderschap is meesterschap* (1989), *Spring maar achterop* (1995), *Poeslief: De mooiste kattenverhalen* (1997) en *Hummeltjes* (2000).
- Rouska*, Salamander 392 en *Scheepjes van papier* Salamander 411.
- De ogen van Roosje* in 1976 en *Avontuur* in

- 1981 in de Grote Letter Bibliotheek. In 1989 en 1990 verschenen ook *Serenade uit de verte* en *Tooverlantaarn* in aangepaste uitgaven voor slechtzienden bij uitgeverij Iris Oirschot in de reeks Iris.
- 26 Dit was de achtste druk van *Tooverlantaarn*. Waarschijnlijk zijn van deze titel van Clare Lennart in totaal de meeste exemplaren verkocht. *Twee negerpopjes* en *Op schrijversvoeten door Nederland* hadden (veel) hogere oplagen, maar dat waren gratis Boekenweekgeschenken.
- 27 Liesbeth ten Houten van Nijgh & Van Ditmar aan E.H. Klaver, 6 maart 1981. Het typoscript van deze bundel wordt bewaard in het archief Klaver. De bundel zou bestaan uit drie onderdelen: Mensen en kinderen (met de verhalen *De braven*, *Hilletje* en *Andreas Vorderhake*, *Lydia*, *Vakantie-incident*, *Van pool tot pool*, *De kerstboom in het bos*, *Een man*). *Huizen* (*Huizen zien*, *Het gastvrije huis*, *De lege kamers*) en *De stad* (*Carillon*, *De geur van dennen*).
- 28 Cees Nootenboom in een interview in januari 1984, op dbnl.nl. Nootenbooms debuut *Philip en de anderen* (1954) is geschreven in een dromerige stijl en vertoont enige verwantschap met *Le grand Meaulnes*. Anbeek 1986, p. 111.
- 29 In 1974 was er nog wel een tentoonstelling in de bibliotheek van Hattum over Clare Lennart, waar ook werken van Luite Klaver te zien waren. *De Homoet* 1974, editie 10.
- 30 Zie: www.hanta.nl/hanta/2014/01/10/de-boekenkast-van-clare-lennart/
- 31 Dirkse 1996, p. 106-110. De Utrechtse literaire canon staat online: www.slau.nl. De Utrechtse Literaire Salon Saffier besteedt af en toe aandacht aan haar werk. Dr. D. Grosheide, bibliothecaris van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit schreef al in zijn condoleance aan Eveline Klaver: 'Ik heb haar niet goed gekend, maar de keren, die ik haar heb ontmoet, hebben een aangename herinnering bij mij achtergelaten. Ik heb kunnen constateren, dat zij in het Utrechtse bestel haar eigen, gewaardeerde plaats had en dat kan ik me ondanks mijn betrekkelijk geringe kennis van zaken voorstellen.' D. Grosheide aan Eveline Klaver, 4 januari 1973.
- 32 In 1977 verscheen bij Uitgeverij De Werve in Voorburg een *Literatuur Magazine* met een inleiding over Clare Lennart door Micha Ouwendijk, de volledige teksten van *Tooverlantaarn* en *De ogen van Roosje* en een bloemlezing uit haar columns. Jan Praas, *Nederlands Literatuuroverzicht*. Amsterdam, 1979 (7^e bijgewerkte druk), p. 52.
- 33 Bijvoorbeeld in een uitvoerige samenvatting van *De ogen van Roosje* in: B.A. Dijkstra en A.J. Schut, *Boeken uit onze eeuw*. Groningen, 1972, p. 177-182. Adriaan van der Veen en Martin Mooy (sam.), *Honderd schrijvers maakten een keuze uit eigen werk*. Zeist, 1970, p. 210-203. Voor de herplaatsing in deze bundel voor het middelbaar onderwijs kreeg zij f170. In 1968 stuurde Clare Lennart 'Dit is het paard dat lacht' naar de Rijksnormaalschool te Hasselt als lesmateriaal. J. Pieters / P. Schlusmans aan Clare Lennart, 7 februari 1968 en 6 augustus 1969.
- 34 De andere 'Fantaisisten' zijn Rico Bulthuis, Leo Vroman, Amoene van Haersolte, Til Brugmans, Harry Mulisch en W.F. Hermans. G. Knuvelder, *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde*. Den Bosch, 1964, p. 196-198.
- 35 H.J.M.F. Lodewick, W.A.M. de Moor en K. Nieuwenhuijzen, *Ik probeer mijn pen... Atlas van de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1979, p. 171. Volgens de inleiding wilde Lodewick 'de contouren aangeven van wat er in het Nederlandse schrijven gebeurd is en gebeurt, een inzicht in stromingen en in de belangrijkste vertegenwoordigers ervan te geven en het lezende publiek een perspectief te bieden op de ontwikkeling van onze letterkunde.' Clare Lennart staat in de rubriek 'partijlozen' met o.a. Mary Dorna, J.C. van Schagen, Filip de Pillecijn en Johan Fabricius en de Vlaamse auteurs Albert van Hoogenbemt en Maurice Gilliams. Daarna komen de 'Minder prominente schrijvers' onder wie Rein Blijstra en Ben Stroman.
- 36 Coornstra 2006-b. Laura Reedijk-Boersma, 'Melancholie en levenskunst van Clare Lennart', in: *Boekenpost* 13/84 (2006), p. 18-19. Hans Heesen en Harry Jansen, 'Pen in ruste. Clare Lennart: die schriele kattenmadam', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 juli 2000.
- 37 Vogel 2001-a. Marianne Vogel, *Recensies! Waar onze literatuur vandaan komt*. Amsterdam / Antwerpen, 2001. Marianne Vogel schreef ook het lemma over Clare Lennart in *Ad Zuiderent*, Hugo Brems, Tom van Deel (red.), *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*. Houten [etc.], mei 1995, p. 57.
- 38 Bel en Vaessens 2010.
- 39 Clare Lennart is niet genoemd in de lijst van de Nederlandse literaire canon in honderd (en enige) auteurs uit 2002 volgens de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, die bestond uit 108 auteurs die 3 of meer keren genoemd werden.
- 40 Marijke Hilhorst, 'Vergeten', in: *Elsevier*, 26 juni 2010.
- 41 Zie ook Vogel 2001-a, p. 14.
- 42 Frank de Glas, 'Hebben uitgeverijen invloed op de literaire canon?', in: *Spiegel der letteren* 34 (1992), p. 289-304.
- 43 Doordat Clare Lennart na *Twintig ramen aan de straat* geen roman meer publiceerde, ontbreekt haar naam bijvoorbeeld in Kees Fens, H.U. Jessurun d'Oliveira en J.J. Oversteegen (sam.), *Literair Lustrum 2. Een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1966-1971*. Amsterdam [1972].
- 44 Dat is nog steeds zo. In februari 2016 'smeekte' uitgeverij Prometheus recensenten om het derde boek van de succesvolle Vlaamse romanière Griet Op de Beek geen 'verhalenbundel' te noemen.
- 45 De Glas 1992, p. 289-304. Vrijwel alle gecanoniseerde auteurs zijn oeuvre-auteurs en hebben vaak een oeuvre van zeer grote omvang. De Glas wijst ook op de invloed van de culturele uitstraling van de uitgeverij, het prestige, op de receptie van literaire werken.
- 46 'Geen man zal waarschijnlijk ooit een titel als "De ogen van Roosje" kiezen, hoewel, waarom eigenlijk niet?', schreef Anne Wadman in 'Twee novellenbundels van Inez van Dullemen. Proza uit de zuiverste bron', in: *Leeuwarder Courant*, 8 september 1962.
- 47 Bulthuis vond *De ogen van Roosje* de eerste titel die de inhoud dekte: 'De ogen van Roosje. Huiveringwekkend en wijs verhaal over twee zusters', in: *De Haagse Post*, 14 december 1957.
- 48 René Appel, 'De ideale boektitel', in: *Onze Taal* 10 (2006), p. 264-267.
- 49 De afbeelding van een pop schrikt niet alleen mannelijke lezers af die poppen associëren met meisjespeelgoed, maar is soms ook (opzettelijk) ronduit eng. Elsevier-redacteur Wim Zaal schreef hier gekscherend over aan Clare: 'Dit jaar nog geen Nobelprijs voor U. Hebt u wel een prijs gekregen? Zo nee, dan wordt het tijd om een beetje psychedelisch te gaan doen: de ogen van Roosje staren al zo opgetogen, op de omslag van het boek, dat het u weinig moeite kan kosten. Kijk haar goed in de blauwe allzublauwe kijkers, en met sidderende hand schrijft u ook twee regels die u misschien geen publiek maar toch een prijs opleveren. En een plaatsje in de krant: "Mevrouw v.d. B-K, zich noemende C.L. ("tante Klaartje" voor de hippe jeugd) stond hedenmorgen terecht wegens het verhandelen van haschisch..." enz.' Wim Zaal aan Clare Lennart, 21 oktober 1968.
- 50 Zie ook: Erica van Boven & Mathijs Sanders, 'Strijd om het middenveld. Middlebrow in de literaire kritiek: Menno ter Braak en P.H. Ritter jr.', in: *Voors. Tijdschrift voor Letteren* 29 (2011), p. 17-27.
- 51 Op een voorzichtige positief tussenzinnetje van Ter Braak na: 'wel origineel en fris'. Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VI. Amsterdam, 1980, p. 523.
- 52 J.C. Bloem, 'Clare Lennart', in: *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage, 1950, p. 209-215.
- 53 Erica van Boven, 'Met zwerversvoeten op netgeharkte paden. Clara Eggink 1906-1991', in: Bel en Vaessens 2010, p. 128.
- 54 Maaike Meijer, '15 oktober 1976: Anja Meulenbelt publiceert *De schaamte voorbij*. De tweede feministische golf en de literatuur', in: Schenkeveld 1993, p. 823.
- 55 Clare Lennart is niet opgenomen in *Women Writers of the Netherlands*, een bundel ter gelegenheid van de Vijfde Internationale Feministische Boekenbeurs in de Beurs van Berlage in 1992, met een portretgalerij van 28 prozaschrijfsters. Haar vertalingen staan ook niet in het overzicht.
- 56 Zie hoofdstuk 13.
- 57 Prinssen en Vermij 1990, p. 101-112.
- 58 Op de lijst van 25 stonden o.a. Marianne Philips: *De biecht*, Mischa de Vreede: *Onze eeuwige honger*, Margo Scharten-Antink: *Sprotje* en Jo Boer: *Kruis of munt*.
- 59 Hannemieke Stamperius, *Vrouwen en literatuur. Een inleiding*. Amsterdam, 1980, p. 124. Stamperius gebruikt zelf het woord 'damesromanallure' op p. 104.
- 60 Stamperius lijkt niet te zien dat Clare Lennart juist door haar spot, door de hypocrisie van het stadje aan de kaak te stellen, ook een daad stelt. Het portret van de bakkersdochter die over haar toekomst nadenkt, geeft een scherp contrast met Floortje, die volstrekt haar eigen plan trekt en in wezen minstens zo autonoom en zelfstandig was als de meeste feministes uit de jaren zeventig. Hanneke van Buuren nam *Twee negerpopjes* en *Een mus op je vensterbank* van Clare Lennart mee in haar onderzoek naar '15 jaar vrouwenwerkelijkheid'. Zij citeerde Clare Lennart niet, maar noteerde dat 'oudere schrijfsters' zoals Clare Lennart en Clara Eggink het thema van de 'onderworpenheid aan de vader' subtiel hanteren. Ik zie dat zelf niet in deze twee titels van Clare Lennart terug. Hanneke van Buuren, 'Niet dulden dat je me zadelt. Over vrouw en vrouwzijn in proza van vrouwelijke auteurs 1960-1975', in: *Ons Erfdeel* 18/4 (1975), p. 485-498. Zie over de (her)waardering van vrouwelijke auteurs door de tweede feministische golf ook: Nel van Dijk, 'Hernieuwde aandacht voor Carry van Bruggen: over de levensduur van een literair oordeel', in: *Literatuur* 3 (1991), p. 166-172.

- 61 Van Boven 2000.
- 62 Vogel 2001-a, p. 231.
- 63 Vogel 2001-a, p. 225. Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum, 2009, p. 135. Het feit dat Clare Lennart (ook) kinderboeken schreef, kan haar status als literair auteur van romans verlaagd hebben.
- 64 'Clare Lennart en de experimentelen', in: *De Maasbode*, 15 maart 1955.
- 65 'Er heeft zich na de oorlog een groep schrijfsters in ons land gevormd, wier werk van het eerste plan is geworden. Anna Blamans in 1941 verschenen 'Vrouw en Vriend' wordt nu gevolgd door 'Eenzaam avontuur', dat dit grote talent schijnt te bevestigen. Tegelijk met haar werkte de Parijse schrijfster Jo Boer zich omhoog. Clare Lennart vestigde de aandacht op zich door de volmaking van stijl, vormgeving en gegeven. Ook Jeanne Van Schaik-Willing en Annie Romein-Verschoor, wier 'Vaderland in de Verte' in de Boekengids als een der beste werken wordt genoemd, hadden deel in deze opmerkelijke verschuiving naar hoger niveau in de schrijfstersbent.' *Dagblad voor Amersfoort*, 1 december 1948.
- 66 Vos 2008, p. 50.
- 67 Willem Enzinck, 'Mijmerboekje' (ongedateerd knipsel LM).
- 68 Typoscript lezing (LM) 'Handleiding werd roman. De vrouw in de literatuur', in: *Elseviers Weekblad*, 16 maart 1957, p. 39. Over: Mini ter Kuile-Scholten: 'Tover in Madagascar. 'Kuisse Tanagra'. Roman over twee zusters', in: *Elseviers Weekblad*, 14 maart 1959, p. 31. 'Boeiende novellen over gekwetste mensen', in: *Elseviers Weekblad*, 3 mei 1958, p. 43.
- 69 De uitdrukking 'de boot gemist' is van Dirkje Kuik. 'Dat wist ze wel, maar dat heeft ze weg gedrukt.' Interview Dirkje Kuik, november 2007.
- 70 *Leeuwarder courant*, 17 maart 1958. Wadman vroeg zich af of Clare Lennart niet té opzettelijk haar best deed om van dit aardse leven iets schoons en feestelijks te maken, alsof zij het 'ontluisteringsproces in de moderne literatuur' wilde bestrijden.
- 71 *De Tijd*, 2 januari 1973.
- 72 *Nieuwsblad van de Boekhandel* van 28 april 1949. Van Vriesland vergeleek haar novelle met de auteurs die in de Bijenkorf optraden.
- 73 *De Telegraaf*, 20 december 1962.
- 74 J. Greshoff, 'De eigen wereld van Clare Lennart', in: *Het vaderland*, 17 juli 1954.
- 75 Alfred Kossmann vond dat Clare niet thuis hoorde in *Schrijfsters in de jaren vijftig*: 'Zeven van de tweeëntwintig hebben niets te klagen of te klagen gehad. En Clare Lennart? Haar vriendelijke boeken werden toch gelezen? Waarschijnlijk is haar oeuvre ietwat verbleekt; miskend was ze zeker niet.' Alfred Kossmann: 'Bundel portretten over vrouwelijke auteurs', in: *Gooi en Eemlander*, 11 april 1991. De zeven auteurs die 'niets te klagen hebben', waren volgens Kossmann Anna Blaman, Harriët Freezer, Hella S. Haasse, Marga Minca, An Rutgers van der Loeff, Annie M.G. Schmidt en Jacoba van Velde.
- 76 'Dat ze [Willy Corsari] geen Elsschot, geen Hermans of een Mulisch is, mag duidelijk zijn. Ze is in de eerste plaats een vrouwelijke auteur, maar ze doet niet onder voor een Clare Lennart en bereikt soms het peil van Inez van Dullemen. Wie al deze 'damesliteratuur' afwijst, moet zich maar bij Jan Wolkers houden.' *Haagsche Courant*, 1963. Geciteerd in Vermij 1993.
- 77 Hella S. Haasse schreef zelfs drie keer het Boekenweekgeschenk. Nog steeds zijn vrouwelijke schrijfsters ver in de minderheid bij de CPNB-uitgave. Toen bekend werd dat Esther Gerritsen het Boekenweekgeschenk 2016 zou schrijven, berichtte de *NRC* in de tweede regel: 'Met die aanstelling is Gerritsen de eerste vrouwelijke Boekenweekgeschentauteur sinds Anna Enquist, die het geschenk in 2002 schreef.' *NRC*, 14 april 2015. Hella S. Haasse, *Oeroeg* (1948); Clare Lennart, *Twee negerpopjes* (1949); Marianne Philips, *De zaak Beukenoot* (1950); Elisabeth Keesing, *De zalenman* (1960); Agaat van Ree, *De onbekende uren* (1961); Marga Minco, *De glazen brug* (1986), Tessa de Loo, *Het rookkoffer* (1987); Hella S. Haasse, *Transit* (1994), Renate Dorrestein, *Want dit is mijn lichaam* (1997), Connie Palmen, *De erfenis* (1999), Anna Enquist, *De ijsdragers* (2002) en Esther Gerritsen, *Broer* (2016).
- 78 'U weet hoe weinig men dichters leest en ik geloof niet dat Barbara steeds makkelijk is, maar door uw artikel in het "veelgelezen weekblad" (!) kreeg ik meer reacties dan ik voor mogelijk had gehouden.' S. Barbara Dagen aan Clare Lennart, 23 december 1958.
- 79 Zie 'Voor de vrouw' in: Gerry van der List, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier*. Amsterdam, 2005, p. 104-106.
- 80 Van Boven 2009, p. 70: 'Middlebrow stond voor personen en groepen uit de middenklasse, met een gemiddeld intellectueel niveau en interesse, en het werd ook een aanduiding voor een op die groep toegesneden categorie van romans waarin artistieke, commerciële en alledaagse elementen waren vermengd. De Engelse middlebrow romans werden in grote hoeveelheden gekocht, geleend en gelezen en domineerden de markt vanaf de jaren twintig, maar werden intussen afgewezen of genegeerd door de kritiek, die ze van smaakbederf beschuldigde en er een vrouwensterrein in zag.' Zie ook de definitie in de inleiding, ontleend aan: Van Boven 2015, p. 27.
- 81 Van Boven 2012, p. 21.
- 82 'Een dwaze maagd. Ida Simons schreef een geestig en boeiend boek', in: *Elseviers Weekblad*, 9 mei 1959.
- 83 Bericht op het *Libelle*-forum, in de thread 'boeken van vroeger'. 10 februari 2008. Zie ook: Janne IJmker: 'In mijn middelbare schooltijd was ik bijzonder geboeid door de boeken van Clare Lennart (uitgebreide natuurbeschrijvingen, droomsfeer), Carry van Bruggen (joods leven tot in detail) en Ward Ruyslinck (bizarre levensomstandigheden).' <http://www.janneijmker.nl/ik-geloof-niet-in-het-christelijke-boek/>
- 84 Hanneke de Jong: 'De laatste maand met een vaste baan'. www.hannekedejong.nl, 1 maart 2015. Tweet Hanneke de Jong, 4 februari 2016.
- 85 Ewoud Sanders, 'Negerpopjes', in: *NRC*, vrijdag 31 maart 2006.
- 86 Veel recensenten laten zich door Clare's stijl betoveren, dacht P.H. Ritter: 'Die stijl hypnotiseert zodanig dat de schrijfster haar lezers vasthoudt, ook zouden haar concepties onvolwaardig zijn of haar figuren verschimmen. De criticus, die zich tegenover haar werk bevindt, moet beginne met zich tegen de roes, die haar proza in hem verwekt, te weer te stellen, om haar werkelijke waarde als auteur te bepalen.' Dr. P.H. Ritter Jr., AVRO, Boekenhalf uur, uitzending 28 maart 1954 14.20 – 14.50 uur. (LM)
- 87 'Enigszins bevooroordeeld begon ik aan haar boeken. Ik meende dat het nogal sentimentele, leesbaar geworden werken waren, maar het tegendeel is waar. Ik werd door boeken verrast.' Reedijk 2006, p. 18-19.
- 88 Rike van Draanen op: www.terrabelle.punt.nl, 21 februari 2014.
- 89 In *De Poezenkrant* 59 staat bijvoorbeeld dit citaat van Clare Lennart: "De mens die zich superieur voelt, zal in de regel niet van katten houden. Maar de mens die gefascineerd wordt door het mysterie, raakt verslaafd aan de eerste de beste kat die zijn huis weet door te dringen." p. 23.
- 90 C.J. Kelk: 'Clare Lennart, vertelster van het wonder', in: *De groene Amsterdammer*, 31 december 1972.
- 91 Hans Warren in: *PZC*, 30 oktober 1965.
- 92 Clara keek voortdurend terug naar het gedrag en de karakters van haar familieleden om haar gespletenheid te verklaren. Dat is eigenlijk ten diepste naturalistisch. *Weleer*, p. 31-32. Volgens
- eigen zeggen erfde Clare ook haar voorliefde voor katten en poppen van deze grootmoeder: 'Dat wij – mijn zusje en ik – niets gaven om poppen met domme koppen, hoe groot en prachtig aangekleed zij mochten zijn, hoe weelderig hun haardos, maar dat onze liefdevolle uitgang naar sierlijke kleine popjes met 'aardige gezichten', is zeker mede een erfenis van onze grootmoeder. Nu kan ik in mijn verbeelding alle poppen van vroeger oproepen, elk met een eigen gezicht en karakter.' *Weleer*, p. 34.
- 93 Ze verwerkte deze ervaring in *Huisjes van kaarten*, p. 21-23.
- 94 Jaap Romijn in Verroen 1975, p. 129. 'Ik geloof, dat het mede deze 'groene jeugd' geweest is, die het voor mij mogelijk gemaakt heeft wortel te schieten in het leven. Nog altijd ben ik van oordeel dat het buitenleven voor kinderen ontzaglijke voordelen heeft. Het leert je een leven kennen, dat niet van de mens afhankelijk is, dat altijd blijft, wat je ook overkomt. En het leert je 'alleen zijn', voor ieder van belang, maar zeker voor een kunstenaar.' *De Syllabus, weekbericht van de R.V.U. Radio Volksuniversiteit Holland*, 13 mei 1954.
- 95 Garnt Stuiveling, 'Liefde voor het leven', in: *Het boek van nu* 7 (1953-1954), p. 187.
- 96 Dirkje Kuik was gefascineerd door het huwelijk van de Van den Boogaards en liet een omvangrijk, onvoltooid autobiografisch manuscript na, *Het ovalen portret*, (vernoemd naar een verhaal van Edgar Allen Poe) dat (deels) over Clare en haar man Wim zou gaan (collectie Stichting Dirkje Kuik). Voor mij was het manuscript echter onleesbaar.
- 97 'Ik begrijp wat je van geen kinderen willen hebben en de benauwende families of gezinnen zegt. Ik zie ze al zitten onder de lamp, handwerkjes en vriendelijke gezichten.' Alexander Voormolen aan Clare Lennart, 23 oktober 1936.
- 98 'Liefde vraagt twee menselijke wezens, niet een mens en een verloren, een meester en een schaduw. [...] Het is niet alleen seksuele horigheid, die mensen tot schaduwen maakt, het is ook, als in Andersen's sprookje, de horigheid aan het succes.' *Serenade uit de verte*, p. 235 en 255.
- 99 Clare Lennart zei dit vrijwel letterlijk in haar lezing 'Van Mallemlen tot Rose Stad' van 31 mei 1955 (LM).
- 100 'Misschien is het heel goed, dat de nood je ook tot het schrijven van je dromen brengt.' Frans Coenen aan Clara Klaver, 21 april 1935.
- 101 Frans Coenen aan Clara Klaver, 15 november 1935.
- 102 'Zoo wist ik ook op deze morgen, hoewel

- pijn en angst me tot de lippen stegen, dat ik leven zou. Niet alleen lichamelijk, maar ook geestelijk leven. Niet dat ik dit van ganscher harte had begeerd. O nee, nee! “het” in mij, dat leven wilde, was blijkbaar sterker. Men heeft daarin geen keus. Men heeft het te aanvaarden, als “het” in ons, dat leven wil, het sterkere is. En ik was wel zoo eerlijk geen schijnvertooning op touw te zetten. Ik zou niet zeggen, dat ik niet kon leven, als ik het blijkbaar wel kon. Jij had dit moeten weten, Jean, dacht ik. Het zou je rust gegeven hebben. Maar ik wist het zelf niet en meende eerlijk, dat ik alleen door jou nog aan het leven hechte.’ Kladversie *Huisjes van kaarten* (LM).
- 103 Rico Bulthuis in: *Nederlandse Bibliografie*, februari 1949.
- 104 ‘An unhappy childhood is a writer’s gold mine’ is het motto van de ‘Brief uit het huis genaamd “Het Gras”’ van Gerard Kornelis van het Reve, die in januari 1966 in *Tirade* verscheen en later werd opgenomen in *Nader tot u* (1966). Reve vond het aforisme in *Partisan review* 16/7 (juli 1949), p. 754. www.textualscholarship.nl.
- 105 ‘Maar altijd blijft de geur van de dennen en die is rijk en echt en golft machtig over het bonte namaakspul heen. Voor mij is deze geur zoiets als een magisch tapijt. Ik kan erop wegdrijven, nee, niet overal heen waar ik wil – maar terug in de tijd naar ‘toen ik een kind was’. Naar een dorp met lage huizen, waar de dennebossen hoog omheen stonden. Waar het geurde en

ruiste en waar de wereld ontzaglijk groot leek.’ ‘De geur van dennen’, *Het Parool* (ongedateerd knipsel, PT).

- 106 Draaisma 2008, p. 9 en 61-88.
- 107 Volgens Brits-Amerikaans onderzoek bleken mensen die nostalgisch zijn aangelegd, geconfronteerd met hun eigen sterfelijkheid, veel minder last te hebben van existentiële angsten dan mensen die vooral naar de toekomst kijken. Volgens onderzoekers zijn nostalgische types minder gevoelig voor het idee dat alles eindig is, omdat hun neiging terug te kijken automatisch gedachten en gevoelens over eigenwaarde, waardevolle ervaringen en zingeving aanwakkert. En deze gedachten en emoties blijken een buffer te vormen voor doodsangst. *Journal of research in personality*, maart 2010.
- 108 Rico Bulthuis in Verroen 1975, p. 62.
- 109 Uitgezonderd *De blauwe horizon*, dat ze voor Frans Coenen schreef en *Twintig ramen aan de straat*, dat een overheidsopdracht was, niet toevallig twee boeken die negatiever beoordeeld werden dan haar andere romans.
- 110 ‘Ja zo was het, ofwel Zo zou het moeten zijn, zeiden lezers tot zichzelf na het lezen van haar cursiefjes Van Tijd tot Tijd.’ *Utrechts Nieuwsblad*, 24 november 1961.
- 111 Oogjen-Kamperman 1973, p. 17-20.
- 112 Lezing voor de Vlaamse omroep (LM).
- 113 *Kasteel te huur*, p. 72.

Primaire bibliografie Clare Lennart

Deze opgave bevat de boekuitgaven van Clare Lennart in chronologische volgorde. Alleen de eerste druk is genoemd.

Romans

- Avontuur*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1935
- Mallemlolen*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, 1936
- De blauwe horizon*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1937
- Tooverlantaarn*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1937
- Huisjes van kaarten*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1938
- Ter herinnering aan Rotterdam*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1946
- Kasteel te huur*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1948
- Twee negerpopjes*. Amsterdam, Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1949 (Boekenweekgeschenk zonder vermelding auteur)
- De blauwe horizon*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1950 (herdruk van het eerste deel; vermeerderd met een tweede deel)
- Serenade uit de verte*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1951
- Stad met rose huizen*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1954
- De ogen van Roosje*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1957
- Twintig ramen aan de straat. Een vertelling*. ’s-Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1965
- Weleer*. ‘s-Gravenhage-Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1971
- Weleer*. Deel 2. [Clare Lennart en Eveline H. Klaver], ’s-Gravenhage - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1976

Novellen, korte verhalen en columnns

- Maanlicht. Een sprookje voor groote mensen*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1939
- Rouska*. Leiden, Nederlandsche Uitgeversmaatschappij, 1949 (Mixed pickles 2)
- Liefde en Logica*. Novellen. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1952
- Rouska*. ‘s-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1953 (uitgebreide herdruk van 1949)
- Maanlicht*. A.W. Bruna & Zoon, 1961 (uitgebreide herdruk van 1939)
- Scheepjes van papier*. ’s-Gravenhage, A.A.M. Stols/J.P. Barth, 1962
- Pluk een roos*. Amsterdam-Antwerpen, Kosmos, [1967]
- Een mus op je vensterbank*. Amsterdam-Antwerpen, Kosmos, 1969
- Het paard lacht*. ’s-Gravenhage / Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1977

Jeugdboeken

- De wijde wereld. Een verhaal voor oudere meisjes*. Rotterdam, De Erven de Weduwe J. van Nelle, 1935

Prinsesje Mimosa. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1951
Kathinka uit de Kattesnorstraat. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1957
Iboe. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1960
Rinus Spoormus. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, [1960]
Kinderverhalen. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1965
Martijn en Martientje. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1965
De bosjespoesen. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1967
Het vrouwtje Tamarinde. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1970
Notitieboek voor poesen. Den Haag, Bert Bakker, 1973

Non-fictie in opdracht

Door allen voor allen, Utrecht, Het Groene Kruis, 1950
Op schrijversvoeten door Nederland. Geschenk verschenen ter gelegenheid van de twintigste boekenweek. Amsterdam, Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1955
N.V. Vaalser Textiel Fabriek, 1932-1957. Fotografie Nico Jesse, Vaals, 1957
Utrecht. Stad en provincie. Fotografie Wim K. Steffen, Amsterdam, Uitgeversmaatschappij Holland, 1962

Bloemlezingen

Dierenverhalen uit de wereldliteratuur. Bijeengebracht en vertaald door Marie van Dessel-Poot, Clare Lennart en Jaap Romijn. Illustraties van J. Hekman. A.W. Bruna & Zoon, Utrecht, 1955.
Liefdesverhalen uit de wereldliteratuur. Bijeengebracht en vertaald door Clare Lennart, Jaap Romijn en Jacoba van Velde. Illustraties van Gerard Douwe. A.W. Bruna & Zoon, Utrecht, [z.j.].
 Clare Lennart en Dolf Verroen (sam.), *Over katten*. Deventer, Ankh-Hermes, 1973.

Vertaalde werken van Clare Lennart

Den rosenrøde stad, vertaling door Clara Hammerich. Hassings Forlag, København, 195X. Vertaling van: *Stad met rose huizen*.
Stad med skära hus, vertaling door Saima Fulton. Stockholm, Hökerberg, 1956.
 Vertaling van: *Stad met rose huizen*.
Kathinka aus der Milchbartstrasse, vertaling door Annegret Rausch-Hüger. Balve, Westf. Reeks, Peb Bücherei, 1968.
 Vertaling van: *Kathinka uit de Kattesnorstraat*.
Katinka van Kattesnorstraat, vertaling door Alba Brouwer. H.A.U.M., Kaapstad [196-].
 Vertaling van: *Kathinka uit de Kattesnorstraat*.

Rinus die stasiemossie, vertaling door Alba Brouwer. H.A.U.M., Kaapstad 1966.
 Vertaling van: *Rinus Spoormus*.

Vertalingen door Clare Lennart

Pearl S. Buck, *De patriot*, Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, [z.j.] [1939].
 Vertaling van: *The Patriot*.
 Pearl S. Buck, *Andere goden*. Amsterdam, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, 1940.
 Vertaling van: *Other godss*
 Nora K. Smith, *Louise*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, [ca. 1941]. Vertaling van: *Louise*.
 Wilfried Wroost, *In de goede hoop*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij. [z.j.: 1942.] Vertaling van: *Das Gasthaus zur guten Hoffnung*.
 Edward Phillips Oppenheim, *Geheime opdracht*. A.W. Bruna en Zoon's Uitgevers-Mij, Utrecht, Balken-serie, 1945. Vertaling van: *Envoy extraordinary* (en *The man underneath*).
 Truman Capote: *De herfst van een jeugd*. 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1949. Herdruk onder nieuwe titel: *Andere stemmen, andere kamers*. A.W. Bruna, 1968.
 Vertaling van: *Other Voices, Other Rooms*.
 Marty Holland: *De geest van Stella Flint*. Atlas Mystery Reeks [1948]. Vertaling van: *Fallen Angel*.
 Jenny Laird: *Jacob & Hannibal*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, 1953.
 Vertaling van: *James and MacArthur*.
 Pearl S. Buck, *De wereld kan goed zijn*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij, 1953. Vertaling van: *God's Men*.
 Pearl S. Buck, *Pioenroos*. Utrecht, Utrecht, A.W. Bruna & Zoons Uitgeversmij / Amsterdam H.J.W. Becht. Atlas reeks, 1954. Vertaling: van *Peony*.
 James P. Leynse: *Vrouwen zijn als bladeren*. Amsterdam, Kosmos [z.j.] Vertaling van: *Wives Are But Leaves*.
 André Maurois: *Vrouwen van Parijs*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1954. Vertaling van: *Femmes de Paris*.
 Eugene Exman: *De wereld van Albert Schweitzer*. Den Haag, Ad. M.C. Stok, Zuid-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1955. Vertaling van: *The World of Albert Schweitzer*.
 Colette: *Als het jonge koren rijpt*. Gevolgd door: *Het zieke kind*. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1955. Vertaling van: *Le blé en herbe*.
 Clément Richer: *De tocht van de Priscilla*. Em. Querido's Uitgeversmij., 1960.
 Vertaling van: *La croisière de la Priscilla*.
 Beverly Nichols: *Katten ABC*. Amsterdam, Arbeiderspers, 1965. Vertaling van: *Beverly Nichols' Cats' A.B.C.*.

André Maurois: *Lessen in echtelijk geluk*. Amsterdam / Antwerpen, Uitgeversmij.
 Kosmos, [z.j.] Vertaling (en van een kort voorwoord voorzien) van *Cours de bonheur conjugal*.
 Anne Philipe: *Niet meer dan een ademtocht*. Utrecht/Antwerpen, A.W. Bruna Uitgevers, 1964. Vertaling van: *Le temps d'un soupir*.
 Anne Philipe: *Ontmoetingen op de heuvel*. Utrecht/Antwerpen, A.W. Bruna Uitgevers, 1967. Vertaling van: *Les rendez-vous de la colline*.
 Mai Zetterling: *Nachtspelen*. Utrecht/ Antwerpen A.W. Bruna Uitgevers, 1967.
 Bewerkte vertaling van: *Night games*.

Vertaalde kinderboeken

Frantisek Hrubín en James Reeves: *Roosje. Het sprookje van een koude winter*. Haarlem, Uitgeversmaatschappij Holland, 1966. Vertaling van: *Primrose and the winter witch*.
 Václav Jíru: *Miejo zoekt een vriendje*. Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1960.
 Oorspronkelijk verschenen bij Artia, Praag.
 Sláva Stochl: *Bij Foxie op de boerderij*. Nijgh & Van Ditmar, Den Haag, 1960.
 Oorspronkelijk verschenen bij Artia, Praag.
 Charles Lagus: *Benjamin het berenjong*. Het wereldvenster, Baarn, 1958. Vertaling van: *Benjamin the Zoo Quest Bear*.
 Mary Stolz: *Het wordt je niet gevraagd*, 's-Gravenhage, A.A.M. Stols, 1962. Vertaling van: *Ready or not*.
 Dare Wright: *De vakantie van Liesbet en de beren*, Den Haag, G.W. Breughel [ca. 1960]. Vertaling van: *Holiday For Edith And The Bears*.
Sprookjes van Grimm, bewerking en vertaling door Paul Biegel, Clare Lennart en Marceline Bodaert. 3e druk Haarlem, Holland, [1976].

Secundaire bibliografie

In deze lijst zijn de geciteerde recensies over het werk van Clare Lennart en kranteninterviews niet opgenomen. Zie hiervoor de eindnoten.

Aarts 1984 - C.J. Aarts, *Het Salamander-boek 1934-1984*. Amsterdam, 1984
 Aarts 2009 - C.J. Aarts, *Kijkjes achter de schermen. Onthulde geheimen inzake uitgeverij A.W. Bruna (met en zonder zoon)*. Utrecht, 2009
 Aarts en Van Etten 2012 - C.J. Aarts en M.C. van Etten, *Nimmer Dralend 1837-2012. 175 jaar Nijgh & Van Ditmar*. Amsterdam, 2012
 Aberson 1988 - G.J. Aberson, A.J.J. Stegeman, *Olst: een wandeling door het verleden*. Olst, 1988
 Agasi 1963 - Ignaat Agasi, 'Op bezoek bij Clare Lennart. Altijd oog voor de zonzijde', in: *Mens en boek* 15/5 (1963), p. 47-51
 Anbeek 1979 - Ton Anbeek, 'Kenmerken van de Nederlandse naturalistische roman', in: *De Nieuwe Taalgids* 72/6 (1979), p. 520-534
 Anbeek 1982 - T. Anbeek, *De naturalistische roman in Nederland*. Amsterdam, 1982
 Anbeek 1986 - Ton Anbeek, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam, 1986
 Anbeek en Goedegebuure 1988 - Ton Anbeek en Jaap Goedegebuure, *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Leiden, 1988
 Anbeek 1990 - Ton Anbeek, 'De kinderziekten van de Nederlandse biografie', in: *Ons Erfdeel* 33/2 (1990), p. 197-207
 Anthierens 1990 - Johan Anthierens (red.), *Aspecten van de literaire biografie*. Kampen, 1990
 Appel 2006 - René Appel, 'De ideale boektitel', in: *Onze Taal* 75/10 (2006), p. 264-267
 Arnoldussen 2013 - Paul Arnoldussen, *Poes in verdrukking en verzet 1940-1945. De poezenkrant* 57, mei 2013
 Aron 2015 - Elaine N. Aron, *Hoogsensitieve personen. Hoe blijf je overeind als de wereld je overweldigt*. Zeist, 2015
 Augustin 1990 - Elisabeth Augustin, *Het patroon*. Amsterdam, 1990

Bakker 1982 - Nelleke Bakker, 'Een mooi beroep voor een meisje. Onderwijzeressen tijdens het Interbellum', in: *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1982, p. 98-128
 Bakker, de 1985 - Kees de Bakker, *De vijftig boekenweekgeschenken (1932-1985)*. CPNB, 1985
 Bakker 2001 - Nelleke Bakker, 'Kooistra, Ietje', in: P.J. Meertens et. al. (red.), *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001 / 8, p. 114-117

Bantje 1981 - H.F.W. Bantje, *Twee eeuwen met de weduwe. Geschiedenis van de Erven de Wed. J. van Nelle N.V. 1782-1982*. Rotterdam, 1981

Barendsen 1916 - Otto Barendsen, 'De humor in het werk van M.W. van der Valk', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 52 (1916), p. 441-448

Barendsen en Prenger 1990 - A. Barendsen en H.L. Prenger, *Gebr. Barendsen van 1910-1990. Geschiedenis van een Aalsmeers bedrijf*. Privé-uitgave, Gebr. Barendsen, Aalsmeer, 1990

Barnard 1981 - Benno Barnard, 'Wie is er bang van Erika Visser? Een portret in portretten', in: *Maatstaf* 29 (1981), p. 32-52

Barnard 1992 - Petra Barnard, 'Women writers of children's literature', in: Lucie Th. Vermij (red.), *Women Writers from the Netherlands and Flanders*. Amsterdam, 1992

Bastet 1982 - F.L. Bastet, 'Ouida en Louis Couperus', in: *Maatstaf* 30/ 4 (1982), p. 1-27

Bataille 1993 - George Bataille, *De erotiek*. Vert. Jan Versteeg, Amsterdam, 1993

Beek, van der 2007 - Andries van der Beek, 'Een vreemde vogel', in: *Uut 't Oldebroeck* 27/4 (2007), p. 11-13

Bekkering 1989 - Harry Bekkering (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989

Bel 1993 - Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, 1993

Bel en Vaessens 2010 - Jacqueline Bel en Thomas Vaessens (red.), *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam, 2010

Bel 2015 - Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1900-1945*. Amsterdam, 2015

Bindels en Van Melick 2007 - Bindels en Van Melick (red.), *Oude levens, nieuwe kwesties. Dag van de Biografie*. Roermond, 2007

Blijstra 1969 - R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht. Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*. Utrecht/Antwerpen, 1969

Bloem 1950 - J.C. Bloem, *Verzamelde beschouwingen*. 's-Gravenhage, 1950

Bodt, de 2003 - Saskia de Bodt, *Prentenboeken, ideologie en illustratie, 1890-1950*. Amsterdam, 2003

Boef 1999 - Suus Boef-van der Meulen, 'Honderd jaar geleden jong zijn in Den Haag: de Haagse boeken van Nannie van Wehl', in: *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1999. Den Haag, 1999, p. 38-67

Boef, den 1998 - August Hans den Boef, 'Opbieden tot een gesloten hemel. Frans Coenens Onpersoonlijke herinneringen', in: *De Parelduiker* 3 (1998), p. 40-48

Boelhouwer 2004 - Mariet Boelhouwer, *Leeuwen temmen: de Onpersoonlijke herinneringen van Frans Coenen, ontraadseld door Mariet Boelhouwer*. Amsterdam, 2004

Boer, de 2010 - Merijn de Boer, 'Onzichtbare toehoorders! Dr. P.H. Ritter jr. en zijn samenwerking met uitgevers', in: *De Parelduiker* 15/3 (2010), p. 25-42

Bois, de 1994 - Mechteld de Bois (red.), *C.A. Lion Cachet 1864 – 1945*. Assen / Rotterdam, 1994

Bokhove 2010 - Niels Bokhove, *Awaters spoor. Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff*. Amsterdam, 2010

Bokhove 2012 - Niels Bokhove, *De drempelschroom verdrijven. Literaire activiteiten van Chris Leeftang in Utrecht, 1932-1973*. Utrecht, 2012

Bokhove 2016 - Niels Bokhove, 'De ogen van Wit. Een tamelijk persoonlijk verhaal over de blinde dichter-dominee Jan Wit', in: *De Utrechtse Boekhouder* 6/2 (2016), p. 7-10

Bool 2003 - Flip Bool (red.), *Nico Jesse 1911-1976*. Amsterdam, 2003

Bordewijk 2007 - F. Bordewijk, *Nagelaten documenten*. Amsterdam, 2007

Borst 2014 - Gerard Borst, 'Korter! Korter! Korter!', in: *Tijdschrift voor Biografie* 3/2 (2014), p. 81-83

Boudier-Bakker 2013 - Ina Boudier-Bakker, *Zo doodts en stil en donker. Oorlogsdagboek 1940-1945*. Ingeleid door Rémon van Gemeren. Soesterberg, 2013

Bourdieu 1993 - Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Cambridge, 1993

Boven, van 1992 - Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam, 1992

Boven, van 1995 - H. van Boven, 'Een en ander over de geschiedenis van de Ekelenburg, als onderdeel van Mullegen', in: *Uth het Oulde-Bruck: uitgave van de Oudheidkundige Vereniging "De Broeklanden"* 5 (1995), p. 14-19

Boven, van 1998 - Erica van Boven, 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 309-326

Boven, van 2000 - Erica van Boven, 'De eeuwige verbinding van schrijfsters, massa's en middelmaat', in: *De Gids* 168/9 (2000), p. 688-696

Boven, van 2001 - E. van Boven, 'Schrijven als beroep', in: *Boekman Cahier* 47 (2001), p. 23-31

Boven en Sanders 2011 - Erica van Boven & Mathijs Sanders, 'Strijd om het middenveld. Middlebrow in de literaire kritiek: Menno ter Braak en P.H. Ritter jr.', in: *Vooy's. Tijdschrift voor Letteren* 29 (2011), p. 17-27

Boven, van 2015 - Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland, 1900-2015*. Antwerpen / Apeldoorn, 2015

Braembussche van, 1989 - A.A. Van den Braembussche, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15/1 (1989), p. 26-60

Breedt Bruyn 1998 - Martje Breedt Bruyn, *Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips*. Utrecht, 1998

Breems, den 1989 - J.P. den Breems-in 't Veld, 'De Vrouwen Kiesrecht Beweging in Epe en Heerde van 1910-1923', in: *Ampt Epe* 87 (juni 1989) p. 7-15 en 92 (oktober 1990) p. 12-13, p. 7-15

Brems 2006 - H. Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 2006

Brentjes 2002 - Yvonne Brentjes, *G.W. Dijsselhof, (1866-1924), Dwalen door het Paradijs*. Zwolle, 2002

Brinkgreve 1998 - Clara Brinkgreve, *Beroep Huisvrouw 1898 - 1998. Honderd jaar huisvrouwenleven in de grote stad*. Amsterdam, 1998

Bromberg 1950 - Els Bromberg, 'Fré Dommissie', in: *Tweeëntwintig biografieën*. Amsterdam, 1950

Brood en De Wolde 2013 - Paul Brood en Michiel de Wolde: *Scheiden doet lijden*. Amsterdam, 2013

Broomans 2009 - Petra Broomans (red.), *From Darwin to Weil. Women as transmitters of ideas*. Groningen, 2009

Bruggen, van 1970 - Carry van Bruggen, *Vijf brieven aan Frans Coenen*. J.M.J. Sicking (ed.), Den Haag, 1970

Brunt 1987 - Emma Brunt (sam. en inl.), *Mevrouw, ik groet u: necrologieën van vrouwen*. Amsterdam, 1987

Buddingh' 1954 - C. Buddingh', *Encyclopedie voor de wereldliteratuur*. Utrecht / Amsterdam, 1954

Buitelaar 2008 - Wout Buitelaar, *Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan*. Utrecht, 2008

Buiter 1992 - Hans Buiter, *De stad met de mooiste maquettes*. Jaarboek Oud Utrecht, 1992

Buiter 1993 - Hans Buiter, *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht, 1993

Bulthuis 1975 - Rico Bulthuis, *De dagen na donderdag. Aantekeningen uit de crisisjaren*. Amsterdam / Antwerpen, 1975

Bulthuis 1985 - Rico Bulthuis, *De koorddansers en andere herinneringen*. 's-Gravenhage, 1985

Bulthuis 1994 - Rico Bulthuis, *Herinneringen aan Alexandre Stols*. Oosterhesselen, 1994

Buul, van 1991 - Tine van Buul e.a. (red.). *Altijd acht gebleven. Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 1991

Buuren, van 1975 - Hanneke van Buuren, 'Niet dulden dat je me zadelt. Over vrouw en vrouwzijn in proza van vrouwelijke auteurs 1960-1975', in: *Ons Erfdeel* 18/4 (1975), p. 485-498

Buursma 1991 - E. Buursma, 'I. Kooistra (1861-1923): "de levende zedeleeer"', in: M. van Essen en M. Lunenburg (red.), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, p. 63-75

Capelleveen, van 2012 - Paul van Capelleveen, *Lucebert. Drukwerk voor anderen*. Varik, 2012

Calis 1989 - Piet Calis, *Het ondergronds verwachten: schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Amsterdam, 1989

Ceulaer, de 1966 - José de Ceulaer, *Te gast bij Nederlandse auteurs. Bertus Aafjes, A. den Doollaard, Pierre H. Dubois, Jan Engelman, Johan Fabricius, Hella Haasse, Heere Heeresma, Clare Lennart, Harry Mulisch, Koos Schuur, A. van Duinkerken, S. Vestdijk, S. Vinkenoog*. 's-Gravenhage, [1966]

Chen en Van Faassen 1990 - Salma Chen en S.A.J. van Faassen (red.), 'Ik ben overbodig geworden!' *Briefwisseling Jan Greshoff – A.A.M. Stols*. Den Haag, 1990-1992

Coillie, van 1982 - Jan Van Coillie, 'Van lapjeskat tot liegbeest. Dertig jaar poëzie voor kinderen in Nederland en Vlaanderen (1950-1980)', in: *NBLC*. Den Haag, 1982

Coornstra 2006-a - Margaretha Coornstra, 'Onder het wakend oog. To van Hille-Gaerthé', in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006, p. 153-157

Coornstra 2006-b - Margaretha Coornstra, 'Eeuwige angst voor verlies: Clare Lennart', in: Dick Laning (sam.), *Sporen van schrijvers en dichters in Overijssel en Gelderland*. Zwolle, 2006

Cram 1981 - A.M. Cram-Magré, *Dèr Mouw. Adwaita, denker en dichter*. Utrecht, 1981

Dane en Renders 2007 - Jacques Dane en Hans Renders, *Biografie en psychologie*. Amsterdam, 2007

Degewij 2000 - Johan Degewij en Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Luite Klaver', in: *Geschiedenis van de Nederlandse Fotografie* 33 (2000), p. 1-10

Diggelen, van 2013 - Michiel van Diggelen, *Ab Visser Biografie*. Groningen, 2013

Dijk, van 1991 - Nel van Dijk, 'Hernieuwde aandacht voor Carry van Bruggen: over de levensduur van een literair oordeel', in: *Literatuur* 3 (1991), p. 166-172

Dijk, van 1991 - Cees van Dijk, 'Alexandre A.M. Stols en Marnix Gijsen', in: *Ons Erfdeel* 34 (1991), p. 387-395

Dijk, van 1992 - C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973 Uitgever / typograaf, een documentatie*. Zutphen, 1992

Dijk, van 2001 - Harold van Dijk, 'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. *Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza 1885-1930*. Assen, 2001

Dijkgraaf 2014 - Margot Dijkgraaf, *Spiegelbeeld en schaduwspel. Het oeuvre van Hella S. Haasse*. Amsterdam, 2014

Dijkstra 1972 - B.A. Dijkstra en A.J. Schut, *Boeken uit onze eeuw*. Groningen, 1972

Dirkse 1996 - A. Dirkse-Balhan, 'Clare Lennart. Schrijfster', in: *Utrechtse biografieën* 3. Utrecht, 1996, p. 106-110

Dis, van 1982 - Adriaan van Dis en Tilly Hermans (sam.), *Het land der letteren*. Amsterdam, 1982

Doddema 1996 - Mien Doddema-Winsemius, Mineke van Essen & Jeroen Dekker (ed.), *De jongen Jaap Kann - Aantekeningen (1914-1918) van de pedagoog Otto Barendsen*. Baarn, 1996

Dolfin 1989 - Marceline Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving*. Den Haag / Zeist, 1989

Dommissie 1965 - Fré Dommissie, *Over Clare Lennart*. Den Haag, 1965

Doyer 1981 - A. Doyer-Brunting, E. Klaver en H. van der Velde-Doyer, *Terugblik, een greep uit de geschiedenis van de familie Doyer*. Zwolle, 1981

Draaisma 2008 - Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom*. Groningen, 2008

Draaisma 2010 - Douwe Draaisma, *Vergeetboek*. Groningen, 2010

Dresden 1956 - S. Dresden, *De structuur van de biografie*. Den Haag, 1956

Dubois 1963 - Pierre H. Dubois, 'Werd Couperus onderbetaald?', in: *Maatstaf* 11/3-4 (1963-1964), p. 233-248

Duijx en Linders 1991 - Toin Duijx en Joke Linders, '1914-1940 Van boekenplankje tot prijsvraag', in: *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*. Houten, 1991, p. 44-50

Dupuis 1996 - Heleen M. Dupuis, 'Het uitspreken van oordelen. De cruciale rol van het bijvoeglijk naamwoord', in: *Biografie Bulletin* 6/1 (1996), p. 32-37

Duyvendak en Pieterse 2009 - Lizet Duyvendak en Saskia Pieterse (red.), *Van spiegels en vensters. De literaire canon in Nederland*. Hilversum, 2009

Edel 1984 - Leon Edel, *Writing Lives. Principia Biographica*. New York / London, 1984

Edinga 1967 - Hans Edinga, 'Levensbericht Amoene van Haersolthe', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1965-1966*. Leiden, 1967, p. 69-76

Edinga 1973 - Hans Edinga, 'In memoriam', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 6 januari 1973

Edinga 1974 - H. Edinga, 'Levensbericht Clara H. van den Boogaard-Klaver (Clare Lennart)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1972-1973*. Leiden, 1974, p. 73-80

Eggermont 2000 - Riet Eggermont, 'De historie van... de teloorgang van de Stapeler school', in: 't *Olde Karspel. Periodiek van de Historische Vereniging De Wijk – Koekange*, september 2000

Eikeren, van 1947 - Johan H. van Eikeren, *De Amsterdamse joffers: Maria E. van Regteren Altena, Ans van den Berg, Jo Bauer-Stumpff, Nelly Bodenheim, Lizzy Ansingh, Coba Ritsema, Coba Surie, Betsie Westendorp-Osieck*. Bussum, 1947

Eising 1976 - Marchien Eising, *Dit ene leven*. Hilversum, 1976

Endt 1960 - Friso Endt (sam.), *Weet je nog wel, de jaren dertig. Reportages, interviews, gesprekken over feiten en gebeurtenissen tussen 1930 en 1940*. Amsterdam, 1960

Endt 1990 - Enno Endt, *Het festijn van tachtig. De vervulling van heel groote dingen scheen nabij*. Amsterdam, 1990

Engelen 1985 - Margot Engelen, 'Literatuur liep niet in de jaren vijftig'. Uitgevers aan het woord', in: *Literatuur* 2 (1985), p. 66-73

Essen, van 1991 - Mineke van Essen, 'Meisjes en hun onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw', in: Ellen Offers, *Vrouwen wegen wetenschap*. Groningen, 1991, p. 87-97

Essen, van 1994 - M. van Essen, 'De meisjeskweek der meisjeskweek. Een rijkskweekschool voor onderwijzeressen als exponent van de relatie tussen professionalisering en kunne in het Nederlandse onderwijs', in: *Pedagogisch tijdschrift* 19/4 (1994), p. 253-267

Essen, van 1998 - M. van Essen, 'Tussen droom en daad. Carrièreperspectieven van onderwijzeressen 1898-1920', in: *Historica* 21 (1998), p. 13-16

Essen, van 2005 - M. van Essen, 'Het eigen beeld van Betty Bolt. Kweekschoolcultuur en individuele identiteit in de jaren twintig', in: A. van Drenth e.a. (red.) *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening*. Baarn, 2005, p. 105-106

Essen, van 2006 - M. van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. Cultuur en professionaliteit in de opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Nijmegen, 2006

Essen, van 2007 - Mineke van Essen, 'Fictie over kwekelingen. Jeugdboeken als bron voor de geschiedschrijving van de opleiding tot onderwijzer(es) in de eerste decennia van de twintigste eeuw', in: *Literatuur zonder leeftijd* 21 (2007), p. 137-157

Essen, van en Soeting 2007 - Rob van Essen en Monica Soeting, 'Blijf bij je eigen taal. Tien tips voor beginnende biografen', in: *Biografie Bulletin* 17/1 (2007), p. 47-51

Etty 2008 - Elsbeth Etty, 'In de vrouwenkamer', in: *NRC*, 25 januari 2008

Eysselsteijn 1970 - Ben van Eysselsteijn, *Henriëtte L.T. de Beaufort. Een schrijfster en haar werk*. Den Haag, 1970

Faassen, van 1996 - Sjoerd van Faassen (ed.), *Wat een degradatie, om van een Forum op een blad vol wijven terecht te komen! Briefwisseling over de reorganisatie van Groot Nederland in 1935. Briefwisseling tussen Menno ter Braak, Frans Coenen, J. Greshoff, Van Holkema & Warendorf, H. Marsman en S. Vestdijk over de reorganisatie van het letterkundig maandschrift Groot Nederland in 1935*. Den Haag/ Amsterdam, 1996

Feikema 2000 - Liesbeth Feikema (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*. Utrecht, 2000

Fens 1972 - Kees Fens, H.U. Jessurun d'Oliveira en J.J. Oversteegen (sam.), *Literair Lustrum 2. Een overzicht van vijf jaar Nederlandse literatuur 1966-1971*. Amsterdam, [1972]

Ferguson 1985 - Margaretha Ferguson, *Brief aan niemand: dagboekfragmenten*

1948-1984. Den Haag, 1985

Flim 1995 - Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak: geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*. Kampen, 1995

Fontijn en Lodders 1981 - Jan Fontijn en Gideon Lodders, *Frans Coenen*. Amsterdam, 1981

Fontijn en Schouten 1978 - Jan Fontijn en Diny Schouten (sam. en inl.), *Carry van Bruggen. Een documentatie*. Amsterdam, 1978

Fontijn en Schouten 1988 - Jan Fontijn en Diny Schouten (inl.) in: Carry van Bruggen, *Plattelandjes, Larense columns*. Schoorl, 1988

Fontijn 1992 - Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht, 1992

Fontijn 1997 - Jan Fontijn, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held*. Amsterdam, 1997

Fontijn 2001 - Jan Fontijn, 'Keerpunten in een leven', in: *Biografie Bulletin* 11/2 (2001), p. 97-106

Fontijn 2011 - Jan Fontijn, *Opgebouwd uit hetzelfde. Broers en zusters in de literatuur*. Amsterdam, 2011

Freudenthal 1987 - Hans Freudenthal, *Schrijf dat op Hans. Knipsels uit een leven*. Amsterdam, 1987

Galen Last, van 1969 - H. van Galen Last, *Nederland voor de storm. Politiek en literatuur in de jaren dertig*. Bussum, 1969

Gedenkboek 1921 - [H.J.B. Boersma et. al.], *Gedenkboek van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen te Apeldoorn. Uitgave ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan*. Groningen, 1921

Gedenkboek 1946 - [M.E. van Bergen e.a.], *Gedenkboek van de Rijkskweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan*. Assen, 1946

Gedenkboek 1961 – 1896-1961 *Gedenkboekje naar aanleiding van de reünie 1961 van de Rijkskweekschool te Apeldoorn*. [z.p], [z.j].

Ghesquière en Dongelmans 2000 - Rita Ghesquière en B.P.M. Dongelmans (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*. Den Haag, 2000

Ghesquière 2014 - Rita Ghesquière, Vanessa Joosen en Helma van Lierop-Debrauwer (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam, 2014

Glas, de 1992 - Frank de Glas, 'Hebben uitgeverijen invloed op de literaire canon?', in: *Spiegel der letteren* 34 (1992), p. 289-304

Glendinning 1985 - Victoria Glendinning, *Elisabeth Bowen*. Harmondsworth, 1985

Goede, de 1968 - B. de Goede (inl.), *Frans Coenen. Provo avant la lettre*. Den Haag, 1968

Goedegebuure 1998 - Jaap Goedegebuure, 'Stand van zaken: kinderziekten of atavismen? De renaissance van de Nederlandse schrijversbiografie', in: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 75-83

Goedegebuure 2015 - Jaap Goedegebuure, *Wit licht. Poëzie en mystiek in de Nederlandse literatuur van 1890 tot nu*. Nijmegen, 2015

Groenewegen 2011 - Rob Groenewegen, *Te leven op duizend plaatsen. Jo Otten 1901-1940*. Haarlem, 2011

Groos 2016 - Marije Groos, *Een hard en waakzaam woord. Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)*. Hilversum, 2016

Haan, de 2015 - Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*. Groningen, 2015

Hackstaff 2012 - Karla B. Hackstaff, Feiwei Kupferberg, Catherine Négroni, *Biography and Turning Points in Europe and America*. Bristol, 2012

Halbertsma en Van Ulzen 2001 - Marlite Halbertsma, Patricia van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam. Kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam, 2001

Hall, van 1963 - E. van Hall-Nijhoff, *Tien politici. Hun handschrift-hun handelingen*. Amsterdam, 1963

Hanssen 1993 - Léon Hanssen, 'Naar alle waarschijnlijkheid, misschien...', in: *Biografie Bulletin* 3/2 (1993), p. 176-180

Hartmans 2014 - Rob Hartmans, 'De nieuwe vrouw', in: *Historisch nieuwsblad*, februari 2014, p. 57-63

Hazeu 1998 - Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie*. Amsterdam / Antwerpen, 1998

Heeckeren, van 1986 - E.C. baron van Heeckeren van Molecaten, *Een wandeling door het landgoed Molecaten*. Hattem, 1986

Hees, van 1991 - P. van Hees, 'De status quo of vernieuwing? Het onderwijs in Nederland tijdens het interbellum', in: *Spiegel Historiael* 26 (1991), p. 403-409

Heesen 2000 - Hans Heesen en Harry Jansen, 'Pen in ruste. Clare Lennart: die schrielle kattenmadam', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 25 juli 2000

Heesen 2013 - Hans Heesen, 'Amoene van Haersolte en het huis van haar jeugd', in: *De Utrechtse Boekhouder* 3/8 (2013), p. 29-30

Heesen 2015 - Hans Heesen (red.), Amœne van Haersolte & Louise Odilon, *Lucile & Het ei*. De Utrechtse Boekhoudpers, Utrecht, 2015

Heijbroek 1985 - J.F. Heijbroek, 'Adriaan Pit, directeur van het Nederlandsch museum, een vergeten episode uit het Rijksmuseum', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 33/4 (1985), p. 233-265

Heimans 2016 - Sylvia Heimans, *Josepha Mendels. Het eigenzinnige leven van een niet-nette dame*. Amsterdam, 2016

Heimeriks en Thiel 1977 - A.G.J.M. Heimeriks en J.C.M. Thiel-Schoonebeek (ed.),

- Over kinderliteratuur. Den Haag, 1977
- Hengel, van 1993 - Mirjam van Hengel, 'Verguisd, vergeeld en vergeten. Cornélie Noordwal en de 'damesroman'', in: *Vooy's, tijdschrift voor letteren* 11/2 (1993), p. 100-105
- Hermans 2010 - Theo Hermans, 'De Nederlandse vertaaltraditie', in: Ton Naaikens (red.), *Denken over vertalen. Tekstboek Vertalen*. Nijmegen, 2010, p. 115-125
- Herpen, van 1982 - Jan J. van Herpen, *Al wat in boeken steekt. Dertig jaar radiowerk van dr. P.H. Ritter jr. bij de AVRO*. Zutphen, [1982]
- Herpen, van 1991 - J. van Herpen (ed.), *Een schrijver in geen perkje passend. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Jan Greshoff (1910-1953)*. Leiden, 1991
- Herpen, van 2002-a - Jan J. van Herpen (ed.), *Een zich over het leven verwonderende vrouw: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Clare Lennart (1933-1960)*. Hilversum, 2002
- Herpen, van 2002-b - Jan J. van Herpen (ed.), *Het leven een raadsel: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Eva Raedt-de Canter (1931-1938)*. Nijmegen, 2002
- Herpen, van 2009 - Jan J. van Herpen, *Met bestendig jeukende pen: documentair Klein Memoriaal over leven en werk van dr. P.H. Ritter Jr. (1882-1962)*. Nijmegen, 2009
- Hilhorst 1994 - Marieke Hilhorst, *Bij de zusters op kostschool. Geschiedenis van het dagelijks leven van meisjes op rooms-katholieke pensionaten in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht, 1994
- Hilhorst 2010 - Marijke Hilhorst, 'Vergeten', in: *Elsevier*, 26 juni 2010
- Hofman 2004 - Peter Hofman, *Lichtschikkend en zingend. De jonge Lucebert*. Amsterdam, 2004
- Holroyd 2002 - Michael Holroyd, *Works on paper. The craft of Biography and Autobiography*. Washington, 2002
- Holtrop 2005 - Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*. Amsterdam, 2005
- Honings en Franssen 2014 - Rick Honings & Gaston Franssen, 'Literaire fancultuur in Nederland. Bij wijze van inleiding', in: *Spiegel der Letteren* 56/3 (2014), p. 243-247
- Honings 2016 - Rick Honings, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 2016
- Hoof, van 2010 - Joep van Hoof, *Defensie en de Domstad. Utrecht en zijn militaire verleden*. Utrecht, 2010
- Hopman 1994 - Frits Hopman, *Pastorale*. Gevolgd door Frans Coenen, *Frits Hopman ter herinnering*. Doorwerth, 1994
- Hout, van der 2001 - Rita van der Hout, *Jan Voerman Junior; Uit de schaduw van de IJsselschilder*. Zwolle, 2001
- Hoven 2004 - Peter van den Hoven, *Het goede en het mooie. De geschiedenis van Kris Kras*. Leidschendam, 2004
- Huisman 2008 - Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*. Zutphen, 2008
- Huisman 2009 - Charlotte Huisman, 'Muziekhuis met twintig ramen aan de straat', in: *De Volkskrant*, 25 november 2009
- Huizinga 1935 - J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Derde, herziene druk, Haarlem, 1935
- Hulst, van de 2013 - W.G. van de Hulst, *Herinnering & De jongen*. De Utrechtse Boekhoudpers, Utrecht, 2013
- Ieven 2015 - Bram Ieven, 'Mondriaan als landkaart' Life writing en mediatheorie als uitgangspunten voor een interdisciplinaire neerlandistiek', in: *Spiegel der Letteren* 57/4 (2015), p. 407-429
- Jansen 2012 - S. Jansen, *Literaire agentschappen in Nederland : een institutioneel onderzoek naar de literair agent in het literaire veld*. Scriptie UVA, 2012
- Jeltema 2003 - Ulrich Jeltema, 'Oorlog in Utrecht', in: *De Utrechtse Boekhouder* 4/1 (2014), p. 21-23
- Jesse en Crone 2003 - Nico Jesse en Frans Crone, *Utrecht 1942*. Amsterdam, 2003
- Jong, de 1969 - Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 's-Gravenhage, 1969-1991
- Jong, de 2015 - Oek de Jong, *Wat alleen de roman kan zeggen*. Amsterdam, 2015
- Joosen 2012 - Vanessa Joosen, *Wit als sneeuw, zwart als inkt. De sprookjes van Grimm in de Nederlandstalige literatuur*. Leuven, 2012
- Josselin de Jong, de 2000 - Kitty de Josselin de Jong, *Rozen in december, herinneringen van Kitty de Josselin de Jong aan Willem Kloos, P.C. Boutens, Albert Schweitzer, Ina Boudier-Bakker, Top Naeff, Annie Salomons, Henriette L.T. de Beaufort en andere schrijvers*. Verzameld door Jan J. van Herpen. Hilversum, 2000
- Jozifkova 2013 - E. Jozifkova, 'Consensual sadomasochistic sex (BDSM): the roots, the risks, and the distinctions between BDSM and violence', in: *Curr. Psychiatry Rep.* 15(9):392 (september 2013)
- Juffermans 1976 - Jan Juffermans, *Met stille trom. Over de kunst in Utrecht sinds 1900*. Utrecht, 1976
- Juffermans 1985 - Jan Juffermans, *Het grafische werk van Dick van Luijn*. Amsterdam, 1985
- Kalmthout, van 2006 - Ton van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914', in: Gillis J. Dorleijn en K. van Rees, *De productie van literatuur*. Nijmegen, 2006, p. 35-47

Karssing 2003 - G.W. Karssing, 'Mijmeren bij een schilderij', in: *Heemkunde Hattem* 94 (2003), p. 22-24

Keizer, de 2006 - Madelon de Keizer, *De dochter van een gazon. Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930*. Amsterdam, 2006

Kelk 1968 - C.J. Kelk, *Ik keek alleen*. Brugge/Utrecht, 1968

Kemperink 1984 - R.M. Kemperink (red.), *Vijfenzeventig jaar Apeldoorn. Aspecten van de Apeldoornse geschiedenis tussen 1909 en 1984*. Apeldoorn, 1984

Kemperink 1993 - R.M. Kemperink, C.J.C.W.H. Arnold, M.A.M. Franken en J. de Mol (red.), *Geschiedenis van Apeldoorn*. Zutphen, 1993

Klaver 1951 - Luite Klaver, 'Lente in het kleine', in: *Focus* 12 (1951), p. 250-251

Klaver 1979 - Eveline H. Klaver, *Claartje, mijn zusje*. 's-Gravenhage, 1979

Klinkert 1991 - W. Klinkert, J.W.M. Schulten, L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België, 1870-1914-1939*. Amsterdam, 1991

Kloek 2013 - Els Kloek (red.), *1001 vrouwen in de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen, 2013

Knuvelder 1964 - G. Knuvelder, *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde*. Den Bosch, 1964

Koenen 2014 - Mieke Koenen, *Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhard*. Amsterdam, 2014

Kok 1978 - R.H.W. Kok en Anny te Kloeze, *Kent u ze nog... de Olstenaren*. Zaltbommel, 1978

Komrij 2015 - Hillebrand Komrij, *De ondergang van de particuliere leesbibliotheek*, Drachten, 2015

Kooijman 2016 - Birgit Kooijman, 'Dolf moest maar leren typen', in: *NRC*, 25 september 2016

Koopmans 1983 - S. Koopmans, 'Levensbericht Hans Heidstra (H. Edinga)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1981-1982*. Leiden, 1983, p. 75-77

Kraaijpoel 1994 - D. Kraaijpoel, 'Vergeten grafici III. Maurits Willem van der Valk (1857-1935)', in: *Kunstschrift* 4 (1994), p. 50-51

Kuitert 1997 - Lisa Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 1997

Kuitert 2009 - Lisa Kuitert (red.), *De lezende Lucebert: bibliotheek van een dichter*. Nijmegen, 2009

Lathey 2010 - Gillian Lathey, *The role of translators in Childrens Literature: invisible storytellers*. New York, 2010

Lee 2005 - Hermione Lee, *Bodyparts, Essays on Life-Writing*. London, 2005

Lee 2009 - Hermione Lee, *Biography, A very short introduction*. New York, 2009

Leijnse 2015 - Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijd bare freules: een biografie*. Breda, 2015

Lewin 1983 - Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983

Liempt, van 2014 - Ad van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950*. Amsterdam, 2014

Lierop, van 2004 - Helma van Lierop-Debrauwer, Piet Mooren, Harry Bekkering (red.), *Dat moet je gelezen hebben. Literaire en educatieve canonvorming in de (jeugd) literatuur*. Leidschendam, 2004

Linders 1999 - Joke Linders, *Doe nooit wat je moeder zegt. Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. Amsterdam, 1999

List, van der 2005 - Gerry van der List, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier*. Amsterdam, 2005

Lodewick 1979 - H.J.M.F. Lodewick, W.A.M. de Moor en K. Nieuwenhuijzen, *Ik probeer mijn pen... Atlas van de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1979

Loontjens 2013 - Jannah Loontjens, *Mijn leven is mooier dan literatuur*. Amsterdam, 2013

Loontjens 2016 - Jannah Loontjens, *Roaring Nineties. Of hoe de filosofie mijn leven heeft veranderd*. Amsterdam, 2016

Luykx 1997 - Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997

Maanen, van 2007 - Ron van Maanen, 'De Ekelenburg. De kwekerij van Klaver en Drost te Oldebroek', in: *Uut 't Oldebroeck* 27/4 (2007), p. 7-9

Maas 2009 - Nop Maas, *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven*, deel 1, Amsterdam, 2009

Malcolm 1995 - Janet Malcolm, *The silent woman. Ted Hughes and Sylvia Plath*. London, 1995

Meijer 1988 - Conny Meijer, 'Clare Lennart', in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* 16, februari 1988

Meijer 1988 - Maaïke Meijer, *De Lust tot Lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam, 1988

Meijer 2012 - Maaïke Meijer, *M. Vasalis, een biografie*. Amsterdam, 2012

Meinderts 1996 - Aad Meinderts, Denise Mooyman en Muriël Steegstra (red.), *Paul Biegel. Meesterverteller met een rovershart. Schrijversprentenboek 39*. Den Haag, 1996

Meulen, van der 2009 - Dik van der Meulen, *Het bedwongen bos. Nederlanders & hun natuur*. Amsterdam, 2009

Meulen, van der 2010 - Dik van der Meulen en Monica Soeting, *Hoe schrijf ik een biografie?* Amsterdam, 2010

Meulenbelt 1955 - Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd: vijf jaar vaderlandse geschiedenis*. Utrecht, 1955

Meulenbelt 1975 - Anja Meulenbelt, Joyce Oudshoorn en Selma Leydesdorff, 'Feminisme in Nederland 1968-1975', in: *Te Elfder Ure* 22/3 (1975), p. 606-622

Meulenbelt 1985 - Anja Meulenbelt (sam.), *Wie weegt de woorden. De auteur en haar werk*. Amsterdam, 1985

Micheels 2006 - Pauline Micheels, *Geen vogel kan van louter fluiten leven. Vereniging van Letterkundigen 1905-2005*. Amsterdam, 2006

Missinne 2013 - Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen, 2013

Montijn 1995 - Ileen Montijn, *'t Gonst. 125 jaar De Bijenkorf*. Amsterdam, 1995

Moor, de 1982 - Wam de Moor, *J. van Oudshoorn 1876-1933*. Amsterdam, 1982

Moor, de 2000 - Wam de Moor, 'Narcissus in de spiegel. Van Oudshoorn, Coenen en enige anderen', in: *Biografie Bulletin* 10/2 (2000), p. 93-108

Mulder 2015 - Bertus Mulder, *De nazi's te slim af zijn. Sophia Louisa Kwaak en het kapitaal van de Frankfurter Schule*. Bornmeer, 2015

Nijkeuter 2003 - Hendrik Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956, Drentse Historische Reeks II*. Assen, 2003

Nimwegen 1984 - Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool, *Utrecht in tekst en beeld*. Vianen, 1984

Okker 2009 - Frank Okker, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Skékely-Lulofs*. Amsterdam, 2009

Oldewelt en Dommissie 1962 - Annie Oldewelt-Dommissie & Fré Dommissie, *De wonderlamp der grafologie*. Den Haag, 1962

Oogjen 1973 - J.H. Oogjen-Kamperman, 'Clare Lennart', in: *Ampt Epe* 30 (juni 1973), p. 17-20

Oord, van 2008 - S. van den Oord, *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland*. Amsterdam, 2008

Orth 2008 - Nadine Orth, 'De stem op de negende etage. Een onderzoek naar de tentoonstellingen in 'N9', seizoen 1971-1972 bij de Utrechtse Kring, georganiseerd door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut onder leiding van Frans Haks en Carel Blotkamp.' Thesis, Universiteit Utrecht, 2008

Otterspeer 1981 - W. Otterspeer, 'Carry van Bruggen, het denken als deernis', in: *Maatstaf* 29 (1981), p. 20-27

Oversteegen 1988 - J.J. Oversteegen, 'De schrijversbiografie: een onmogelijk genre', in: *De Gids* 151/1 (1988), p. 347-356

Paap 1970 - Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen*. Utrecht, 1970

Paasman 1964 - A.N. Paasman, 'Epe en de literatuur', in: *Ampt Epe* 3 (februari 1964), p. 4-5

Paasman 1976 - R. Paasman, '100 jaar Meer Uitgebreid Lager Onderwijs in Epe', in: *Ampt Epe* 37 (januari 1976), p. 9-12, 38 (april 1976) p. 12 – 19, 39 (juni 1976) p. 13-18 en 40 (februari 1977) p. 17-24

Paasman 1986 - R. Paasman, 'Ds. J.A. Prins en de Eper Gemeentewoning 4', in: *Ampt Epe*, 77 (december 1986), p. 14-37

Paasman 1996 - Riet Paasman, *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters*. Amsterdam, 1996

Peelen 2013 - Gert J. Peelen, 'Consequent tot het bittere einde. Wissels en piketpalen in leven en werk van H.M. Kuitert', in: *Tijdschrift voor biografie* 3/1 (2013), p. 12-21

Perry 1991 - Jos Perry, *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongensinternaten*. Utrecht, 1991

Petersen 1987 - Ad Petersen (red.), *Lucebert in het Stedelijk. Catalogus van alle schilderijen, tekeningen, gouaches, aquarellen en prenten in de verzameling*. Amsterdam, 1987

Pitstra 2011 - Froukje Pitstra, 'Narratieve methoden in biografisch onderzoek', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 79-80

Poel, van der 1989 - Kris Van de Poel, 'Nederlandse literatuur in Deense vertaling van 1841 tot 1988', in: *Colloquium Neerlandicum 10. Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum. Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge, 1989, p. 101-107

Poelstra 1992 - J. Poelstra, 'Dienstbaarheid en handwerkonderwijs', in: K. den Dekker e.a. (red.): *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*. Zutphen, 1992

Pol, van der 1966 - D.F. van de Pol, 'Een leven vol literatuur en typografie. Ex-uitgever A.A.M. Stols: 'Ik ben geen zakenman'', in: *Het Vaderland*, 14 april 1966

Posthuma de Boer 2005 - Eddy en Tessa Posthuma de Boer, *222 Schrijvers. Literaire portretten*. Amsterdam, 2005

Prins 2003 - Ronald Prins, *Huis Molecaten*. Hattem, 2003

Prinssen en Vermij 1990 - Margriet Prinssen en Lucie Th. Vermij (sam.), *Schrijfsters in de jaren vijftig*. Amsterdam, 1990

Proost 1958 - K.F. Proost, *Frans Coenen. Een beeld van zijn leven en werk*. Arnhem, 1958

Pruis 1999 - Marja Pruis, *De Nijhoffs of de gevolgen van een huwelijk*. Amsterdam, 1999

Rademaker 1988 - B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer*. Deventer, 1988

Reedijk 2006 - Laura Reedijk-Boersma, 'Melancholie en levenskunst van Clare Lennart',

in: *Boekenpost* 13/84 (2006), p. 18-19

Regenhardt 2002 - Jan Willem Regenhardt, *In de schaduw van de Dom. Overleven in de stad van de NSB*. Amsterdam, 2002

Reijt, van der 2001 - Vic van de Reijt, *Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder*. Amsterdam, 2011

Renders 2004 - Hans Renders, *Gevaarlijk drukwerk - Een vrije uitgeverij in oorlogstijd*. Amsterdam, 2004

Renders 2006 - Hans Renders e.a. (red.), *Inkpatronen. De tweede wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 2006

Renders 2007 - Hans Renders, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is', in: *Zacht Lawijd* 6 (2007), p. 67-81

Renders en Voerman 2007 - Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*. Amsterdam, 2007

Renders 2014 - Hans Renders, 'The Biographical Method', in: Hans Renders en Binne de Haan (ed.), *Theoretical discussions of biography: approaches from history, microhistory, and life writing*. Leiden, 2014

Reve 1983 - Gerard Reve, *In gesprek: interviews*. Baarn, 1983

Reymenants 2006 - Geraldine Reymenants, 'Schrijven of koken? Vrouwelijke auteurs in strijd met het mannelijke literaire veld', in: *Uitgelezen* 12/3 (2006), p. 1-5

Righart 1995 - Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam / Antwerpen, 1995

Ritter 1948 - Dr. P.H. Ritter Jr., 'De roep om het blijde boek', in: *Het boek van nu* 5 (1948-1949), p. 165-166

Ritter 1956 - Dr. P.H. Ritter Jr., *Ontmoetingen met schrijvers*. CPNB, 1956

Roegholt 1972 - R. Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam, 1972

Röhmer 1997 - G.J. Röhmer, 'M.A. Tellegen', in: W. van den Broeke (red.), *Utrechtse biografieën (4). Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*. Utrecht, 1997

Romein 1946 - Jan Romein, *De biografie. Een inleiding*. Amsterdam, 1946

Romer 1988 - Herman Romer, *Rotterdam voordat de bommen vielen*. Rotterdam, 1988

Romijn 1950 - J. Romijn (red.), *Hart van Nederland. Een boek over de stad en provincie Utrecht*. Utrecht, 1950

Ros 2013 - Bea Ros, 'Bakvissen waren we, maar leuke bakvissen', in: *Lessen* 8/1 (2013), p. 12-15

Russ 1985 - Joanna Russ, *Andere levens, andere letteren*. Amsterdam, 1985

Rutgers van der Loeff 1967 - An Rutgers van der Loeff-Basenau (sam.), *De Druiven zijn zoet. Zeventien stemmen over het kinderboek. Hoe het gemaakt, gelezen en beoordeeld wordt*. Groningen, 1967

Rutten 2013 - Alex Rutten, 'Goedkoop, Groot, Geïllustreerd: Literatuurkritiek en publieksbemiddeling in *Morks' Magazijn* (1910-1942) en 'Zij': *Maandblad voor de vrouw* (1916-1942)', in: *Nederlandse Letterkunde* 18/ 3 (2013), p. 161-178

Ruys 2013 - Kees Ruys, *Alles is voor even. Het bewogen schrijversleven van Aya Zikken*. Haarlem, 2013

Salomons 1984 - Annie Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*. Amsterdam, 1984

Samama en Van Lingen 2006 - Leo Samama en Hylke van Lingen, *Nederlandse muziek in de 20-ste eeuw. Voorspel tot een nieuwe dag*. Amsterdam, 2006

Sanders 2004 - Ewoud Sanders, 'Utrechter, Utrechenaar', in: *NRC*, 11 november 2004

Sanders 2006 - Ewoud Sanders, 'Negerpopjes', in: *NRC*, 31 maart 2006

Schaaf, van der 1987 - Nicole van der Schaaf (sam.), *Gaby Boveland: veertig jaar kunst*. Zutphen, 1987

Schadee 2002 - Nora Schadee, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001*. Rotterdam, 2002

Schagen, van 2008 - J.C. van Schagen, *Ik ga maar en blijf*. Gekozen en ingeleid door Ingmar Heytze. Amsterdam, 2008

Schaik, van 2004 - Ton H.M. van Schaik, *Zoenen in het hanengescrei. Een letterkundige wandeling door Utrecht*. Utrecht, 2004

Scheen 1969 - Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars (1750-1950)*. 's-Gravenhage, 1969

Schenk 1968 - M.G. Schenk, *Paspoort voor de lezer. Nederlandse en Vlaamse auteurs van nu*. Bussum, 1968

Schenkeveld 1993 - M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993

Scheper 2002 - Antje Scheper, 'Op zoek naar het wonder in alles'. Leven en werk van Luite Klaver (1870-1960)', in: *Heemkunde Hattem* 90 (2002) p. 17-22 en *Heemkunde Hattem* 91 (2002), p. 75-82

Schilp 1953 - C.A. Schilp, 'Klaver in het kader van zijn tijd', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 14 oktober 1953

Schilp en Jesse 1950 - C.A. Schilp en Nico Jesse, *Zó is Utrecht*. Amsterdam, 1950

Schmidt 1954 - Annie M.G. Schmidt, *Van schuitje varen tot Van Schendel*. Amsterdam, 1954

Scholten 1982 - Harry Scholten (inl.), *Voor wie de Lutinebel luidt. Verhalen uit de crisistijd 1930-1940*. Baarn, 1982

Schwegman 1989 - Marjan Schwegman, 'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het Interbellum', in: A. Jespers (red.), *Bericht uit 1929*. 's-Gravenhage, 1989

Shattock 2001 - Joanne Shattock (red.), *Women and literature in Britain 1800-1900*. Cambridge, 2001

Sicking 1993 - J.M.J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen, 1993

Slijper 2007 - Bart Slijper, *Van alle dingen los. Het leven van J.C. Bloem*. Amsterdam / Antwerpen, 2007

Slijper 2013 - Bart Slijper, 'Lijvig en uniform. De schrijversbiografie in Nederland', in: *Tijdschrift voor biografie* 2/2 (2013), p. 47-51

Slot 1997 - Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum, 1997

Snoep 1975 - D.P. Snoep et. al., *Het Catharijneconvent: monument met toekomst. Artikelen t.g.v. de tentoonstelling gewijd aan de lotgevallen van het Catharijneconvent, 4 oktober - 1 december 1975 in het Centraal Museum te Utrecht*. Utrecht, [1975]

Soeting 2012 - Monica Soeting, 'Interviewtje spelen. De autobiografieën van Cissy van Marxveldt en Emmy Belinfante-Belinfante', in: *De Parelduiker* 17/1 (2012), p. 43-56

Soeting en Bos 2011 - Monica Soeting en Jaap Bos, 'En nog altijd weten we niet wat de biografie is', in: *Biografie Bulletin* 21/2 (2011), p. 89-94

Spaans 1995 - T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in verzet*. Uitgave onder auspiciën van de Lidvereniging Utrecht van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland. Utrecht / Helden, 1995

Staal en Salverda 1994 - Erna Staal en Murk Salverda (red.), *1954 Een literaire doorsnee*. Amsterdam / Den Haag, 1994

Stamperius 1980 - Hannemieke Stamperius, *Vrouwen en literatuur. Een inleiding*. Amsterdam, 1980

Statistiek 1957 - Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vrije-tijdsbesteding in Nederland, winter 1955/56 Deel 4 Leesgewoonten*. Zeist, 1957

Steen, van der 2009 - Paul van der Steen, 'De Derde Weg. Tot mislukken gedoemd pacifisme', in: *Historisch Nieuwsblad*, november 2009, p. 26-32

Stoep, van de 1949 - D. van de Stoep, 'In gesprek met Rie van Rossum', in: *Ontmoeting* 4/5 (1949), p. 217-229

Strachey 1949 - Lytton Strachey, *Biographical Essays*. New York, 1949

Straten, van 1973 - Hans van Straten, 'Literatuur in Utrecht, 1923-1973', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1973, p. 97-125

Streng 1999 - J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd*. Hilversum, 1999

Stroman 1951 - Ben Stroman, *De Nederlandse roman 1940-1950. Overzicht en indrukken*. Rotterdam / 's-Gravenhage, 1951

Struyker Boudier 1971 - H.M.A. Struyker Boudier, 'Levensbericht Anna Blaman', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1969-1970*.

Leiden, 1971, p. 85-92

Swinen 2006 - Aagje Swinnen, *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 2006

Teunissen 2008 - Petra Teunissen-Nijse, "'Ik geloof dat ik nu alles begrijpen kan.' Louis Couperus als inspiratiebron van Clare Lennart', in: *Arabesken. Tijdschrift van het Louis Couperus Genootschap* 16/31 (2008), p. 42-50

Teunissen 2011 - Petra Teunissen-Nijse, 'Het trapje van Clare. Clare Lennarts woning in de Zuilenstraat', in: *De Utrechtse Boekhouder* 1/2 (2011), p. 8-10

Teunissen 2013 - Petra Teunissen, 'Clare Lennart: een multitaskende schrijfster', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31/1 (2013), p. 21-25

Teunissen 2014 - Petra Teunissen-Nijse, 'De onbecijferbare goedheid van het bestaan', in: *Goede papieren* 3 (2014), p. 15-19

Teunissen 2014 - Petra Teunissen, 'De klarenstoten van de seks', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32/2 (2014), p. 65-69

Tigges 2014 - Wim Tigges, "'Bespottelijk toch, die maatschappij". De tragi-komische Haagse romans van Cornélie Noordwal', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 32/1 (2014), p. 1-9

Timmers 2010 - Nienke Timmers, *Literaire Jugendstil, een verkenning van Nederlands proza rond 1900*. Masterscriptie, Universiteit Leiden, 2010

Toorn, van 1983 - Willem van Toorn (red.), *Querido's letterkundige reisgids van Nederland*. Amsterdam, 1983

Truijens 2011 - Aleid Truijens, *Geluk kun je alleen schilderen. F.B. Hotz – Het leven*. Amsterdam, 2011

Vaartjes 1991 - Gé Vaartjes (red.), *In besloten kring. Een bundel bij het achtste lustrum van de Zeister Litteraire Kring*. Hilversum, 1991

Vaartjes 1999 - Gé Vaartjes, *Herman de Man. Een biografie*. Soesterberg, 1999

Vaartjes 2003 - Gé Vaartjes, 'Biografie: gevecht tegen de vergankelijkheid', in: *Vestdijkkroniek* 102 (2003), p. 36-43

Vaartjes 2010 - Gé Vaartjes, *Rebel en dame. Een biografie van Top Naeff*. Amsterdam, 2010

Veeger 1996 - Petra Veeger, *Manoeuvres. Proza uit de jaren vijftig en zestig*. Delft, 1996

Veltkamp 1993 - Gert Veltkamp, 'Over onderwijs, oorlog, drank en Sinterklaas. Een paar jaar uit de geschiedenis van de Wethouder Roseboomschool', in: *Heemkunde Hattem* 57 (1993), p. 182-192

Vermij 1992 - Lucie Th. Vermij e.a., *Women Writers from the Netherlands and Flanders*. Amsterdam, 1992

Vermij 1993 - Lucie Th. Vermij, *De verrukkelijke kunst van het verhaal. Leven en werk*

van Willy Corsari. Amsterdam, 1993

Vermij 1994 - Lucie Th. Vermij, 'Ik stortte mij over de grenzen'. *Leven en werk van Clara Eggink*. Amsterdam, 1994

Verroen 1975 - Dolf Verroen en Eveline H. Klaver (sam.), *Herinneringen aan Clare Lennart*. Den Haag, 1975

Versteegh 2016 - Jaap Versteegh, *Fatale kunst. Leven en werk van Sara de Swart (1861-1951)*. Nijmegen, 2016

Vestdijk 1961 - S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*. Den Haag, 1961

Visser 1965 - Ab Visser, *Leven van de pen*. Den Haag, 1965

Voeten 1957 - Bert Voeten en M. Beck (red.), *Schrijversalmanak voor het jaar 1957*. Amsterdam, 1956

Vogel 1993 - Marianne Vogel, 'Mythische literatuurwetenschap. Schrijfsters tussen 1945-1960 en de literaire canon', in: *Spektator* 22 (1993), p. 260-272

Vogel 2001-a - M. Vogel, 'Baard boven baard'. *Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960*. Amsterdam, 2001

Vogel 2001-b - Marianne Vogel, *Recensies! Waar onze literatuur vandaan komt*. Amsterdam / Antwerpen, 2001

Vos 2008 - Lenny Vos, *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse veld*. Groningen, 2008

Vreeken 2010 - H. Vreeken, *Bij wijze van museum. Oorsprong, geschiedenis en toekomst van Museum Willet-Holthuysen, 1853-2010*. Dissertatie Instituut voor Cultuur en Geschiedenis, 2010

Vreeken 2015 - B. Vreeken en J. van Gerwen (red.), *Abraham en Louisa Willet-Holthuysen. Amsterdamse verzamelaars in de 19e eeuw*. Zwolle / Amsterdam, 2015

Vries, de 1973 - Theun de Vries, 'In memoriam Clare Lennart (1899-1972)', in: *PEN kwartaal* 4/12 (1973), p. 13-15

Vriesland, van 1958 - Victor E. van Vriesland, *Onderzoek en vertoog*. Amsterdam, 1958

Waal, de 1995 - Margot de Waal (sam.), *Vrouwenlevens. Honderd jaar vrouwen over hun leven*. Amsterdam, 1995

Wagner 2007 - Anna Wagner, *Jan Voerman. IJsselschilder*. Zwolle, 2007

Warren 1993 - Hans Warren, *Geheim Dagboek 1971-1972*. Amsterdam, 1993

Weenink 2014 - W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. Amsterdam, 2014

Weterings 2004 - Eric-Jan Weterings, *Een eeuw Palestrinastraat. In de schaduw van het Concertgebouw*. Amsterdam, 2004

Weterings 2006 - E.J. Weterings, *Deurwaarder van de vriendschap, Wim Hora Adema (1914-1998)*. Amsterdam, 2006

Wiessing 1960 - H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret*. Amsterdam, 1960

Withuis 2008 - Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld*. Amsterdam, 2008

Wolf 1980 - Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam, 1980

Wolf-Catz 1974 - Helma Wolf-Catz, 'Feit en fictie in de (autobiografische) roman', in: *Ons Erfdeel* 17/5 (1974), p. 696-710

Woolf 1929 - Virginia Woolf, *A Room of One's Own*. New York, 1929

Woolf 1966 - Virginia Woolf, 'Professions for women' in: *Collected essays II*. London, 1966

Woolf 1981 - Virginia Woolf, *Schrijvende vrouwen*. Samengesteld en van een inleiding voorzien door Michèle Barret. Amsterdam, 1981

Zijl, van der 2002 - Annejet van der Zijl, *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 2002

Zijl, van der 2007 - Annejet van der Zijl, *Jagtlust*. Amsterdam, (6e druk), 2007

Archieven

Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Centraal Bureau voor de Genealogie, Den Haag

CODA, Apeldoorn

Stichting Dirkje Kuik, Utrecht

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

Gelders Archief, Arnhem

Literatuurmuseum, Den Haag

Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteitsbibliotheek Leiden

Nationaal Archief, Den Haag

Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht

Nieuw Archief Hattem, Hattem

Prentenkabinet, Universiteitsbibliotheek Leiden

RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag

Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, Epe

Utrechts Archief, Utrecht

Zeeuws Archief, Middelburg

Digitale bronnen

Digitaal vrouwenlexicon van Nederland - www.1001-vrouwen.nl/vrouwenlexicon

Biografisch woordenboek van Nederland - www.resources.huylens.knaw.nl/bwn

www.anno.nl

www.beeldvanoverijssel.nl

www.centraalmuseum.nl

www.communityjoodsmonument.nl

www.darewright.com

www.dbnl.nl

www.eduperron.nl

www.epenaren.nl

www.familie-klaver.nl

www.geschiedenis24.nl

www.hanta.nl

www.humanitarisme.nl

www.janneijmker.nl

www.kb.nl

www.letterenhuis.be

www.manfredkyber.de

www.mennoterbraak.nl

www.musicologie.org

www.nos.nl

www.paularnoldussen.nl

www.rond1900.nu

www.schrijversinfo.nl

www.sint-lucas.nl

www.slau.nl

www.streekarchivariaat.nl

www.terrabelle.punt.nl

www.textualscholarship.nl

www.tijdschriftstudies.nl

www.tirade.nu

www.tzum.info

www.vanboveninoldebroek.nl

www.verzetsmuseum.org

www.yadvashem.org

Personenregister

In dit register zijn de namen opgenomen die voorkomen in de hoofdtekst. Gehuwde vrouwen staan op hun meisjesnaam in de lijst, tenzij zij onder de naam van hun echtgenoot maatschappelijk actief waren. De korte omschrijvingen doen niet altijd recht aan alle activiteiten van de genoemde personen.

Aafjes, Bertus (1914-1993) schrijver – 318, 319, 320, 323

Aagen-Moro, Taï (1890-1979) schrijfster en danseres, ps. van Willy van Aggelen – 128, 138, 164, 185, 187, 198

Achterberg, Gerrit (1905-1962) dichter – 251, 318

Adama van Scheltema, Annie – 129

Agasi, Ignaat (1909-1991) journalist – 397

Alcott, Louisa May (1832-1888) schrijfster – 62

Allebé, August (1838-1927) kunstenaar – 23

Ammers-Küller, Jo van (1884-1966) schrijfster – 160

Ancona, Hedy d', (1937) politica – 409

Andel-Ripke, O. van de, psychiater – 346

Andel, J.C. van de, psychiater – 346

Andersen, Hans Christian (1805-1875) sprookjesschrijver – 143, 144, 196, 211, 216, 415, 420, 421, 423, 426, 474

Andreus, Hans (1926-1977) schrijver, ps. van J.W. van der Zant – 350, 394, 417, 418

Annema, classicus – 158

Ansingh, Lizzy (1875-1959) kunstenares – 389

Appel, Karel (1921-2006) kunstenaar en dichter – 322

Appel, René (1945) taalkundige – 466

Arnoldussen, Paul (1949) journalist en uitgever – 454

Bachér, Ingrid (1930) schrijfster – 353

Backer, Willem (1912) illustrator en boekbandontwerper – 166

Baets, A.H.M. (1955) historicus en hoogleraar – 20

Balzac, Honoré de (1799-1850) schrijver – 350, 353

Barendsen Willem, bakker – 21

Barendsen, Albert jr. (1884-1971) kweker – 90, 47, 86, 91, 255

Barendsen, Albert sr. (1853-1920) bakker en wethouder – 34, 86

Barendsen, Egberta Hendrika Geertruida (1875-1945) – 15, 34, 85, 86, 87, 90, 91, 96, 97, 98, 112, 152, 217, 254, 255

Barendsen, Everlina Lubberta (1839-1924) kruidenierster – 21, 34, 443, 444, 445, 465, 471

Barendsen, Otto (1878-1923) pedagoog – 32, 90, 112

Barendsen, Willem Pieter (1886-1958) kweker – 34, 47, 91, 255

Barth, Jan-Peter (1927-2002) uitgever – 295-298, 305, 307, 313, 314, 322, 325-327, 343, 346, 347, 374, 376, 384, 385, 389, 401, 411, 416, 417, 450, 451, 466

Bashkirtseff, Marie (1858-1884) schrijfster – 354

Baudelaire, Charles (1821-1867) dichter – 449

Bauer, Marius (1867-1932) kunstenaar – 405

Baum, Vicky (1888-1960) schrijfster – 349

Beauvoir, Simone de (1908-1986) filosofe – 13, 350

Bel, Jacqueline (1958) neerlandica – 465

Belcampo (1902-1990) schrijver, ps. van H.P. Schönfeld Wichers – 318, 320

Bergmans, P., boekhandelaar – 272

Bernhard van Lippe-Biesterfeld (1911-2004) Prins der Nederlanden – 212

Besten, Ad den (1923-2015) dichter – 394

Beusekom, James van (1922-1944) verzetsman – 247, 248

Biegel, Paul (1923-2006) jeugdauteur – 418, 419, 423, 429

Bierens de Haan, J.M., directeur CPNB – 274

Blaman, Anna (1905-1960) schrijfster – 75, 251, 267, 272, 329, 356, 358, 469, 473, 626

Blijstra, Rein (1901-1975) schrijver en criticus – 296, 334

Bloem, J.C. (1887-1966) dichter en criticus – 8, 45, 161, 191, 210, 218, 228, 241, 263, 264, 272, 279, 296, 323, 343, 405, 467, 468

Blom, Onno (1969) journalist – 448

Bodaert, Marceline, vertaalster – 418, 419

Bodenheim, Nellie (1874-1951) kunstenares – 23

Boer, Jo (1907-1993) schrijfster – 280, 468, 473

Boerman, Albert (1923) arts en verzetsman – 245-247

Boerman, Evelien (1925-1989) arts en verzetsvrouw – 245, 246

Bogers, Jacqueline – 427

Bomans, Godfried (1913-1971) schrijver – 285, 332, 448, 468

Bons, Jeroen, tekenaar – 454

Boogaard Johannes van den (1921-1973) – 255

Boogaard, Cornelia van den (1913-?) – 255

Boogaard, Gerardus van den (1914-1963) – 255

Boogaard, Lambertus van den (1911-?) – 255

Boogaard, Marinus Wilhelmus (Ries) van den (1920-1998) – 255

Boogaard, Marinus Wilhelmus (Wim) van den (1888-1960) militair en kok – 10, 104-110, 133, 134, 140-142, 151, 156, 162, 202, 203, 210, 211, 226, 227, 230, 236, 242-244, 246, 253, 255, 256, 259-261, 265, 268, 299, 307, 308, 314, 325, 326, 331, 336, 340, 347, 348, 361-365, 368, 373, 377, 398, 402, 405, 432, 433, 435, 446, 447, 458, 462, 471

Boogaard, Marinus Wilhelmus Lambertus (Ries) van den (1946) – 255

Boogaard, Petronella van den (1915-?) – 255

Boogaard, Pieter van den (1923-?) – 255

Boon, Louis Paul (1912-1979) schrijver – 353

Bordewijk, Ferdinand (1884-1965) schrijver – 219, 265, 269, 270, 272, 318, 323, 343, 350, 385, 389, 468

Borel, Henri (1869-1933) schrijver – 465

Boudier-Bakker, Ina (1875-1966) schrijfster – 160, 178, 180, 183, 208, 237, 241, 244, 251-254, 272, 277, 307, 309-311, 314, 327, 334, 350, 352, 353 362, 364, 369, 405, 444, 448, 453, 468

Bouhuys, Mies (1927-2008) schrijfster – 405, 418, 429

Boutens, P.C. (1870-1943) dichter – 145, 212, 225, 241, 349, 350, 359

Bouwer, Alba (1920-2010) schrijfster en vertaalster – 327

Bovelander, Gaby (1931) tekenares – 405

Boven, Erica van (1952) literatuurwetenschapper en hoogleraar – 14, 183, 468, 470

Braak, Menno ter (1902-1940) schrijver en criticus – 13, 130, 145, 178, 180-186, 194, 198, 219, 271, 349, 350, 448, 466

Braasem, W.A. (1918-1987) docent en schrijver – 439

Brabander, Gerard den (1900-1968) schrijver, ps. van Jan Gerardus Jofriet – 323

Braembussche, Antoon van den (1946) filosoof en hoogleraar – 8

Brandligt, Walter (1901-1943) schrijver en criticus – 225

Brandt Corstius, J.C. (1909-1985) letterkundige – 329, 358

Breitner, George (1857-1923) kunstschilder – 23, 24

Brems, Hugo (1944) neerlandicus en hoogleraar – 464

Breughel, Geert (1913-1998) uitgever – 43 1

Brink, Jan ten (1834-1901) schrijver en neerlandicus – 190

Brontë, Charlotte (1816-1855) schrijfster – 160, 349

Brontë, Emily (1818-1848) schrijfster – 160, 349

Bruggen, Carry van (1881-1932) schrijfster en filosofe, ps. van Carolina Lea de Haan – 85, 102, 109, 127, 129, 146, 160, 170, 183, 187-189, 202, 371

Brugman, Til (1888-1958) schrijfster – 353

Bruna, A.W. (1902-1996) uitgever – 173, 174, 194, 204-206, 208, 219-221, 228, 233, 234, 242, 251, 262, 263, 267, 279, 280, 282, 285, 286, 289, 312, 313, 315, 316, 331, 339, 399, 401-403, 405, 446

Bruna, Dick (1927-2017) tekenaar en ontwerper – 286, 399

Buck, Pearl S. (1892-1973) schrijfster – 234, 262

Buddingh', Cees (1918-1985) schrijver – 448

Bulthuis, Rico (1911-2009) schrijver, journalist, poppenspeler en criticus – 14, 214-216, 222, 240, 242, 243, 246, 249-251, 264-266, 277, 278, 281, 282, 289, 295, 335, 343, 344, 386, 387, 389, 428, 438, 443, 450, 461

Buysse, Cyriel (1859-1932) schrijver en redacteur – 117, 126

Cachet, C.A. Lion (1864-1945) kunstenaar – 283
 Caldecott, Randolph (1846-1886) tekenaar – 39
 Campert, Jan (1902-1943) dichter – 214, 218, 248
 Campert, Remco (1929) schrijver – 317, 321, 322, 448
 Camus, Albert (1913-1960) schrijver – 350
 Canter, Paul – 103, 104, 106
 Capote, Truman (1924-1984) schrijver – 280, 375, 403
 Carmiggelt, Simon (1913-1987) columnist – 272, 285, 371, 374, 448
 Ceulaer, José de (1921-1994) letterkundige – 109, 352
 Chaplin, Charlie (1889-1977) acteur – 101
 Chopin, Frédéric (1810-1849) componist – 79, 200
 Citroen, Paul (1896-1983) kunstenaar – 394
 Clifford, James (1945) historicus – 12
 Coenen, Franciscus (1826-1904) componist – 124
 Coenen, Frans (1866-1936) schrijver, criticus en redacteur – 10, 13, 14, 17, 19, 20, 117, 119, 122, 124-159, 161-207, 210, 212, 221, 222, 226, 227, 238, 240, 244, 251, 260, 261, 262, 268, 285, 305, 309, 316, 330, 343, 350, 352, 360, 371, 382, 409, 413, 423, 438, 447, 448, 457, 471, 472
 Colette, Sidonie-Gabrielle (1873-1954) schrijfster – 315, 316, 352, 403, 451
 Colijn, Hendrik (1869-1944) staatsman – 203
 Collard, Quirine (1920-1963) tekenares – 314, 315, 327, 384, 405, 416
 Coolen, Antoon (1897-1961) schrijver – 272, 318, 334
 Coornstra, Margaretha, journaliste – 427
 Corneille (1922-2010) kunstenaar – 322
 Corsari, Willy (1897-1998) schrijfster – 177, 272, 279, 323, 324, 326, 465, 467, 469
 Cossaar, Maud, critica en voordrachtskunstenares – 375, 461, 469
 Coster, Dirk (1887-1956) schrijver en criticus – 150, 205, 466
 Couperus-Baud, Elisabeth (1867-1960) vertaalster – 117, 233
 Couperus, Louis (1863-1923) schrijver – 24, 126, 160, 163, 191, 211, 216, 233, 263, 316, 350, 371, 372, 424, 439, 450, 451, 452
 Courths Mahler, Hedwig (1867-1950) schrijfster – 398
 Cramer, Rie (1887-1977) schrijfster en illustratrice – 353
 Crone, C.C.S. (1914-1951) schrijver – 178, 277, 453
 Daane, Jannie (1909-1984) jeugdbibliothecaresse – 430
 Dagen, S. Barbara (1902-1992) dichteres, ps. van Marie Wilkens – 354
 Dahl, Roald (1916-1990) schrijver – 307
 Dam van Isselt, Ed van (1915-2005) uitgever – 385-387, 398, 401, 440, 451
 Dam van Isselt, Lucie van (1871-1949) schilderes – 213
 Dam, Marcel van (1938) politicus – 382

Daman, J.A., onderwijzer – 101
 Debrot, Cola (1902-1981) schrijver en politicus – 100, 178, 285
 Debussy, Claude (1862-1918) componist – 270, 331
 Defresne, August (1893-1961) schrijver – 335
 Dekker, Pieter (1881-?) ambtenaar – 249
 Derks, W.H.J. (1915-1991) wethouder – 380
 Dermoût, Maria (1888-1962) schrijfster – 271, 327, 334
 Dessel-Poot, Marie van (1895-1958) schrijfster en vertaalster – 316
 Dickens, Charles (1812-1870) schrijver – 125, 145, 216, 219, 262, 350, 424
 Diederiks-Verschoor, I.H.P. (1915) hoogleraar ruimte-en luchtrecht – 310
 Diekmann, Miep (1925) jeugdauteur – 353, 426, 427, 432
 Dietrich, Marlène (1901-1992) actrice en zangeres – 25, 101
 Dietz, Paul (1878-1953) parapsycholoog en schrijver – 214, 265
 Dietz, Paula – 214
 Dijsselhof, Gerrit Willem (1866-1924) schilder – 23
 Dinaux, C.J.E. (1898-1980) criticus – 267, 269, 270, 272, 283, 296, 303, 345, 358, 375, 386
 Dirkmaat, Dirk, criticus – 168
 Dirkse-Balhan, Annelies, neerlandica – 464
 Disney, Walt (1901-1966) tekenaar en filmproducent – 423
 Dom-Gerritsen, M.P.L. – 456
 Dom, F.J.P., huisarts – 371, 456, 457
 Dommisse, Fré (1900-1971) schrijfster – 15, 16, 306-308, 310, 316, 326, 335, 377, 378, 383-388, 438, 453, 454
 Donker, Anthonie (1902-1965) schrijver en neerlandicus, ps. van N.A. Donkersloot – 466, 468
 Doorenbos, Jan – 245
 Dorna, Mary (1891-1971) schrijfster, ps. van M.J. Stoppelman – 216
 Douwe, G. Illustrator – 262, 272
 Doyer, Anna Petronella – 49, 62, 154
 Doyer, Anton Assueris (1858-1937) ondernemer – 33, 48, 98, 254, 86, 254
 Doyer, Catharina Anna (1864-1926) onderwijzeres – 59
 Doyer, Derk Anton (1821-1897) ondernemer – 23, 439
 Doyer, Derk Anton jr. (Dirk) (1865-1938) hypotheekbewaarder – 59, 113
 Doyer, Gerarda (1864-1916) schilderes – 15, 17, 21, 23-33, 42, 43, 48, 49, 52, 53, 56-59, 64, 76-78, 87, 98, 235, 283, 340, 387, 439, 445, 462, 471
 Doyer, Jacob Wijbrand (1859-1913) - 33
 Doyer, Johan (1864-1919) arts – 23, 24, 25, 98, 137, 262
 Doyer, Maria Martina Adriana (Marie) (?-1933) – 113
 Doyer, Maria Martina Adriana (Marietje) (1900-1925) verpleegkundige – 137
 Doyer, Sara Elisabeth (1856-1917) pianolerares – 23, 33, 60, 62, 64

Draaisma, Douwe (1953) psycholoog en hoogleraar – 18
 Dresselhuys, Mary (1907-2004) actrice – 328, 460
 Driessen, Roosje (1901-1993) voordrachtskunstenares – 330
 Drost, Klaas (1860-1922) kweker – 44
 Dubois, P.H. (1917-1999) journalist en schrijver – 353, 453
 Duinkerken, Anton van (1903-1968) dichter en criticus, ps. van A. Asselbergs – 344
 Dulleman, Inez van (1925) schrijfster – 271, 334
 Dupont, F.J., boekhandelaar – 272
 Dupont, Pieter (1870-1911) kunstenaar – 23
 E.S. (1857-1924) schrijfster, ps. van K.C. Boxman-Winkler – 170, 189, 190
 Ebels, Kien, biochemica en Soroptimist – 309
 Eck, Waldie van (1896-1968) schrijfster – 129, 138
 Edinga, Hans (1918-1980) schrijver en vertaler, ps. van Hans Heidstra – 307-309, 311, 412, 414, 439, 443, 445, 448, 451, 453, 458
 Eeden, Frederik van (1860-1932) schrijver – 11, 62, 145, 170, 350, 352, 426, 447
 Eggink, Clara (1906-1991) dichteres, vertaalster en critica – 13, 129, 160, 161, 166, 168, 169, 178, 179, 208, 210, 214, 234, 264, 284, 292, 303, 318, 323, 324, 357, 375, 397, 403, 405, 467
 Eijsselsteijn, Ben van (1898-1973) schrijver en criticus – 265, 266, 269, 344, 465
 Eisenloeffel, Jan (1876-1957) kunstenaar – 31
 Eising, Marchien (1904-1986) schrijfster en vertaalster – 310-312, 429, 457
 Elias, E. (1900-1967) schrijver – 167, 219
 Eliot, George (1819-1880) schrijfster – 164, 424
 Eliot, T.S. (1888-1965) dichter – 307
 Elly van Leeuwen (1931) onderduiker – 247, 248
 Elsäcker, Jacques van (1883-1972) voordrachtskunstenaar – 330
 Emants, Marcellus (1848-1923) schrijver – 145, 163
 Enderlé, Georges (?-1957) componist en pianist – 331, 395
 Engelman, Jan (1900-1972) dichter – 100, 178, 329, 378-381
 Etty, Elsbeth (1951) critica – 186
 Eugen-van Nahuys, Alice von (1894-1967) uitgeefster – 289
 Eyk, Henriëtte van (1897-1980) schrijfster – 151, 161, 168, 179, 184, 285, 323, 324, 423, 467
 Eyk, Mieke van, componiste – 418
 Fabricius, Johan (1899-1981) schrijver – 323, 326, 353
 Fauré Gabriel (1845-1924) componist – 331
 Feith, Anna (1900-1944) – 241
 Fens, Kees (1929-2008) criticus – 344, 345
 Ferguson, Margaretha (1920-1992) schrijfster, ps. van M.D. Wigerink – 461
 Feuchtinger, M.E. ingenieur – 379, 380

Fontijn, Jan (1936) biograaf en literatuurwetenschapper – 10, 16
 Foore, Annie (1847-1890) schrijfster, ps. van F.J.J.A. Junius-IJzerman – 174
 Fournier, Alain (1886-1914) schrijver, ps. van Henri-Alban Fournier – 209, 211, 216, 352
 François, Agnes – 127, 128, 133, 138, 139, 145, 194, 199, 201, 202, 287
 Frankfort, Michel (1899-1967) – 63, 64
 Freezer, Harriët (1911-1977) schrijfster, ps. van Wilhelmina Eijbergen – 260, 285, 310, 318-320, 356, 361, 371, 388, 409, 411, 436, 437, 457, 458, 461
 Frielink, Karin en Elly – 428
 Frits Iordens (1919-1944) verzetsman – 396
 Fulton, Saima (1897-1973) vertaalster – 327
 Funke-Bordewijk, Nick (1918-1995) schrijfster – 354
 Galsworthy, John (1867-1933) schrijver – 86, 349
 Gaskell, Elizabeth (1810-1865) schrijfster – 160
 Geerlings, G.J.C., schrijver – 423
 Gelre, Annie van, schrijfster – 174
 Gendringen, Fé van – 204
 Génestet, P.A. de (1829-1861) dichter – 63, 372
 Gerhardt, Ida (1905-1997) dichteres – 381, 387
 Gide, André (1869-1951) schrijver – 279
 Gijsen, Marnix (1899-1984) schrijver, ps. van J.A. Goris – 279, 280, 293, 295, 384, 385, 450, 451
 Gilot, Françoise (1921) kunstenares – 372
 Gissing, Georg (1857-1903) schrijver – 160, 190
 Goedewaagen, Tobie (1895-1980) politicus – 241
 Goethe, J.W. von (1749-1832) schrijver – 145
 Gomperts, H.A. (1915-1998) letterkundige – 334
 Goor, Jo van, onderwijzeres – 51, 276
 Gorter, Herman (1864-1927) dichter – 24, 62, 145
 Gossaert, Geerten (1884-1958) dichter, ps. van F.C. Gerretson – 178
 Graft, Guillaume van der (1920-2010) dichter, ps. van Willem Barnard – 318, 334
 Gravelaar, Lie (1887-1966) – 115, 152
 Gravesande, G.H. 's (1882-1965) dichter en journalist – 275, 278
 Greshoff-Brunt, Aty (1887-1987) schrijfster en vertaalster – 298
 Greshoff, Jan (1888-1971) dichter en criticus – 129, 179-183, 293, 295, 297, 298, 303, 305, 307, 316, 327, 339, 341, 344, 352, 385, 450, 465, 467, 469
 Grimm, Jacob Ludwig Karl (1785-1863) en Wilhelm Karl (1786-1859) sprookjesschrijvers en taalkundigen – 418-420, 428
 Haak, Jur (1919-?) verzetsman – 247
 Haak, Tineke, verzetsvrouw – 247

Haan, Binne de, wetenschapper – 8
 Haasse, Hella S. (1918-2011) schrijfster – 275, 285, 323, 324, 327, 329
 Haersolte, Amoene van (1890-1952) schrijfster – 160, 388, 389
 Halbach, Christel, zangeres – 111
 Hale, Kathleen, schrijfster – 424
 Ham, Toon van (1905-1988) kunstenaar – 370
 Hammerich-Flensburg, Clara (1894-1972) vertaalster – 309, 327
 Hanlo, Jan (1912-1969) dichter – 450
 Hardy, Thomas (1840-1928) schrijver – 349, 350, 372
 Hazeu, Wim (1940) schrijver en biograaf – 453
 Hébrard, Frédérique (1927) schrijfster – 353
 Heeckeren van Molecaten, Evert Walraven baron van (1879-1942) – 89, 152
 Heidstra-van Bon, Dien, zenuwarts – 458
 Heimans, Eli (1861-1914) bioloog en natuurbeschermer – 22
 Heine, Heinrich (1797-1856) dichter – 250, 371
 Hekman, Joop (1921-2013) kunstenaar – 316, 331, 393, 394
 Helman, Albert (1903-1996) schrijver, ps. van Lou Lichtveld – 219
 Hermans, W.F. (1921-1995) schrijver – 271, 448
 Heuting, Harm, boekhandelaar – 308
 Heydt, Willem (1858-1928) componist – 210
 Hille-Gaerthé, C.M. van (1881-1958) schrijfster – 59
 Hitler, Adolf (1889-1945) staatshoofd – 230, 253, 256
 Hodgson Burnett, Frances (1849-1924) – 423
 Hoek, Liesje van der, critica in *Groot Nederland* onder het pseudoniem E.S. – 138, 139, 181, 182
 Hoekstra, Han G. (1906-1988) dichter en jeugdauteur – 219, 430
 Hoffmann, E.T.A. (1776-1822) schrijver – 216, 270, 285
 Hofstra, J.W. (1907-1991) schrijver – 323
 Hollander-Bronder, Wil den (1915-2000) schrijfster – 354, 400
 Hollander, J. den – 247, 248
 Holthe tot Echten, Marie Louise van (1892-1981) schilderes – 388-390
 Holthuysen, Louisa (1824-1895) – 125, 193
 Hooft, P.C. (1581-1647) – 451
 Hoogakker, mevrouw – 414, 447
 Hoogstraten, Bubie – 133, 141, 142, 156, 158, 221
 Hoogstraten, Gijsberta van (1828-1902) – 23
 Hoornik, Ed (1910-1970) dichter – 323, 399, 468
 Hoornik, Eva (1938) journaliste – 450
 Hopman, Frits (1877-1932) schrijver – 145

Hora Adema, Wim (1914-1998) journaliste en schrijfster – 285, 287, 289, 313, 404, 405, 409, 411, 429, 436
 Houten, Liesbeth ten (1948) uitgeefster – 464
 Houtman, Jan – 308
 Houwink, Roel (1899-1987) schrijver – 309
 Hrubin, Frantisek (1910-1971) schrijver – 424
 Huf, Paul (1891-1961) fotograaf – 323
 Huizinga, Johan (1872-1945) historicus en schrijver – 203
 Hulst, W.G. van de (1879-1963) jeugdauteur – 370, 378
 Hulzen, Gerard van (1860-1940) schrijver – 58
 Hurst, Fannie (1889-1968) schrijfster – 349
 Israëls, Isaac (1865-1934) kunstschilder – 210, 388
 Jacobs, Aletta (1854-1929) arts – 53
 Jaël-Trautmann, Marie (1846-1925) piano-pedagoge – 60
 Jammes, Francis (1868-1938) schrijver – 316, 352, 372, 451
 Jansen-Hessing, Betty, lerares – 15, 379, 395, 396
 Janssen-Klenke, Hester, voordrachtskunstenaar – 330
 Japin, Arthur (1956) schrijver – 18
 Jesse, Nico (1911-1976) fotograaf en arts – 316-319, 321, 322
 Jong, Dina de, verpleegkundige – 307, 348, 454, 457
 Jongert, Jacob (1883-1942) grafisch ontwerper – 175
 Jonker, Ina (1903-1978) – 153, 265
 Josselin de Jong, Kitty de (1903-1991) dichteres en schrijfster – 334, 362
 Juliana (1909-2004) Koningin der Nederlanden – 212, 287
 Kamp, Van der, agrariër – 30
 Kan, Wim (1911-1983) cabaretier – 285
 Kelk, C.J. (1901-1981) criticus – 235, 263, 269, 272, 284, 293, 296, 303, 320, 344, 357, 453
 Keller, Helen (1880-1968) schrijfster – 307
 Kempe, G.Th. (1911-?) criminoloog en verzetsman – 247
 Kessen, A. (1904-1960) bibliothecaris – 404
 Ket, Wim, journalist – 370
 Keuls, H.W.J.M. (1883-1968) dichter en vertaler – 323
 Kho Chien Coo – 240
 Kipling, R. (1865-1936) schrijver – 349
 Klaver, Dick, (1904-1978) ondernemer – 29, 34, 39, 48, 51, 57, 78, 80, 85-87, 89, 153, 154, 217, 232, 245, 260, 265, 290, 346, 366, 367, 459
 Klaver, Eveline (1901-1988) onderwijzeres, bibliothecaris en vertaalster – 15, 29-31, 34, 35, 39, 44, 48-54, 57, 58, 77, 78, 80, 81, 86, 90, 91, 95, 98, 105, 112, 113, 115, 133, 152-154, 173, 212, 213, 216, 217, 225, 230, 232, 239, 243, 244, 246, 252, 256, 265,

273, 278, 286, 287, 314, 316, 326, 333, 342, 343, 361, 362, 366, 367, 412, 421, 428,
438, 445, 447, 448, 451, 457-460, 462-464

Klaver, Gerda (1935) – 250, 265, 306, 314, 346, 347, 428, 447

Klaver, Hendericus (1838-1927) timmerman en kruidenier – 21, 33, 352

Klaver, Ineke (1944) – 265, 346

Klaver, Lenie (1938) – 265, 346

Klaver, Line (1881-1959) – 249

Klaver, Luite (1870-1960) kunstschilder, uitvinder en fotograaf – 21-34, 39, 42-44, 47, 48,
50, 53, 57, 58, 71, 73, 77, 80, 84, 86, 89-91, 97, 98, 112, 140, 152, 192, 217, 218, 249, 254,
255, 258, 265, 268, 279, 283, 290, 292, 348, 366-368, 387, 437, 438, 441, 443, 445, 473

Klemke, Werner (1917-1994) tekenaar – 418

Klompé, Marga (1912-1986) minister van CRM – 381, 454

Knuvelde, G.P.M (1902-1982) literatuurhistoricus – 465

Koch, Pyke (1901-1991) schilder – 100, 244

Köhler, Charlotte (1892-1977) actrice, voordrachtskustenares – 128, 158

Kohn, H., literair agent – 326, 327

Kok, Truida (1869-1949) jeugdauteur – 62

Kol-Porrey, Nellie van (1851-1930) pedagoge, schrijfster – 39, 419

Komrij, Gerrit (1944-2012) dichter en bloemlezer – 427

Kooistra, Ietje (1861-1923) pedagoge – 68-73, 75, 97

Kool-Smit, Joke (1933-1981) feministe – 409

Koopmans, Sjoukje (1915-1986) lerares – 308, 445, 454

Kossmann, Alfred (1922-1998) schrijver – 374, 443

Kousbroek, Rudi (1929-2010) schrijver – 448

Kouwenaar, Gerrit (1923-2014) dichter – 394

Kuik, William, later Dirkje (1929-2008) graficus en schrijver – 329, 332, 333, 391, 412,
439, 447, 458

Kuiper, J.A. stedenbouwkundige – 380

Kwaak, Sophie (1901-1990) directiesecretaresse – 9

Kyber, Manfred (1880-1933) antroposoof – 215, 216

Laar, Louis van der (1921-2004) staatsecretaris OK&W – 430

Lagerlöf, Selma (1858-1940) schrijfster – 354, 423

Laird, Jenny (1912-2001) schrijver – 262

Laman Trip-de Beaufort, Henriëtte (1890-1982) schrijfster – 334, 335, 353, 402

Lampo, Hubert (1920-2006) schrijver – 321, 384

Last, Jef (1898-1972) schrijver – 351, 394

Laurey, Harriet (1924-2004) jeugdauteur – 424

Lawrence, D.H. (1885-1930) schrijver – 146

Leefflang, Chris (1904-1993) boekhandelaar – 178, 272, 275-277, 318, 321, 334

Leeuw, Aart van der (1876-1931) schrijver – 209, 210, 270, 271, 284, 350

Leeuwen, W.L.M.E. van (1895-1974) criticus – 305

Legras, August (1864-1915) kunstschilder – 33

Leopold, Céline (1936) illustratrice – 424

Leynse, James, zendeling, schrijver – 289

Lieftinck, Joukje (1915-1925) pedagoge – 70, 72, 73, 77

Ligthart, Jan (1859-1916) pedagoog – 311

Lodeizen, Hans (1924-1950) dichter – 354

Lodewick, H.J.M.F (1909-1995) neerlandicus – 465

Lokhorst, Emmy van (1891-1970) schrijfster – 160, 161, 208, 209, 217, 218, 235, 405

Loo, Van, agrariër – 30

Lubberhuizen, Geert (1916-1984) uitgever en verzetsman – 247-249, 262

Lucebert (1924-1994) schrijver en kunstenaar, ps. van L.J. Swaanswijk – 295, 296-298,
317, 319-322, 450

Lugt, Mieke van der, kwekeling - 406-408

Luijn-van Schayk, Miep van – 458

Luijn, Dick van (1896-1981) graficus – 15, 310, 314, 325, 331, 332, 361, 370, 373-376,
381, 393, 394, 422, 428, 458

Lulofs, Sicco (1849-1927) predikant – 52

Maas, Johannes (1914-1996) jeugdauteur – 313

Maaskant, Hugh (1907-1977) architect – 394

Maclaine Pont, Anne (1916-1969) verzetsvrouw – 247, 248, 396

Maclaine Pont, Pieter (1885-1958) ondernemer – 396

Malot, Hector (1830-1907) schrijver – 423

Mansfield, Katherine (1888-1923) schrijfster – 263, 275, 296, 307, 308, 316, 349, 375, 403

Marchant, Henri (1869-1956) minister van OK&W – 52, 467

Mark, Pietje (Miep) van der – 255

Marsman, Hendrik (1899-1940) schrijver – 271, 277, 329, 358, 376, 466

Martin, Hans (1886-1964) schrijver en journalist – 177, 232

Marxveldt, Cissy van (1889-1948) schrijfster, ps. van Setske de Haan – 176

Matthijssen, Rutger (1921) verzetsman – 246-248

Maupassant, Guy de (1850-1893) schrijver – 349, 375

Maurois, André (1885-1967) schrijver en biograaf, ps. van Emile Herzog – 316

Meerburg, Piet (1919-2010) verzetsman – 247

Meerten, Hans van (1895-1958) acteur en verzetsman – 249

Mees-Verwey, Mea (1892-1978) dichteres en letterkundige – 201

Meester, Johan de (1860-1931) schrijver – 359

Meijer de Haan, Isaac (1852-1895) schilder – 22

Meijer, Henk Romijn (1929-2008) schrijver – 356

Mendels, Josepha (1902-1995) schrijfster – 271, 315
 Menk, Abraham Benjamin (1914-1995) – 246
 Mens, Jan (1897-1967) schrijver – 353
 Mérode, Willem de (1887-1939) dichter – 96, 218
 Mertens, Anna, critica – 283
 Mesdag, Bouk (1853-?) onderwijzeres – 32, 33, 59
 Meulenbelt, Jan (1920-2011) verzetsman en ambtenaar – 247, 248, 329
 Meurs, van, kunsthandelaar – 22, 23
 Meyer, H.Chr. – 328
 Meyier, Fenna de (1874-1943) schrijfster – 349
 Milne, A.A. (1882-1956) schrijver – 423
 Minco, Marga (1920) schrijfster – 334
 Mitford, Nancy (1904-1973) schrijfster – 307, 353
 Moerkercken van der Meulen, Annie (1913-2005) jeugdboekspecialist – 430
 Moesman, Joop (1909-1988) kunstenaar – 100
 Monchy, Maresi de, grafologe – 384
 Mouw-Zillinger, Anna Elisabetha dèr (1831-1892) directrice HBS voor meisjes – 25
 Mouw, Johan Andreas dèr (1863-1919) dichter – 25
 Mulder, Anne H. (1906-2001) journaliste en schrijfster – 318, 320
 Mulisch, Harry (1927-2010) schrijver – 271, 323, 334, 350, 394, 399
 Multatuli (1820-1887) schrijver, ps. van E. Douwes Dekker – 145
 Mussert, Anton (1894-1946) politicus – 253
 Musset, Alfred de (1810-1857) schrijver – 270
 Mussolini, Benito (1883-1945) staatsman – 162, 203
 Naeff, Top (1878-1953) schrijfster – 160, 163, 176, 180, 183, 201, 219, 294, 349, 352, 353, 358, 359
 Nathan, Robert (1894-1985) schrijver – 270
 Nathusius, Marie-Sophie (1906-2002) schrijfster – 334
 Nebbeling, F.A.I., schrijver – 219
 Nescio (1882-1961) schrijver, ps. van J.H.F. Grönloh – 216, 270, 277
 Nève, Édouard de (1889-1961) schrijver – 161
 Neve, Louise de (1859-1913) schrijfster – 174
 Nichols, John Beverley (1898-1983) schrijver – 450
 Nieuwenhuis, Theo (1866-1951) ontwerper – 22, 23, 26
 Nijhoff-Wind, Antoinette (1897-1971) schrijfster – 164
 Nijhoff, Martinus (1933-1941) dichter – 100, 178, 183, 186, 234, 272, 279, 316, 329
 Nijlen, Jan van (1884-1965) dichter en redacteur – 181
 Noordwal, Cornélie (1869-1928) schrijfster – 160
 Nooteboom, Cees (1933) schrijver – 357, 394

Noppen, Ad van (1926) schrijver – 251, 252
 Nord, Max (1916-2008) journalist – 274
 Odilon, Louise (1892-1981) schrijfster, ps. van Marie Louise van Holthe tot Echten – 389, 390
 Oldewelt-Dommisse, Annie (1894-1973) grafologe – 383, 384
 Onck, Andries van (1928) ontwerper – 112, 287
 Onck, Arne van (1933) – 112
 Onck, Evelien van (1929-2006) politica – 112
 Onck, Hans van (1904-?) – 112, 113, 152-154, 163, 342
 Osselen van Delden, Bertha van (1847-1936) jeugdauteur – 62, 328
 Otten, Jo (1901-1940) schrijver – 8, 219, 232
 Oudshoorn, J. van (1876-1951) schrijver, ps. van J.K. Feylbrief – 126
 Oudwijk, Ton van (1911-1990) schrijfster, ps. van Anna Koppelman – 288, 356, 390-392, 404, 458
 Ouida (1839-1908) schrijfster, ps. van M.L. de la Ramée – 160
 Oven, Ro van (1885-1969) journaliste en critica – 436
 Oversteegen, J.J. (1926-199) neerlandicus – 326
 Ovink, W.S. (1867-1930) arts – 30
 Paemel, Monika van (1945) schrijfster – 356
 Panhuysen, Jos (1900-1986) schrijver en criticus – 304
 Pauwels, François (1888-1966) schrijver en jurist – 323
 Pekelharing-Doyer, Cato (1858-1913) feministe – 52
 Pelkwijk, Gerard ter (1882-1964) burgemeester – 257
 Perron, Eddy du (1899-1940) schrijver, criticus – 181-183, 198, 271, 350
 Pétilion, Willy (1883-1948) schrijfster, ps. van H.W. van Tienhoven-Mulder – 176
 Philipe, Anne (1917-1990) schrijfster – 402, 403, 463
 Philips, Hans (1904-1984) musicus – 214
 Philips, Marianne (1886-1951) schrijfster – 129, 187, 275
 Phillips Oppenheim, Edward (1866-1946) detectiveschrijver – 242
 Pijper, Willem (1894-1947) componist – 211
 Planck, Willy (1870-1956) illustrator – 39
 Poe, Edgar Allan (1809-1849) schrijver – 352
 Posthumus, J.A., fabrieksdirecteur – 92, 94-97
 Potter, Beatrix (1866-1943) schrijfster en tekenares – 424
 Pound, Ezra (1885-1972) dichter – 464
 Praas, Jan (1921-2011) schrijver – 251
 Presser, J. (1899-1970) historicus en schrijver – 335
 Priem, G.H., uitgeverijmedewerker – 280
 Quick, W.G. - 111
 Raa-Eggink, Jacoba van de (1914-1997) secretaris VVL – 405

- Raedt-de Canter, Eva (1900-1975) schrijfster en vertaalster, ps. van Betty Mooij – 129, 138, 144, 146, 160, 161, 164, 169, 170, 173-175, 178, 181, 182, 185, 187, 191, 194, 200, 201, 242, 315, 354, 465
- Raephorst, Marijke van (1909-1990) jeugdauteur en journaliste, ps. van Alida de Graaff-Tuk – 419, 429
- Ramondt, Marie (1878-1963) onderzoekster en schrijfster – 310
- Ranitz, C.J.A. de (1905-1983) burgemeester – 370, 379
- Ravel, Maurice (1875-1937) componist – 331
- Redon, Odilon (1840-1916) kunstschilder – 270
- Reeves, James (1909-1978) schrijver – 424
- Reinink, H.J. (1901-1979) secretaris-generaal van het Ministerie van Onderwijs – 275
- Renders, Hans (1957) biograaf en hoogleraar – 9
- Reuling, Josine (1899-1961) schrijfster – 161, 310
- Reve, G.K. (Simon) van het (1923-2006) schrijver – 210, 394, 473
- Reyneke van Stuwe, Jeanne (1874-1951) schrijfster – 161, 175, 465
- Richer, Clément, schrijver – 347
- Riemens-Reurslag, G.J.H. (1886-1950) gezinspedagoge – 82
- Rietveld, Gerrit (1888-1964) architect – 100
- Rijswijk, Alie van, muzikante – 155, 156, 205, 221
- Rijswijk, Harry van, muzikant – 155, 156, 221
- Rilke, Rainer Maria (1875-1926) dichter – 145, 349, 352
- Rinser, Luise (1911-2002) schrijfster – 351
- Ritter-Landré, C.M., critica - 209
- Ritter, dr. P.H. jr. (1882-1962) schrijver en criticus – 101, 147, 167, 172-175, 198, 200-202, 208, 209, 220, 234, 272, 276, 282, 294, 296, 304, 329, 330, 347, 357, 362, 405, 466, 470
- Ritzema Bos, J. (1850-1928) botanicus – 22
- Robbers, Herman (1868-1937) schrijver en redacteur – 129, 148, 191, 201, 352, 359, 466, 470
- Rodenko, Paul (1920-1976) dichter – 394
- Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte (1869-1952) dichteres – 341, 383
- Roland Holst, Adriaan (1888-1976) dichter – 201, 251, 279
- Roland Holst, Richard (1868-1938) kunstenaar – 22
- Romein-Verschoor, Annie (1895-1978) schrijfster en historica – 186, 201, 344, 468
- Romein, Jan (1893-1962) historicus – 8, 18
- Romijn, Jaap (1912-1987) uitgever, schrijver en museumdirecteur – 251, 262, 264, 316, 318, 321, 329, 353, 380, 388, 389, 405, 453
- Rosenberg, Julius en Ethel (1918/1915-1953) spionnen – 341
- Rosseels, Maria (1916-2005) schrijfster – 353
- Rossum, Rie van (1903-1973) schrijfster – 274
- Roth, Joseph (1894-1939) schrijver – 181, 207
- Rutgers van der Loef-Basenau, An (1910-1990) schrijfster – 427
- Rutten, A.P.E. (1914-?) criticus – 320
- Ruyslinck, Ward (1929-2014) schrijver, ps. van Reimond de Belser – 394
- Salden, Helmut (1910-1996) ontwerper en schrijver – 279, 281
- Salomons, Annie (1885-1980) schrijfster – 270, 275
- Sand, George (1804-1876) schrijfster, ps. van Amandine Dupin – 164
- Sandberg, Herman (1918-2008) journalist – 405
- Sanders, Ewoud (1958) taalhistoricus en journalist – 470
- Saris, Leni, (1915-1999) schrijfster – 398
- Sartre, J.P. (1905-1980) filosoof – 350
- Schagen, J.C. van (1891-1985) dichter – 318, 319, 388, 438, 453
- Schaik-Willing, Jeanne van (1895-1984) schrijfster – 272, 323, 324
- Scharten-Antink, Margo (1869-1957) schrijfster – 160, 186
- Scheidler, Carla (1923-?) tijdschriftredacteur – 251
- Schendel, Arhur van (1874-1946) schrijver – 209, 210, 271, 284, 327
- Schepman, A.M.H., voorzitter Vereeniging – 275
- Schierbeek, Bert (1918-1996) schrijver – 317, 319, 321, 322, 374
- Schmidt, Annie M.G. (1911-1995) schrijfster – 191, 271, 285, 405, 412, 417, 420, 423, 425, 427, 429, 430, 432
- Schmitz, Marie (1883-1972) schrijfster – 334
- Schnitzler, Arthur (1862-1931) schrijver – 316
- Schregel-Onstein, Francine (1918-2013) schrijfster – 351, 429, 431
- Schregel, Henk (1895-1982) schrijver – 351
- Schreuders, Piet (1951) schrijver – 471
- Schurer, Fedde (1898-1968) schrijver – 318
- Shakespeare, William (1564-1616) schrijver – 145, 353
- Shaw, George Bernard (1856-1950) toneelschrijver – 142
- Siderius, K., botanicus – 22
- Silzer, Irma (1894-1974) vertaalster – 327
- Simenon, Georges (1903-1989) schrijver – 331
- Slauerhoff, J.J. (1898-1936) schrijver – 178, 191
- Slijper, Bart, biograaf – 264
- Slot, Annie (1904-?) schrijfster – 219
- Sluysmans, Conny (1928-1987) journaliste – 435, 436, 460
- Smis, G.P., sinaasappelkoopman – 172, 173
- Smit, Gabriël (1910-1981) dichter – 251, 318, 319
- Smith, Nora K. (1889-1961) schrijfster – 234
- Smulders, Peter (1956) uitgever – 454
- Söhnlein, Gisela (1921) verzetsvrouw – 247-249

Somerset Maugham, William (1874-1965) schrijver – 375
 Sötemann, A.L. (1920-2002) neerlandicus en hoogleraar – 388, 393
 Stamperius, Hannemieke (1943) feministe en schrijfster – 467, 468
 Steffen, Wim (1907-1998) fotograaf – 377
 Stoke, Melis (13^e-14^e eeuw) schrijver – 376
 Stols-Kroesen, Greet (1908-2002) – 298
 Stols, Alexandre (1900-1973) uitgever – 211, 264, 279-282, 289, 295-298, 302, 303, 305, 307, 312-314, 322, 326, 327, 335, 339, 343, 354, 374, 384, 385, 416, 417, 451, 466
 Stolz, Mary (1920-2006) jeugdauteur – 417
 Stork, Anna Wilhelmina (1888-1973) – 396
 Strachey, Lytton (1880-1932) biograaf en schrijver – 12
 Stroman, Ben (1902-1985) criticus en journalist – 232, 272, 284, 294, 352
 Stuiveling, G. (1907-1985) neerlandicus en hoogleraar – 303, 304, 358, 390
 Stutvoet, Cor (1906-1990) fotograaf – 451, 452
 Suchtelen, Nico van (1878-1949) schrijver – 359
 Swart, Sara de (1861-1951) kunstenares – 24
 Swarth, Hélène (1859-1941) dichteres - 62
 Sweerts de Landas, Jacob Lodewijk Jan Baptist Baron (1858-1937) burgemeester – 50
 Swinburne, Algernon Charles (1837-1909) dichter en toneelschrijver – 163, 349
 Székely-Lulofs, Madelon (1899-1958) schrijfster – 52, 129, 241
 Talen, K., onderwijzer – 89
 Tellegen, J.W.C. (1859-1921) burgemeester – 127
 Tellegen, Marie Anne (1893-1976) juriste – 9, 127, 128, 135, 146, 245
 Tempel, Bas van, schrijver – 265
 Terlouw, Jan (1931) schrijver en politicus – 425
 Thackeray, William (1811-1863) schrijver – 145
 Themans-Wessel, Sara (1891-1949) – 245, 246
 Themans, Henriette Jacoba (1924-1943) – 245, 246
 Themans, Sophie Renee Themans (1921-1995) – 245, 246
 Thiele, Hertha actrice (1908-1984) – 82
 Thijsse, Jacobus Pieter (1865-1945) bioloog en natuurbeschermer – 22
 Timmermans, Felix (1886-1947) schrijver – 419
 Timmermans, Lia (1920-2002) schrijfster en vertaalster – 419
 Tolstoj, Leo (1828-1910) schrijver - 353
 Toonder, Marten (1912-2005) tekenaar – 175
 Tooren-Snoek, M. van, hospita – 73
 Tooren, Marijke van, critica – 228
 Toorop, Charley (1891-1955) kunstenares – 210
 Toorop, Jan (1858-1928) kunstenaar – 210, 211

Triolet, Elsa (1896-1970) schrijfster – 353
 Trnka, Jiri (1912-1969) tekenaar en poppenmaker – 424
 Tsjechov, Anton (1860-1904) schrijver – 216, 371, 375
 Ulsen, Henk van (1927-2009) acteur – 445, 458, 459
 Ulzen, Rolf van (1925-1994) uitgever – 362, 417, 418
 Uyldert, Maurits (1881-1966) schrijver en criticus – 23, 167, 184, 204, 219, 228
 Vaartjes, Gé (1954) neerlandicus en biograaf – 444, 445
 Valéry, Paul (1871-1945) schrijver – 279
 Valk, Maurits van der (1857-1935) etser en schilder – 23-25, 32, 33, 255
 Valk, Pim van der – 32, 33, 255
 Vasalis, M. (1909-1998) dichteres, ps. van M. Droogleever Fortuyn-Leenmans – 279, 282, 433
 Vathorst, Theo van de (1934) beeldhouwer – 370
 Veen Valck, Veronica Hendrika (1865-1926) – 98
 Veenendaal, Susanna (1890-1944) – 104, 106, 107, 110, 131, 134, 244, 255, 256
 Velde, Jacoba van (1903-1985) schrijfster en vertaalster – 315
 Verkade, Anna (1866-1939) – 22, 32
 Verkade, Jan (1868-1946) schilder – 22
 Verroen, Dolf (1928) schrijver – 190, 260, 308, 310, 312, 362, 392, 402, 405, 419, 429, 451, 452, 454, 455, 457, 458, 460, 461, 464
 Verwey, Albert (1865-1937) schrijver – 23
 Vestdijk, Simon (1898-1971) schrijver – 180-182, 218, 279, 285, 323, 343, 349, 350, 374, 385, 404, 468
 Vinkenoog, Simon (1928-2009) schrijver – 322, 464
 Viruly, Adriaan (1905-1986) schrijver en vliegenier – 285, 318, 356
 Viruly, Aviola, stewardess – 318
 Vischer, Louise (1870-1957) – 126, 127, 199, 201
 Visscher, W.H., onderwijzer – 50
 Visser, Ab (1913-1982) schrijver en criticus – 8, 265, 443
 Visser, Erika (1919-2007) kunstenares – 332, 333, 461
 Voerman, Jan jr. (1890-1976) schilder – 22
 Voerman, Jan sr. (1857-1941) schilder – 21, 22, 211, 367, 445, 457
 Voeten, Bert (1918-1992) dichter – 323, 347
 Vogel, Marianne (1958) literatuurwetenschapper en vertaler – 465, 468
 Vondel, Joost van den (1587-1679) schrijver – 341
 Voormolen, Alexander Nicolaas (1895-1980) componist – 14, 210-216, 226, 227, 241-244, 251, 350, 421
 Voormolen, Alice / Elsje (1929-?) – 211, 212
 Vos, Marjolein de, jeugdauteur – 424
 Vourdides, Bayron, bontwerker – 157, 158

Voûte, Hetty (1918-1999) verzetsvrouw – 247-249
 Vree, Paul de (1909-1982) schrijver en criticus – 293
 Vries, Anne de (1904-1964) schrijver – 311, 318, 319
 Vries, C.F. de, criticus – 452
 Vries, Frank de (1909-2004) Utrechtse kunst-intermediair – 331, 393, 394
 Vries, Theun de (1907-2005) schrijver – 219, 272, 285, 459
 Vriesland, Victor E. van (1892-1974) dichter en criticus – 8, 183, 184, 198, 218, 270, 272, 275, 469
 Vrind, Gerard (1878-1950) leraar klassieke talen – 112, 117, 152
 Vrolijk, M. (1919-1994) minister van CRM – 381
 Vroman, Leo (1915-2014) dichter en bioloog – 18, 285
 Vurens, kwekersknecht – 43, 150
 Wadman, Anne (1919-1997) schrijver en criticus – 398, 469
 Wagenvoort, Maurits (1859-1944) schrijver – 465
 Walschap, Gerard (1898-1989) schrijver – 219
 Warendorf, M.E.H. (1896-1994) uitgever – 163, 164, 166, 173-175, 180
 Warren, Hans (1921-2001) criticus en dichter – 279, 294, 303, 397, 444, 445, 453, 458, 471
 Webb, Mary (1881-1927) schrijfster – 161
 Wehl, Nannie van (1880-1944) jeugdauteur, ps. van Susanna Lugten-Reijs – 62
 Weisz, Frans (1938) regisseur – 330, 413
 Wells, H.G. (1866-1946) schrijver – 349
 Wely, Babs van (1924-2007) illustratrice – 418
 Werfhorst, Aar van de (1907-1994) schrijver – 318, 327
 Werumeus Buning, J.W.F. (1891-1958) schrijver – 323
 Westendorp, Fiep (1916-2004) tekenares – 285, 313, 429
 Wibaut, Constance (1920-2014) modetekenares – 470
 Wichman, Erich (1890-1929) kunstenaar – 100
 Wiegman, Tia (1913-?) kunstenares en illustratrice – 298
 Wiessing, H.P.L. (1878-1961) journalist – 124-126, 129, 201
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Welmoet (1876-1956) feministe – 53
 Wijsmuller, J.H. (1855-1925) kunstschilder – 22
 Wildemeersch, Georges (1947) hoogleraar en criticus – 461
 Wilhelmina (1880-1962) Koningin der Nederlanden – 12
 Wilkeshuis, Cees (1896-1982) onderwijzer en jeugdauteur – 429
 Willet, Abraham (1825-1888) kunstverzamelaar – 125, 193
 Wilson, Caroline, voordrachtskunstenares – 330
 Windemüller-Schotanus, A. (1854-1934) hospita – 72-74
 Wit, Augusta de (1864-1939) schrijfster – 160, 349

Wit, Francien, onderwijzeres – 75, 82
 Witsen-Elias, Claudine (1897-1988) voordrachtskunstenares – 329
 Witsen, Anna (?-1889) zangeres – 204
 Witsen, Willem (1860-1923) kunstenaar – 21
 Wolf-Catz, Helma (1900-1979) schrijfster – 351, 354, 390, 429
 Wolf-Catz, Loeka (1930-2008) schrijfster – 390
 Wolkers, Jan (1925-2007) schrijver – 350, 448
 Woolf, Virginia (1882-1941) schrijfster – 9, 183, 259, 260, 353
 Wouda, Jan (1905-1961) ondernemer – 369, 370
 Woude, Johan van der (1906-1979) schrijver – 453
 Wright, Dare (1914-2001) jeugdauteur – 432
 Wroost, Wilfried (1889-1959) schrijver – 242
 Yntema, Helena Clara (1820-1866) – 23, 439
 Zaal, Wim (1935) journalist en schrijver – 390, 392
 Zeggelen, Marie van (1870-1957) schrijfster – 39
 Zernike, Elisabeth (1891-1982) schrijfster – 160, 187, 334, 354, 383
 Zetterling, Mai (1925-1994) actrice en filmregisseur – 403
 Zeyde, Marie van der (1906-1990) vertaalster – 387
 Zeytveld, Wouter van (1923) verzetsman – 247
 Zijlstra, Doeke (1889-1940) uitgever – 220, 221, 224, 238
 Zikken, Aya (1919-2013) schrijfster – 8
 Zola, Émile (1840-1902) schrijver – 145, 167, 350
 Zuylen, Belle van (1740-1805) schrijfster – 239, 353
 Zwiers, M.T., uitgever – 391, 400-401, 437, 466